

آموزش عقاید

مشخصات کتاب

سرشناسه: مصباح، محمد تقی، - ۱۳۱۳
عنوان و نام پدید آور: آموزش عقاید / مصباح یزدی
مشخصات نشر: قم: دار الثقلین، ۱۳۷۸.
مشخصات ظاهری: ۳ ج در یک مجلد (۵۰۴ ص.)
شابک: ۹۶۴ - ۶۸۲۳ - ۰۰ - ۹ - ۱۵۰۰۰۰ ریال (زرکوب)؛ ۱۲۰۰۰۰ ریال (شومیز)
وضعیت فهرست نویسی: فهرست نویسی قبلی
یادداشت: این کتاب توسط ناشرین مختلف در سالهای متفاوت به چاپ رسیده است
یادداشت: فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا.
موضوع: کلام شیعه امامیه
موضوع: شیعه - - عقاید
موضوع: شیعه - - اصول دین
رده بندی کنگره BP: ۲۱۱ / ۵ / م ۸۲۵۷
رده بندی دیویی: ۲۹۷ / ۴۱۷۲
شماره کتابشناسی ملی: م ۷۸ - ۲۰۸۲۱

مقدمه

مقدمه

«بسم الله الرحمن الرحيم»

الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلام على خير خلقه محمد و آله الطاهرين. لاسيما
بقية الله في الارضين عجل الله تعالى فرجه و جعلنا من اعوانه و انصاره.

عقاید و اندیشه‌های بنیادی، پایه و اساس هر نظام ارزشی و هر ایدئولوژی منسجم را تشکیل می‌دهد و آگاهانه یا نیمه آگاهانه در شکل‌گیری رفتار انسانها اثر می‌گذارد. از این روی، برای برقراری و تحکیم نظام ارزشی و رفتاری اسلام باید مبانی عقیدتی آن که ریشه‌های این درخت تنومند و پربرکت بشمار می‌رود در دل‌ها پابرجا گردد تا همواره میوه‌های شیرین و گوارایش را بار آورد و سعادت خوشبختی دو جهان را تأمین کند.

به‌مین جهت، دانشمندان اسلامی از نخستین قرن ظهور اسلام به تبیین عقاید اسلامی در شکلهای گوناگون و با شیوه‌های مختلف پرداختند و از جمله، علماء کلام، کتابهای کلامی را در سطحهای متفاوت، تدوین کردند. در عصر جدید هم با توجه به شباهت نوظهور، کتابهای عقیدتی مختلفی نوشته و در دسترس همگان قرار داده شده است. اما غالباً اینگونه کتابها در دو سطح کاملاً متفاوت، نگارش یافته است. یکی در سطح عمومی با بیانات ساده و توضیحات فراوان، و دیگری در سطح تخصصی با بیانات پیچیده و عبارات سنگین و اصطلاحات علمی و در این میان، جای کتابهایی که برای تدریس در سطح متوسط، مناسب باشد خالی مانده، و سالهاست که مدارس دینی احساس نیاز شدید به چنین متون درسی می‌کنند.

از این روی، به پیشنهاد مسئولین محترم سازمان تبلیغات اسلامی و با کمک گروهی از فضلاء مؤسسه در راه حق، اقدام به تهیه این کتاب کردیم که ویژگیهای آن از این قرار است:

(صفحه ۶)

1 - سعی شده مطالب کتاب با ترتیب منطقی تنظیم گردد و در حد امکان، برای تبیین مسائل به مطالب آینده حواله داده نشود.

2 - کوشیده ایم تا می‌توانیم از عبارات روشن و ساده استفاده کنیم و از بکار گرفتن اصطلاحات پیچیده و عبارات دشوار پرهیز نماییم و نیز زودبایی معانی را فدای

پیرایه‌های ادبی نسازیم.

- 3 سعی کرده ایم برای اثبات مطالب، از دلیلهای متفن و نسبتاً روشن، بهره بگیریم و از انباشتن دلایل متعدد و احیاناً سست پرهیزیم.
  - 4 نیز کوشیده ایم از توضیحات زائدی که موجب خستگی دانشجویان می شود پرهیز کرده، ایجاز مطلوب را رعایت کنیم.
  - 5 چون این کتاب برای تدریس در یک سطح متوسط در نظر گرفته شده و از آوردن استدلالات عمیق و پیچیده که نیاز به آشنایی با فلسفه یا تفسیر یا فقه الحدیث دارد خودداری، و در مورد ضرورت، به تبیین مقدمات لازم، بسنده کرده ایم و تکمیل و بررسی دیگر ابعاد مسائل را به کتب دیگر حواله داده ایم تا شوق ادامه تحصیل و تحقیق را در دانشجو برانگیزد.
  - 6 محتوای کتاب به صورت درسهای جداگانه، تقسیم و به طور متوسط، خوراک یک جلسه در یک درس، گنجانیده شده است.
  - 7 نکات مهم بعضی از دروس، در درسهای آینده، مورد تأکید و گاهی مورد تکرار، واقع شده تا بهتر در ذهن دانشجو جایگزین شود.
  - 8 در پایان هر درسی سؤالاتی طرح شده که کمک شایانی به بهتر آموختن می کند.
  - 9 بی شک، این کتاب نیز خالی از نقاط ضعف نخواهد بود و امیدواریم با استفاده از انتقادات و پیشنهادهای اساتید محترم، برخی از آنها در چاپهای بعد، اصلاح شود.
- به امید آنکه این خدمت کوچک در پیشگاه مقدس حضرت ولی ارواحنا فداه و عجل الله فرجه الشریف مورد قبول واقع شود و به عنوان اداء بخشی از دیون ما به حوزه علمیه و به شهداء والا مقام، پذیرفته گردد.

قم محمدتقی مصباح یزدی

شهریور ۱۳۶۵ شمسی

1 دین چیست؟

مفهوم دین

(صفحه ۱۱)

هدف این کتاب، تبیین عقاید اسلامی است که اصطلاحاً «اصول دین» نامیده می‌شود. از این روی، لازم است قبل از هر چیز، توضیح مختصری پیرامون واژه «دین» و واژه‌های مناسب با آن بدهیم زیرا چنانکه در علم منطق، بیان شده، جایگاه «مبادی تصویری» (= تعریفات) قبل از سایر مطالب است.

دین واژه‌ای است عربی که در لغت به معنای اطاعت و جزاء و ... آمده، و اصطلاحاً به معنای اعتقاد به آفریننده‌ای برای جهان و انسان، و دستورات علمی متناسب با این عقاید می‌باشد. از این روی، کسانی که مطلقاً معتقد به آفریننده‌ای نیستند و پیدایش پدیده‌های جهان را تصادفی، و یا صرفاً معلول فعل و انفعالات مادی و طبیعی می‌دانند «بی دین» نامیده می‌شوند. اما کسانی که معتقد به آفریننده‌ای برای جهان هستند هر چند عقاید و مراسم دینی ایشان، توأم با انحرافات و خرافات باشد «با دین» شمرده می‌شوند و بر این اساس، ادیان موجود در میان انسانها به حق و باطل، تقسیم می‌شوند، و دین حق عبارتست از: آیینی که دارای عقاید درست و مطابق با واقع بوده، رفتارهایی را مورد توصیه و تأکید قرار دهد که از ضمانت کافی برای صحت و اعتبار، برخوردار باشند. اصول و فروع دین

با توجه به توضیحی که درباره مفهوم اصطلاحی دین، داده شد روشن گردید که هر دینی

(صفحه ۱۲)

دست کم از دو بخش، تشکیل می‌گردد: ۱ عقیده یا عقایدی که حکم پایه و اساس و

ریشه آن را دارد. ۲ دستورات عملی که متناسب با آن پایه یا پایه‌های عقیدتی و برخاسته از آنها باشد.

بنابراین، کاملاً بجاست که بخش عقاید در هر دینی «اصول»، و بخش احکام عملی «فروع» آن دین نامیده شود چنانکه دانشمندان اسلامی، این دو اصطلاح را در مورد عقاید و احکام اسلامی بکار برده‌اند.

جهان بینی و ایدئولوژی

واژه‌های جهان بینی و ایدئولوژی، به معنای کمابیش مشابهی بکار می‌رود، از جمله معانی جهان بینی این است: «یک سلسله اعتقادات و بینشهای کلی هماهنگ درباره جهان و انسان، و به طور کلی درباره هستی» و از جمله معانی ایدئولوژی اینست: «یک سلسله آراء کلی هماهنگ درباره رفتارهای انسان.»

طبق این دو معنی می‌توان سیستم عقیدتی و اصولی هر دین را جهان بینی آن دین، و سیستم کلی احکام عملی آن را ایدئولوژی آن به حساب آورد و آنها را بر اصول و فروع دین، تطبیق کرد. ولی باید توجه داشت که اصطلاح ایدئولوژی، شامل احکام جزئی نمی‌شود چنانکه جهان بینی نیز شامل اعتقادات جزئی نمی‌گردد.

نکته دیگر آنکه: گاهی کلمه ایدئولوژی به معنای عامی بکار می‌رود که شامل جهان بینی هم می‌شود. ۱

جهان بینی الهی و مادی

در میان انسانها انواعی از جهان بینی، وجود داشته و دارد، ولی همگی آنها را می‌توان براساس پذیرفتن ماوراء طبیعت و انکار آن، به دو بخش کلی تقسیم کرد: جهان بینی الهی، و جهان بینی مادی.

پیرو جهان بینی مادی، در زمان سابق بنام «طبیعی» و «دهری» و احياناً «زندیق» و

*****

1. برای توضیح بیشتر پیرامون جهان بینی و ایدئولوژی رجوع کنید به: ایدئولوژی تطبیقی، درس اول.
(صفحه ۱۳)

«ملحد» نامیده می‌شد و در زمان ما «مادی» و «ماتریالیست» نامیده می‌شود. مادی‌گری، نحله‌های مختلفی دارد و مشهورترین آنها در عصر ما «ماتریالیسم دیالکتیک» است که بخش فلسفی مارکسیسم را تشکیل می‌دهد. ضمناً روشن شد که دایره کاربرد «جهان بینی» وسیعتر از عقاید دینی است زیرا شامل عقاید الحادی و ماده‌گرایانه نیز می‌شود، چنانکه واژه ایدئولوژی نیز اختصاص به مجموعه احکامی دینی ندارد.

ادیان آسمانی و اصول آنها

درباره کیفیت پیدایش ادیان مختلف، در میان دانشمندان تاریخ ادیان و جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی، اختلافاتی وجود دارد. ولی براساس آنچه از مدارک اسلامی به دست می‌آید باید گفت: تاریخ پیدایش دین، همزمان با پیدایش انسان است و اولین فرد انسان (حضرت آدم «ع»)^۱ پیامبر خدا و منادی توحید و یگانه پرستی بوده، و ادیان شرک آمیز همگی در اثر تحریفات و اعمال سلیقه‌ها و اغراض فردی و گروهی پدید آمده است. ۱. ادیان توحیدی که همان ادیان آسمانی و حقیقی هستند دارای سه اصل کلی مشترک می‌باشند: اعتقاد به خدای یگانه، اعتقاد به زندگی ابدی برای هر فردی از انسان در عالم آخرت و دریافت پاداش و کیفر اعمالی که در این جهان انجام داده است، و اعتقاد به بعثت پیامبران از طرف خدای متعال برای هدایت بشر بسوی کمال نهایی و سعادت دنیا و آخرت.

این اصول سه‌گانه، در واقع، پاسخهایی است به اساسی‌ترین سؤالاتی که برای هر انسان آگاهی مطرح می‌شود: مبدأ هستی کیست؟ پایان زندگی چیست؟ از چه راهی

می توان بهترین

*****

1. از جمله تحریفهایی که در بعضی از ادیان آسمانی برای جلب رضایت جباران و ستمگران انجام گرفته این است که دایره دین را محدود به رابطه انسان با خدا، و احکام دین را منحصر به مراسم مذهبی خاصی قلمداد کرده‌اند و مخصوصاً سیاست و تدبیر امور جامعه را خارج از قلمرو دین، معرفی نموده‌اند در صورتی که هر دین آسمانی، عهده دار بیان همه مطالبی است که مورد نیاز افراد جامعه برای رسیدن به سعادت دنیوی و اخرویشان می‌باشد و عقل انسانهای عادی برای شناختن آنها کافی نیست چنانکه توضیح این مطلب در جای خودش خواهد آمد و آخرین پیامبری که از طرف خدای متعال، مبعوث می‌شود می‌بایست معارف و دستوراتی را که تا پایان جهان، مورد نیاز انسانهاست در اختیار ایشان قرار دهد و از این روی، بخش مهمی از تعالیم اسلام، مربوط به مسائل اجتماعی و اقتصادی و سیاسی است.

(صفحه ۱۴)

برنامه زیستن را شناخت و اما متن برنامه‌ای که از راه تضمین شده وحی، شناخته می‌شود همان ایدئولوژی دینی است که برخاسته از جهان بینی الهی می‌باشد. عقاید اصلی، لوازم و ملزومات و توابع و تفصیلی دارد که مجموعاً سیستم عقیدتی دین را تشکیل می‌دهد و اختلاف در اینگونه اعتقادات، موجب پیدایش ادیان و فرقه‌ها و نحله‌های مذهبی مختلف شده است. چنانکه اختلاف در نبوت بعضی از انبیاء الهی و تعیین کتاب آسمانی معتبر، عامل اصلی اختلاف بین ادیان یهودی و مسیحی و اسلام شده و اختلافات دیگری را در عقاید و اعمال، بدنبال آورده است که بعضاً با اعتقادات اصلی، سازگار نیست، مانند اعتقاد به تثلیث مسیحی که با توحید، وفق نمی‌دهد هر چند مسیحیان در صدد توجیه آن برآمده‌اند. همچنین اختلاف در کیفیت تعیین جانشین

پیامبر که باید از طرف خدا، یا از طرف مردم تعیین شود عامل اصلی اختلاف بین شیعه و سنی در اسلام شده است.

حاصل آنکه

توحید و نبوت و معاد، اساسی ترین عقاید در همه ادیان آسمانی است ولی می توان عقاید دیگری را که یا از تحلیل آنها به دست می آید، یا از توابع آنها می باشد طبق اصطلاح خاصی جزء عقاید اصلی بحساب آورد، مثلاً می توان اعتقاد به وجود خدا را یک اصل، و اعتقاد به وحدت او را اصل دوم شمرد، یا اعتقاد به نبوت پیغمبر خاتم (ص) را اصل دیگری از اصول دین اسلام شمرد. چنانکه بعضی از دانشمندان شیعه «عدل» را که یکی از عقاید فرعی توحید است اصل مستقلی شمرده اند و «امامت» را که از توابع نبوت است اصل دیگری محسوب داشته اند. در حقیقت، استعمال واژه «اصل» در مورد اینگونه اعتقادات، تابع اصطلاح و قرارداد است و جای بحث و مناقشه ندارد. بنابراین، واژه «اصول دین» را می توان به دو معنای عام و خاص بکار برد: اصطلاح عام آن در برابر «فروع دین» و بخش احکام بکار می رود و شامل همه عقاید معتبر می شود، و اصطلاح خاص آن، به اساسی ترین عقاید، اختصاص می یابد. نیز می توان تعدادی از عقاید مشترک بین همه ادیان آسمانی مانند اصول سه گانه (توحید، نبوت، معاد) را «اصول دین» به طور مطلق و آنها را با اضافه یک یا چند اصل دیگر «اصول دین خاص» و یا با اضافه کردن یک یا چند اعتقادی که مشخصات مذهب و فرقه خاصی است «اصول دین و مذهب» یا «اصول عقاید یک مذهب» بحساب آورد.

(صفحه ۱۵)

پوشش

- 1- مفهوم لغوی و اصطلاحی دین را بیان کنید.
- 2- جهان بینی و ایدئولوژی را تعریف، و فرق بین آنها را بیان کنید.
- 3- دو نوع کلی جهان بینی را توضیح دهید.
- 4- دو اصطلاح عام و خاص اصول دین را شرح دهید.
- 5- اصول مشترک بین همه ادیان آسمانی کدامند و وجه اهمیت آنها چیست؟

2پی جویی دین

انگیزه‌های پژوهش

(صفحه ۱۹)

از ویژگی‌های روانی انسان، میل فطری و غریزی به شناختن حقایق و اطلاع از واقعیتهاست که از آغاز کودکی در هر انسانی ظاهر می‌شود و تا پایان عمر، ادامه دارد. همین فطرت حقیقت جویی که گاهی بنام «حس کنجکاوی» نامیده می‌شود می‌تواند انسان را وادار کند تا درباره مسائلی که در چارچوبه دین، مطرح می‌شود بیندیشد و درصدد شناختن دین حق برآید، مانند این مسائل:

آیا موجود نامحسوس و غیرمادی (غیب) وجود دارد؟ در صورت وجود، آیا رابطه‌ای بین جهان غیب و جهان مادی و محسوس هست؟ در صورت وجود رابطه، آیا موجود نامحسوسی هست که آفریننده جهان مادی باشد؟

آیا وجود انسان، منحصر به همین بدن مادی، و حیات او محدود به همین زندگی دنیوی است، یا زندگی دیگری هم دارد؟ در صورت وجود زندگی دیگر، آیا رابطه‌ای بین زندگی دنیا و زندگی آخرت، وجود دارد؟ در صورت وجود رابطه، چه نوع از پدیده‌های دنیوی در امور اخروی مؤثر است و چه راهی برای شناختن برنامه صحیح زندگی وجود دارد، برنامه‌ای که سعادت انسان را در دو جهان، تضمین نماید و سرانجام، آن برنامه کدام است؟

پس غریزه حقیقت جویی، نخستین عاملی است که انسان را برای بررسی همه مسائل، و از جمله مسائل دینی و شناختن دین حق بر می‌انگیزاند.

عامل دیگری که رغبت انسان را به شناختن حقایق، تقویت می‌کند اینست که رسیدن به

(صفحه ۲۰)

سایر خواسته‌ها که هر کدام متعلق یک یا چند میل فطری دیگر (غیر از میل به شناخت حقایق) است در گرو شناختهای خاصی می‌باشد، چنانکه بهره مندی از نعمتهای گوناگون مادی و دنیوی، مرهون تلاشهای علمی است و پیشرفت علوم تجربی کمک فراوانی به دستیابی انسان به خواسته‌هایش می‌کند و در صورتی که دین نیز بتواند کمکی به تأمین خواسته‌ها و منافع و مصالح انسان بکند و جلو زیانها و خطرها را بگیرد برای وی مطلوب خواهد بود و غریزه منفعت طلبی و گریز از زیان، عامل دیگری برای پژوهش درباره دین، شمرده خواهد شد.

ولی با توجه به وسعت دایره دانستنیها و فراهم نبودن شرایط کافی برای شناختن همه حقایق، ممکن است انسان، مسائلی را برای پژوهش برگزیند که حل آنها آسانتر و نتایج آنها محسوستر و سهل الوصولتر باشد و از بررسی مسائل مربوط به دین، به گمان اینکه حل آنها دشوار است یا نتایج علمی مهمی ندارد خودداری کند. از این روی، باید توضیح داده شود که مسائل دینی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است بلکه پژوهش درباره هیچ موضوعی ارزش بررسی و تحقیق پیرامون این موضوعات را ندارد.

یادآوری می‌کنیم که بعضی از روانشناسان و روانکاوان ۱ معتقدند که اساساً خداپرستی، یک خواست فطری مستقل است و منشاء آن را «حس دینی» می‌نامند و آن را در کنار حس کنجکاوی و حس نیکی و حس زیبایی، بُعد چهارمی برای روح انسانی به حساب می‌آورند.

ایشان با استفاده از شواهد تاریخی و دیرینه‌شناسی، خاطر نشان می‌کنند که خداپرستی

همواره به نوعی در میان انسانها وجود داشته، و همین همگانی و همیشگی بودن، نشانه فطری بودن آنست.

البته معنای عمومیت گرایش فطری، این نیست که همیشه در همه افراد، زنده و بیدار باشد و انسان را آگاهانه بسوی مطلوب خودش برانگیزاند، بلکه ممکن است تحت تأثیر عوامل محیطی و تربیتهای ناصحیح، به صورت خفته و غیرفعال درآید. یا از مسیر صحیح خودش منحرف گردد چنانکه در مورد سایر غرایز هم، چنین خفتنها و سرکوفتگیها و انحرافات، کمابیش یافت می شود.

****

1. رجوع کنید به کتاب حس مذهبی، و کتاب انسان موجود ناشناخته، و کتاب دین و روان.

(صفحه ۲۱)

طبق این نظر، پی جویی دین، دارای انگیزه فطری مستقلی است و نیازی به اثبات لزوم آن از راه دلیل و برهان ندارد.

این بیان را می توان با شواهدی از آیات و روایات مربوط به فطری بودن دین کمابیش تأیید کرد ولی نظر به اینکه تأثیر این میل فطری، آگاهانه نیست ممکن است کسی در مقام بحث و احتجاج، منکر وجود چنین گرایشی در خودش بشود. از این روی، ما به این بیان، بسنده نمی کنیم و به اثبات اهمیت پی جویی دین، از راه دلیل عقلی می پردازیم.

اهمیت پی جویی دین

روشن شد که میل فطری به شناخت حقایق از یک سوی، و علاقه به دستیابی به منفعت و مصلحت و ایمنی از زیان و خطر از سوی دیگر، انگیزه نیرومندی برای اندیشیدن و تحصیل دانشها و بینشهای اکتسابی می باشد. بنابراین، هنگامی که شخصی مطلع شود از

اینکه در طول تاریخ، سلسله‌ای از انسان‌های برجسته ادعا کرده‌اند که ما از سوی آفریننده جهان برای هدایت بشر بسوی سعادت دو جهان، برانگیخته شده ایم و در راه رساندن پیام خویش و راهنمایی بشر، از هیچ کوششی و تلاشی دریغ نورزیده‌اند و هر گونه سختی و رنجی را تحمل کرده‌اند و حتی جان خودشان را نیز در راه این هدف، فدا کرده‌اند؛ چنین شخصی با همان انگیزه یاد شده، درصدد تحقیق پیرامون دین برمی‌آید تا ببیند که آیا ادعای پیامبران، درست و دارای دلایل منطقی کافی است یا نه. به ویژه هنگامی که اطلاع پیدا کند که دعوت ایشان مشتمل بر بشارت به سعادت و نعمت ابدی، و انذار از شقاوت و عذاب جاودانی بوده است. یعنی پذیرفتن دعوت ایشان مستوجب منافع احتمالی بی‌نهایت، و مخالفت با ایشان مستوجب ضررهای احتمالی بی‌نهایت می‌باشد. چنین کسی چه عذری می‌تواند برای تغافل و بی‌تفاوتی نسبت به دین بیاورد و درصدد تحقیق و پژوهش درباره آن برنیاید؟

آری، ممکن است کسانی در اثر تنبلی و راحت طلبی نخواهند زحمت تحقیق و بررسی را به خود بدهند، و یا به این علت که پذیرفتن دین، محدودیتهایی را پیش می‌آورد و ایشان را از

(صفحه ۲۲)

پاره‌ای کارهای دلخواهشان باز می‌دارد از پی جویی دین، سرباز بزنند ۱. اما چنین کسانی می‌بایست به عاقبت و خیم این تنبلی و خودکامگی، تن در دهند و سرانجام، عذاب ابدی و شقاوت جاودانی را پذیرا شوند. وضع چنین افرادی به مراتب، بدتر از کودک بیمار نادانی است که از ترس داروی تلخ، از رفتن نزد پزشک خودداری می‌کند و مرگ حتمی را به جان می‌خرد، زیرا کودک مزبور، رشد عقلی کافی برای تشخیص سود و زیان ندارد و زیان مخالفت با دستورات پزشک هم بیش از محرومیت از بهره‌های چند روزه زندگی دنیا نیست ولی انسان بالغ و آگاه، توان اندیشیدن درباره سود و زیان و سنجیدن لذتهای زودگذر را با عذاب ابدی

دارد.

بهمین جهت، قرآن کریم چنین افراد غفلت پیشه‌ای را از چارپایان هم گمراهر دانسته و درباره ایشان می‌فرماید: «أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ» ۲ و در جای دیگر، آنان را بدترین جنبندهگان معرفی می‌کند: «إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ» ۳.

حل یک شبهه

ممکن است کسانی چنین بهانه‌ای را دستاویز خودشان قرار دهند که تلاش برای حل یک مسأله، در صورتی مطلوب است که انسان، امیدی به یافتن راه حل آن داشته باشد ولی ما چندان امیدی به نتیجه اندیشیدن درباره دین و مسائل آن نداریم و از این روی، ترجیح می‌دهیم که وقت و نیروی خود را صرف کارهایی کنیم که امید بیشتری به نتایج آنها داریم.

در برابر چنین کسانی باید گفت:

اولا امید به حل مسائل اساسی دین به هیچ وجه کمتر از دیگر مسائل علمی نیست و می‌دانیم که حل بسیاری از مسائل علوم، در سایه ده‌ها سال تلاش پیگیر دانشمندان،

میسر

*****

1. بَلْ يَرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ، سوره القیامه، آیه ۵.

2. سوره اعراف، آیه ۱۷۹. آنان مانند چهارپایان بلکه گمراهرند آنان غافلاند.

3. سوره انفال، آیه ۲۲. همانا بدترین جنبندهگان نزد خدا کر و لالهایی هستند که حقایق

را درک نمی‌کنند.

(صفحه ۲۳)

شده است.

ثانیاً ارزش احتمال، تنها تابع یک عامل (= مقدار احتمال) نیست بلکه می‌بایست «مقدار محتمل را نیز در نظر گرفت. مثلاً اگر احتمال سوددهی در مورد یک کار اقتصادی ۵٪ و در مورد کار دیگری ۱۰٪ باشد ولی مقدار سود محتمل در کار اول، یکهزار ریال و در کار دوم، یکصد ریال باشد کار اول، پنج مرتبه بر کار دوم، رجحان خواهد داشت با اینکه مقدار احتمال آن (۵٪) نصف مقدار احتمال در کار دوم (۱۰٪) است. ۱

و چون منفعت احتمالی پی جویی دین، بی نهایت است هر قدر هم احتمال دستیابی به نتیجه قطعی درباره آن، ضعیف باشد باز هم ارزش تلاش در راه آن، بیش از ارزش تلاش در هر راهی است که نتیجه محدودی داشته باشد و تنها در صورتی ترک پژوهش درباره دین عقلاً موجه است که انسان، قطع به نادرستی دین یا غیرقابل حل بودن مسائل آن داشته باشد، اما چنین قطع و اطمینانی از کجا به دست می‌آید؟!

پرسی

- 1- انگیزه انسان برای شناختن حقایق چیست؟
- 2- چرا انسانها درباره همه حقایق به پژوهش نمی‌پردازند؟
- 3- منظور از حس دینی چیست و چه دلیلی برای وجود آن آورده اند؟
- 4- ضرورت پژوهش درباره اصول دین را بیان کنید.
- 5- آیا می‌توان امید نداشتن به حل قطعی مسائل دینی را عذری برای ترک پژوهش

قرار داد؟ چرا؟

*****

$$1. 50 = 100 / 5000 = 100 / 5 \times 1000$$

$$10 = 100 / 1000 = 100 / 10 \times 100$$

$$5 = 10 \div 50$$

(صفحه ۲۴)

3 شرط انسان زیستن!

(صفحه ۲۷)

در درس پیشین، ضرورت پی جویی دین و تلاش برای شناختن دین حق را با بیان ساده‌ای اثبات کردیم که مبتنی بر انگیزه فطری منفعت جویی و زیان‌گریزی انسان بود، انگیزه‌ای که هر کسی می‌تواند در درون خود بیابد و به اصطلاح، علم حضوری خطاناپذیر به آن دارد.

در این درس می‌خواهیم همان مطلب را با بیان دیگری اثبات کنیم که مبتنی بر مقدمات دقیقتری است و نتیجه آن اینست که اگر کسی درباره دین نیندیشد و به جهان بینی و ایدئولوژی صحیحی معتقد نشود به کمال انسانی نخواهد رسید، بلکه اساساً نمی‌توان او را انسان حقیقی دانست و به دیگر سخن: شرط انسان زیستن، داشتن جهان بینی و ایدئولوژی صحیح است.

*****

1. شکل فنی دلیل مزبور اینست: اگر رسیدن به منفعت و گریز از زیان، مطلوب فطری انسان است پژوهش درباره دینی که مدعی ارائه راه صحیح بسوی منفعت بی‌نهایت و ایمنی از ضرر بی‌نهایت است ضرورت دارد (ضرورت بالقیاس علت ناقصه برای تحقق معلول) اما رسیدن به منفعت و ایمنی از ضرر، مطلوب فطری انسان است، پس پژوهش درباره چنین دینی ضرورت دارد.

این استدلال که در شکل «قیاس استثنائی» بیان شده مبتنی بر تحلیل منطقی خاصی درباره احکام عملی عقل و بازگشت آنها به ضرورت بالقیاس علت (فعل اختیاری) برای رسیدن به معلول (نتیجه مطلوب) است چنانکه در جای خودش بیان شده است. دلیل مورد بحث در این درس را نیز می‌توان به این شکل بیان کرد: اگر رسیدن به کمال انسانی مطلوب فطری باشد شناختن اصول جهان بینی که شرط لازم برای تکامل روح می‌باشد ضرورت خواهد داشت. اما رسیدن به کمال، مطلوب فطری است، پس شناختن

اصول مزبور، ضرورت دارد.

(صفحه ۲۸)

این دلیل، مبتنی بر سه مقدمه است:

- 1- انسان، موجودی کمال جو است.
  - 2- کمال انسانی در سایه رفتارهای اختیاری برخاسته از حکم عقل، حاصل می شود.
  - 3- احکام عملی، عقل در پرتو شناختهای نظری خاصی شکل می گیرد که مهمترین آنها اصول سه گانه جهان بینی است، یعنی شناخت مبدأ وجود (توحید)، سرانجام زندگی (معاد)، راه تضمین شده برای یافتن برنامه سعادت بخش (نبوت). یا: هستی شناسی، انسان شناسی، و راه شناسی.
- اینک به توضیحی پیرامون هر یک از مقدمات سه گانه می پردازیم:

انسان، کمال جو است

هر کس در انگیزه های درونی و تمایلات روانی خودش دقت کند خواهد دید که ریشه بسیاری از آنها رسیدن به کمال است. اساساً هیچ فردی دوست ندارد که نقصی در وجودش باشد و سعی می کند که هر گونه کمبود و نارسایی و عیب و نقصی را تا سر حدّ امان از خودش برطرف سازد تا به کمال مطلوبش برسد، و پیش از برطرف شدن نقصها، آنها را از دیگران پنهان می دارد.

این میل در صورتی که در مسیر فطری خودش جریان یابد عامل هر گونه ترقی و تکامل مادی و معنوی می شود، ولی اگر در اثر اسباب و شرایطی در مسیر انحرافی بیفتد موجب بروز صفاتی مانند بزرگی فروشی، ریاکاری، ستایش طلبی و ... می گردد. بهر حال، گرایش به کمال، یک عامل فطری نیرومند در ژرفای روح انسان است که غالباً نموده ها و شاخه های آن، مورد توجه آگاهانه قرار می گیرد ولی با اندکی دقت، روشن می شود که ریشه همه آنها کمال جویی است.

کمال انسان در گرو پیروی عقل است

تکامل یافتن پدیده‌های نباتی، مرهون فراهم شدن اسباب و شرایط بیرونی و به صورت جبری است. هیچ درختی به اختیار خودش رشد نمی‌کند و با گزینش خودش میوه نمی‌دهد زیرا شعور و اراده‌ای ندارد.

(صفحه ۲۹)

در تکامل جانوران کمابیش جایی برای اراده و انتخاب می‌توان یافت، اما اراده‌ای برخاسته از غرایز کور حیوانی با بُردی محدود به نیازهای طبیعی، و در پرتو شعوری محدود به توان اندام‌های حسی هر حیوان.

اما انسان، علاوه بر خواص نباتی و حیوانی، دارای دو امتیاز روحی است: از یک سوی، خواسته‌های فطریش در دایره نیازهای طبیعی، محدود نمی‌شود، و از سوی دیگر از نیروی عقل، برخوردار است که به وسیله آن می‌تواند دایره معلوماتش را بسوی بی‌نهایت، توسعه دهد و براساس این ویژگیها بُرد اراده اش از مرزهای محدود طبیعت فراتر می‌رود و بسوی بی‌نهایت، میل می‌کند.

همان‌گونه که کمالات ویژه نبات به وسیله قوای نباتی خاص، حاصل می‌شود و کمالات حیوانی در سایه اراده برخاسته از غرایز و ادراکات حسی، پدید می‌آید کمالات ویژه انسان هم که در واقع همان کمالات روحی اوست در سایه اراده آگاهانه و در پرتو رهنمودهای عقل به دست می‌آید، عقلی که مراتب مختلف مطلوبیت را بشناسد و در موارد تراحم، بهترها را ترجیح دهد.

بنابراین، انسانی بودن رفتار به این است که با اراده‌ای برخاسته از تمایلات ویژه انسان و در پرتو هدایت عقل، انجام گیرد و رفتاری که تنها با انگیزه‌های حیوانی انجام می‌گیرد رفتاری حیوانی خواهد بود چنانکه حرکتی که تنها در اثر نیروی مکانیکی در بدن انسان پدید آید حرکتی فیزیکی خواهد بود.

احکام عملی عقل، نیاز به مبانی نظری دارد

رفتار اختیاری، وسیله‌ای است برای رسیدن به نتیجه مطلوب، و ارزش آن، تابع مرتبه مطلوبیت هدفی است که از آن در نظر گرفته شده و تأثیری است که در تکامل روح دارد، چنانکه اگر رفتاری موجب از دست دادن یک کمال روحی شود دارای ارزش منفی خواهد بود.

پس هنگامی عقل می‌تواند درباره رفتارهای اختیاری، قضاوت و ارزشگذاری کند که از کمالات انسان و مراتب آنها آگاه باشد و بداند که انسان چگونه موجودی است و شعاع دایره زندگی او تا کجا امتداد می‌یابد و به چه درجه‌ای از کمال می‌تواند برسد، و به دیگر سخن: بداند

(صفحه ۳۰)

که ابعاد وجود او کدام است و هدف آفرینش او چیست.

بنابراین، یافتن ایدئولوژی صحیح یعنی همان نظام ارزشی حاکم بر رفتارهای اختیاری در گرو داشتن جهان بینی صحیح و حل مسائل آن است و تا این مسائل را حل نکند نمی‌تواند قضاوتی قطعی درباره ارزش رفتارها داشته باشد، چنانکه تا هدف، معلوم نباشد تعیین مسیری که منتهی به آن می‌شود امکان نخواهد داشت. پس این شناختهای نظری که مسائل اساسی جهان بینی را تشکیل می‌دهد در واقع مبنای نظام ارزشی و احکام عملی عقل بشمار می‌رود.

نتیجه گیری

اکنون با توجه به این مقدمات می‌توانیم ضرورت پی جویی دین و تلاش برای به دست آوردن ایدئولوژی و جهان بینی صحیح را بدینگونه اثبات کنیم:

انسان فطرتاً طالب کمال انسانی خویش است و می‌خواهد به وسیله انجام دادن کارهایی به کمال حقیقی خودش برسد. اما برای اینکه بداند چه کارهایی او را به هدف مطلوبش

نزدیک می کند باید نخست کمال نهایی خودش را بشناسد، و شناخت آن در گرو آگاهی از حقیقت وجود خودش و آغاز و انجام آن است، سپس باید رابطه مثبت یا منفی میان اعمال مختلف و مراتب گوناگون کمالش را تشخیص دهد تا بتواند راه صحیحی را برای تکامل انسانی خویش بیابد و تا این شناختهای نظری (اصول جهان بینی) را به دست نیاورد نمی تواند نظام رفتاری (ایدئولوژی) صحیحی را بپذیرد. پس تلاش برای شناختن دین حق که شامل جهان بینی و ایدئولوژی صحیح می باشد ضرورت دارد، و بدون آن، رسیدن به کمال انسانی، میسر نخواهد بود چنانکه رفتاری که برخاسته از چنین ارزشها و بینشهایی نباشد رفتاری انسانی نخواهد بود و کسانی که در صدد شناختن دین حق بر نمی آیند یا پس از شناختن آن، از روی لجاج و عناد، کفر میورزند و تنها به خواسته های حیوانی و لذتهای زود گذر مادی، بسنده می کنند در واقع حیوانی بیش نیستند چنانکه قرآن کریم می فرماید: «يَتَمَتَّعُونَ وَ يَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ»^۱ و چون استعدادهای

*****

1. سوره محمد (ص)، آیه ۱۲. همانند چهارپایان بهره می گیرند و می خورند.

(صفحه ۳۱)

انسانی خود را تباه می کنند به کیفی در دناک خواهند رسید «ذَرَهُمْ يَأْكُلُوا وَ يَتَمَتَّعُوا وَ يَلْهَهُمُ الْأَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ»^۱.

پرسش

- 1- دلیل دوم بر لزوم پی جویی دین، از چه مقدماتی تشکیل می شود؟
- 2- کمال جویی انسانی را توضیح دهید.
- 3- ویژگیهای اساسی انسان را بیان کنید.
- 4- چه رابطه ای بین این ویژگیها و تکامل حقیقی انسان، وجود دارد؟

5- چگونه ایدئولوژی، مبتنی بر جهان بینی می شود؟

6- سیر منطقی دلیل دوم را بیان کنید.

*****

1. سوره حجر، آیه ۳. بگذار بخورند و بهره گیرند و آرزوی دنیوی، ایشان را سرگرم کند که بزودی (نتیجه آن را) خواهند دانست.
(صفحه ۳۲)

4 راه حل مسائل بنیادی

مقدمه

(صفحه ۳۵)

هنگامی که انسان در صدد حل مسائل بنیادی جهان بینی و شناختن اصول دین حق برمی آید در نخستین گام با این سؤال، مواجه می شود که: از چه راهی باید این مسائل را حل کرد و چگونه باید شناختهای بنیادی صحیح را به دست آورد و اساساً چه راههایی برای شناخت وجود دارد و کدامیک از آنها را باید برای به دست آوردن این شناختها برگزید؟

بررسی تفصیلی و فنی این مطالب بعهدہ بخش شناخت شناسی از فلسفه (= اپیستمولوژی) است که انواع شناختهای انسان را مورد بحث قرار داده به ارزشیابی آنها می پردازد و پرداختن به همه آنها ما را از هدفی که در این کتاب داریم دور می کند. از این روی، تنها به ذکر پاره‌ای از مطالب مورد نیاز، بسنده کرده تحقیق بیشتر پیرامون آنها را به جای خودش حواله می دهیم. ۱

انواع شناخت

شناخت‌های انسانی را از یک دیدگاه می‌توان به چهار قسم، تقسیم کرد:

1- شناخت تجربی و علمی (به اصطلاح خاص). اینگونه شناخت با کمک اندام‌های حسی به دست می‌آید هر چند عقل نیز نقش خود را در تجرید و تعمیم ادراکات حسی، ایفاء می‌کند.

****

1. برای اطلاعات بیشتر به بخش دوم از کتاب «آموزش فلسفه» و مقاله «شناخت» از کتاب پاسداری از سنگ‌های ایدئولوژیک، و به درس پنجم تا شانزدهم از ایدئولوژی تطبیقی، مراجعه کنید.
(صفحه ۳۶)

شناخت‌های تجربی در علوم تجربی مانند فیزیک و شیمی و زیست‌شناسی، مورد استفاده قرار می‌گیرد.

2- شناخت عقلی. اینگونه شناخت به وسیله مفاهیم انتزاعی (معقولات ثانیه) شکل می‌گیرد و نقش اساسی در به دست آوردن آن را عقل، ایفاء می‌کند هر چند ممکن است بعضاً از مقدمات قیاس، استفاده شود. قلمرو این شناختها منطق و علوم فلسفی و ریاضیات را در برمی‌گیرد.

3- شناخت تعبدی. اینگونه شناخت، جنبه ثانوی دارد و براساس شناخت قبلی «منبع قابل اعتماد» (اتوریته) و از راه خبر دادن «مخبر صادق» حاصل می‌شود. مطالبی که پیروان ادیان براساس سخنان پیشوایان دینی می‌پذیرند و گاهی به آنها اعتقادی به مراتب قویتر از اعتقادات برخاسته از حس و تجربه پیدا می‌کنند از همین قبیل است.

4- شناخت شهودی. اینگونه شناخت برخلاف همه اقسام گذشته بدون وساطت صورت و مفهوم ذهنی به ذات عینی معلوم، تعلق می‌گیرد و به هیچ وجه جای خطا و اشتباهی ندارد اما چنانکه در جای خودش توضیح داده شده معمولاً آنچه بنام شناخت

شهودی و عرفانی قلمداد می‌شود در واقع، تفسیری ذهنی از مشهودات است و قابل خطا و اشتباه می‌باشد ۱.

انواع جهان بینی

براساس تقسیمی که درباره شناخت، بیان شد می‌توان تقسیمی برای جهان بینی بدین صورت در نظر گرفت:

1- جهان بینی علمی. یعنی انسان براساس دستاوردهای علوم تجربی، بینشی کلی درباره هستی به دست آورد.

2- جهان بینی فلسفی. که از راه استدلالات و تلاشهای عقلی، حاصل می‌شود.

3- جهان بینی دینی. که از راه ایمان به رهبران ادیان و پذیرفتن سخنان ایشان به دست می‌آید.

****

1. ک: آموزش فلسفه، درس سیزدهم.

(صفحه ۳۷)

4- جهان بینی عرفانی. که از راه کشف و شهود و اشراق، حاصل می‌گردد. اکنون باید دید که آیا مسائل بنیادی جهان بینی را واقعاً می‌توان از همه این راه‌های چهارگانه حل کرد تا نوبت به سؤال از امتیاز و برتری یکی از آنها برسد یا نه؟

نقد و بررسی

با توجه به برد شناخت حسی و تجربی و محدود بودن آن به دایره پدیده‌های مادی و طبیعی، روشن می‌شود که نمی‌توان تنها براساس دستاوردهای علوم تجربی، اصول جهان بینی را شناخت و مسائل مربوط به آنها را حل کرد زیرا اینگونه مسائل، از قلمرو علوم تجربی، خارج است و هیچ علم تجربی سخنی درباره اثبات یا نفی آنها ندارد. مثلاً نمی‌توان وجود خدا را به وسیله پژوهشهای آزمایشگاهی اثبات کرد یا (العیاذ بالله) نفی

نمود، زیرا دست تجربه حسی، بسی کوتاهتر از آنست که به دامان ماوراء طبیعت، دراز شود و چیزی را خارج از محدوده پدیده‌های مادی، اثبات یا نفی کند. بنابراین، جهان بینی علمی و تجربی (به معنای اصطلاحی «جهان بینی» که قبلاً ذکر شد) سرابی بیش نیست و نمی‌توان آن را به معنای صحیح کلمه «جهان بینی» نامید و حداکثر می‌توان آن را «شناخت جهان مادی» دانست و چنین شناختی نمی‌تواند پاسخگوی مسائل بنیای جهان بینی باشد.

اما شناختهایی که با روش تعبدی به دست می‌آید چنانکه اشاره شد جنبه ثانوی دارد و متفرع بر این است که قبلاً اعتبار منبع یا منابع آن، ثابت شده باشد. یعنی باید نخست، پیامبری کسی ثابت شود تا پیامهای او معتبر، شناخته شود و قبل از آن باید وجود پیام دهنده یعنی خدای متعال، اثبات گردد و روشن است که اصل وجود «پیام دهنده» و نیز پیامبری «پیام آور» را نمی‌توان به استناد «پیام» اثبات کرد، مثلاً نمی‌توان گفت: چون قرآن می‌گوید «خدا هست» پس وجود او اثبات می‌شود. البته بعد از اثبات وجود خدا و شناخت پیامبر اسلام و حقانیت قرآن کریم می‌توان سایر اعتقادات فرعی و نیز دستورات عملی را به استناد «مخبر صادق» و «منبع معتبر» پذیرفت، اما مسائل بنیادی را باید قبلاً از راه دیگری حل کرد.

پس روش تعبدی هم برای حل مسائل بنیادی جهان بینی، کارآیی ندارد.

(صفحه ۳۸)

اما روش عرفانی و اشراقی، جای سخن فراوان دارد: اولاً: جهان بینی، شناختی است که از مفاهیم ذهنی، تشکیل می‌یابد، ولی در متن شهود، جایی برای مفاهیم ذهنی نیست. پس اسناد چنین مفاهیمی به شهود، توأم با مسامحه و به لحاظ خاستگاه آنها خواهد بود.

ثانیاً: تفسیر شهودها و بیان آنها در قالب الفاظ و مفاهیم، نیاز به ورزیدگی ذهنی خاصی دارد که جز با سابقه طولانی در تلاشهای عقلی و تحلیلهای فلسفی، امکان پذیر نیست،

و کسانی که چنین ورزیدگی را ندارند الفاظ و مفاهیم متشابهی را بکار می گیرند که عامل بزرگی برای انحراف و گمراهی می شود.

ثالثاً: در بسیاری از موارد، آنچه حقیقه مورد شهود قرار می گیرد با انعکاسات خیالی آن و تفسیری که ذهن برای آن می کند حتی برای خود شهود کننده هم مشتبه می شود.

رابعاً: یافتن حقایقی که تفسیر ذهنی آنها بنام «جهان بینی» نامیده می شود در گرو سالها سیر و سلوک عرفانی است و پذیرفتن روش سیر و سلوک که از قبیل شناختهای عملی می باشد نیازمند به مبانی نظری و مسائل بنیادی جهان بینی است. پس قبل از شروع در سیر و سلوک می بایست این مسائل، حل شود در حالی که شناخت شهودی در پایان کار، حاصل می شود، و اساساً عرفان واقعی برای کسی تحقق می یابد که در راه بندگی خدای متعال مخلصانه تلاش کند، و چنین تلاشی متوقف بر شناخت قبلی خدای متعال و راه بندگی و اطاعت اوست.

نتیجه گیری

نتیجه ای که از این بررسی به دست می آید اینست که تنها راهی که فراروی هر جوینده راه حل برای مسائل بنیادی جهان بینی گشوده است راه عقل و روش تعقل است و از این روی، جهان بینی واقعی را باید جهان بینی فلسفی دانست.

البته باید توجه داشت که منحصر دانستن راه حل مسائل مزبور را به عقل، و منحصر دانستن جهان بینی به جهان بینی فلسفی، بدین معنی نیست که برای به دست آوردن جهان بینی صحیح بایستی همه مسائل فلسفی را حل کرد بلکه حل چند مسأله فلسفی ساده و قریب به

(صفحه ۳۹)

بدیهی، برای اثبات وجود خدا که اساسی ترین مسأله جهان بینی بشمار می رود کافی است. هر چند تخصص در اینگونه مسائل و کسب توانایی بر پاسخگویی نسبت به هر

اشکال و شبه‌های احتیاج به بررسیهای فلسفی بیشتر دارد و نیز منحصر دانستن شناختهای مفید برای حل مسائل بنیادی به شناختهای عقلی، بدین معنی نیست که از سایر معلومات به هیچ وجه برای حل این مسائل، استفاده نشود بلکه در بسیاری از استدلال‌ات عقلی می‌توان از مقدماتی استفاده کرد که یا از راه علم حضوری و یا از راه حس و تجربه به دست می‌آید، چنانکه برای حل مسائل ثانوی و اعتقادات فرعی می‌توان از شناختهای تعبدی استفاده کرد و آنها را براساس محتوای کتاب و سنت (منابع معتبر دین) اثبات نمود و سرانجام، پس از دستیابی به جهان بینی و ایدئولوژی صحیح می‌توان با پیمودن مراحل سیر و سلوک، به مکاشفات و مشاهداتی رسید و بسیاری از آنچه با استدلال عقلی، اثبات شده را بدون وساطت مفاهیم ذهنی دریافت.

توحید و عدل الهی

5 شناخت خدا

مقدمه

(صفحه ۴۳)

دانستیم که اساس دین را اعتقاد به وجود خدای جهان آفرین، تشکیل می‌دهد و فرق اصلی بین جهان بینی الهی و جهان بینی مادی نیز وجود و عدم همین اعتقاد است. بنابراین، نخستین مسأله‌ای که برای جوینده حقیقت، مطرح می‌شود و باید پیش از هر چیز پاسخ صحیح آن را به دست بیاورد اینست که آیا خدایی وجود دارد یا نه و برای به دست آوردن پاسخ این سؤال همان‌گونه که در درس قبل بیان شد باید عقل خود را بکار بگیرد تا به نتیجه قطعی برسد، خواه نتیجه‌ای مثبت باشد و خواه منفی. در صورت مثبت بودن نتیجه، نوبت به بررسی مسائل فرعی آن (وحدت و عدل و سایر

صفات الهی) می‌رسد، و به فرض منفی بودن نتیجه، جهان بینی مادی تثبیت می‌شود و دیگر نیازی به بررسی سایر مسائل مربوط به دین نخواهد بود.

شناخت حضوری و حصولی

در مورد خدای متعال، دو نوع شناخت، تصور می‌شود: یکی شناخت حضوری، و دیگری شناخت حصولی.

منظور از شناخت حضوری نسبت به خدا اینست که انسان بدون وساطت مفاهیم ذهنی، با نوعی شهود درونی و قلبی با خدا آشنا شود.

بدیهی است که اگر کسی شهود آگاهانه نسبت به خدای متعال داشته باشد آن گونه که (صفحه ۴۴)

عارفان بلند مرتبه ادعا کرده‌اند نیازی به استدلال و برهان عقلی نخواهد داشت. اما همچنانکه قبلاً اشاره شد چنین علم حضوری و شهودی برای افراد عادی ۱، پس از خودسازی و پیمودن مراحل سیر و سلوک عرفانی، امکان پذیر است و اما مراتب ضعیف آن هر چند در افراد عادی هم وجود داشته باشد چون توأم با آگاهی نیست برای به دست آوردن جهان بینی آگاهانه، کفایت نمی‌کند.

و منظور از شناخت حصولی اینست که انسان به وسیله مفاهیمی کلی از قبیل «آفریننده، بی نیاز، همه دان، و همه توان و ...» شناختی ذهنی و به یک معنی «غایبانه» نسبت به خدای متعال پیدا کند و همین اندازه معتقد شود که چنین موجودی وجود دارد «آن کسی که جهان را آفریده است و ...» سپس شناختهای حصولی دیگری را به آنها ضمیمه کند تا به یک سیستم اعتقادی هماهنگ (جهان بینی) دست یابد.

آنچه مستقیماً از کاوشهای عقلی و براهین فلسفی به دست می‌آید همین شناخت حصولی است ولی هنگامی که چنین شناختی حاصل شد انسان می‌تواند درصدد دستیابی به شناخت حضوری آگاهانه نیز برآید.

شناخت فطری

در بسیاری از سخنان پیشوایان دینی و عارفان و حکیمان، به این عبارت برمی خوریم که «خداشناسی، فطری است» یا «انسان، بالفطره خداشناس است». برای اینکه معنای صحیح این عبارت را دریابیم باید توضیحی پیرامون واژه فطرت بدهیم: فطرت، واژه‌ای عربی و به معنای «نوع آفرینش» است و اموری را می‌توان «فطری» (= منسوب به فطرت) دانست که آفرینش موجودی اقتضای آنها را داشته باشد، و از این روی می‌توان سه ویژگی را برای آنها در نظر گرفت:

1- فطریات هر نوعی از موجودات در همه افراد آن نوع، یافت می‌شود هر چند

کیفیت آنها

*****

1. البته وجود افراد استثنایی که دارای چنین شهود آگاهانه باشند را نمی‌توان انکار کرد چنانکه اعتقاد ما درباره پیرامون و پیشوایان معصوم (علیهم الصلوٰة و السلام) اینست که در کودکی هم کمابیش از چنین شهودی برخوردار بوده‌اند و حتی بعضی از ایشان در شکم مادر هم چنین شناختی را داشته‌اند.

(صفحه ۴۵)

از نظر ضعف و شدت، متفاوت باشد.

2- امور فطری، همواره در طول تاریخ، ثابت است و چنان نیست که فطرت موجودی

در بره‌های از تاریخ، اقتضاء خاصی داشته باشد و در برهه دیگر، اقتضایی دیگر ۱.

3- امور فطری از آن حیثیت که فطری و مقتضای آفرینش موجودی است نیازی به

تعلیم و تعلم ندارد هر چند تقویت یا جهت دادن به آنها نیازمند به آموزش باشد.

فطریات انسان را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

الف - شناختهای فطری که هر انسانی بدون نیاز به آموزش، از آنها برخوردار است.

ب - میله‌ها و گرایشهای فطری که مقتضای آفرینش هر فردی است.

بنابراین، اگر نوعی شناخت خدا برای هر فردی ثابت باشد که نیازی به آموزش و فراگیری نداشته باشد می‌توان آن را «خداشناسی فطری» نامید و اگر نوعی گرایش بسوی خدا و پرستش او در هر انسانی یافت شود می‌توان آن را «خداپرستی فطری» نامید.

در درس دوم اشاره کردیم که بسیاری از صاحب‌نظران، گرایش به دین و خدا را از ویژگی‌های روانی انسان دانسته و آن را «حس مذهبی» یا «عاطفه دینی» نامیده‌اند. اکنون می‌افزاییم که شناخت خدا نیز مقتضای فطرت انسان، دانسته شده است. اما همچنانکه فطرت خداپرستی، یک گرایش آگاهانه نیست فطرت خداشناسی نیز شناختی آگاهانه نمی‌باشد. بگونه‌ای که افراد عادی را از تلاش عقلانی برای شناختن خدای متعال، بی‌نیاز کند.

ولی این نکته را نباید فراموش کرد که چون هر فردی دست کم از مرتبه ضعیفی از شناخت حضوری فطری برخوردار است می‌تواند با اندکی فکر و استدلال، وجود خدا را بپذیرد و تدریجاً شناخت شهودی ناآگاهانه اش را تقویت کند و به مراتبی از آگاهی برساند.

حاصل آنکه

فطری بودن شناخت خدا بدین معنی است که دل انسان، با خدا آشناست و در ژرفای روح وی مایه‌ای برای شناخت آگاهانه خدا وجود دارد که قابل رشد و شکوفایی است. اما این مایه فطری در افراد عادی به گونه‌ای نیست که ایشان را بکلی بی‌نیاز از اندیشیدن و استدلال عقلی کند.

****

1. فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ. سوره روم، آیه ۳۰.

(صفحه ۴۶)

راه‌های شناخت خدا

(صفحه ۴۹)

برای شناختن خدای متعال، راه‌های فراوان و گوناگونی وجود دارد که در کتابهای مختلف فلسفی و کلامی و بیانات پیشوایان دینی و نیز در متن کتابهای آسمانی به آنها اشاره شده است. این دلایل و براهین از جهات مختلفی با یکدیگر تفاوت دارند: مثلاً در بعضی از آنها از مقدمات حسی و تجربی استفاده شده در حالی که بعضی دیگر از مقدمات عقلی محض، تشکیل یافته اند؛ و بعضی مستقیماً درصدد اثبات خدای حکیم هستند در صورتی که بعضی دیگر تنها موجودی را اثبات می‌کنند که وجودش مرهون موجود دیگری نیست (واجب الوجود) و برای شناختن صفات او می‌بایست براهین دیگری اقامه شود.

از یک نظر می‌توان دلایل خداشناسی را به راه‌هایی تشبیه کرد که برای عبور از رودخانه‌ای وجود دارد: بعضی از آنها مانند پل چوبی ساده‌ای است که روی رودخانه کشیده شده و عابر سبکبار می‌تواند به آسانی از آن بگذرد و بزودی به منزل مقصودش برسد، بعضی دیگر مانند پله‌های سنگی طولانی از استحکام بیشتری برخوردار است ولی راه را طولانی تر می‌کند، و بالاخره بعضی دیگر مانند راه آهنهای پر پیچ و خم و دارای فراز و نشیبها و تونلهای عظیم است که برای عبور قطارهای سنگین ساخته شده است. انسانی که ذهن سبکباری دارد می‌تواند از راه‌های خیلی ساده، خدای خود را بشناسد و به بندگی او پردازد، اما کسی که بار سنگینی از شبهات را بر دوش کشیده است باید از پل سنگی عبور کند، و بالاخره کسی که خروارها بار شبهات و وساوس را با خود حمل می‌کند باید راهی

(صفحه ۵۰)

را برگزینند که دارای زیرسازیهایی محکم و استوار باشد هر چند پیچ و خمها و فراز و نشیبهای زیادی داشته باشد.

ما در اینجا نخست به راه ساده خداشناسی، اشاره می‌کنیم و سپس به بیان یکی از راه‌های متوسط می‌پردازیم. اما راه‌های پر پیچ و خم را که متوقف بر حل بسیاری از مسائل زیربنایی فلسفی است باید کسانی بپیمایند که ذهنشان مشوب به شبهات فراوان شده یا در صدد زدودن شبهات و نجات دادن گمراهان دورافتاده، برآمده‌اند.

ویژگیهای راه ساده

راه ساده خداشناسی، امتیازات و ویژگیهایی دارد که مهمترین آنها از این قرار است:

1 - این راه نیازی به مقدمات پیچیده و فنی ندارد و ساده ترین بیانی است که می‌توان در این زمینه، مطرح کرد و از این روی، برای همه مردم در هر سطحی از معلومات باشند قابل فهم و هضم است.

2 - این راه مستقیماً بسوی «خدای آفریننده دانا و توانا» رهنمون می‌شود برخلاف بسیاری از براهین فلسفی و کلامی که نخست موجودی را به عنوان «واجب الوجود» اثبات می‌کنند و علم و قدرت و حکمت و خالقیت و ربوبیت و دیگر صفات او را می‌بایست با براهین دیگری ثابت کرد.

3 - این راه، بیش از هر چیز، نقش بیدار کردن فطرت و به آگاهی رساندن معرفت فطری را ایفاء می‌کند و با تأمل در موارد آن، حالتی عرفانی به انسان دست می‌دهد که گویا دست خدا را در ایجاد و تدبیر پدیده‌های جهان، مشاهده می‌کند، همان دستی که فطرت او با آن، آشناست.

با توجه به این ویژگیهاست که رهبران دینی و پیشوایان ادیان آسمانی، این راه را برای توده‌های مردم برگزیده‌اند و همگان را به پیمودن آن، دعوت کرده‌اند و روشهای دیگر را یا به خواص، اختصاص داده‌اند، یا در مقام احتجاج و بحث با اندیشمندان ملحد و

فیلسوفان مادی بکار گرفته‌اند.

(صفحه ۵۱)

نشانه‌های آشنا

راه ساده خداشناسی، تأمل در نشانه‌های خدا در جهان، و به تعبیر قرآن کریم «تفکر در آیات الهی» است. گویی هر یک از پدیده‌های جهان در زمین و آسمان و در وجود انسان، نشانی از مقصود و مطلوب آشنا دارند و عقربه دل را بسوی مرکز هستی که همیشه و در همه جا حضور دارد هدایت می‌کنند.

همین کتابی که در دست دارید نشانه‌ای از اوست، مگر نه اینست که با خواندن آن، با نویسنده آگاه و هدفداری آشنا می‌شوید؟ آیا هیچگاه احتمال داده اید که این کتاب در اثر یک سلسله فعل و انفعالات مادی بی هدف به وجود آمده و نویسنده هدفداری ندارد؟ آیا احمقانه نیست که کسی بیندارد که یک دائرة المعارف بزرگ چند صد جلدی در اثر انفجاری در یک معدن فلزات به وجود آمده است بدینگونه که ذرات آنها به صورت حروفی در آمده و با برخورد تصادفی با پاره‌های کاغذ، نوشته‌هایی را پدید آورده و سپس کاغذها با تصادف دیگری تنظیم و صحافی شده است؟! اما پذیرفتن تصادفات کور برای تبیین پیدایش این جهان عظیم با آن همه اسرار و حکمت‌های شناخته و ناشناخته، هزاران بار احمقانه تر از آن پندار است!

آری، هر نظم هدفمندی نشانه‌ای از ناظم هدفدار است و چنین نظم‌هایی در سراسر جهان، مشاهده می‌شود و همگی یک نظام کلی را تشکیل می‌دهند که آفریننده حکیمی آن را پدید آورده و همواره دست اندر کار اداره آن است.

بوته گلی که در باغچه روییده و از میان خاک و کود، با چهره رنگارنگ و بوی خوش، ظاهر گشته است، و درخت سیبی که از دانه کوچکی برآمده و هر ساله مقادیر زیادی سیب خوشرنگ و خوشبوی و خوشمزه ببار می‌آورد و سایر درختان مختلف با

شکلها و رنگها و خواص گوناگون...

نیز بلبلی که بر شاخ گل می‌سراید، و جوجه‌ای که از تخم بیرون آمده، نوک به زمین می‌زند و گوساله‌ای که تازه متولد شده پستان مادرش را می‌مکد و شیری که در پستان مادر فراهم شده و برای نوشیدن نوزاد، مهیا گشته است و ... همگی نشانه‌های اویند. راستی چه هماهنگی عجیب و تدبیر شگفت انگیزی در پدید آمدن شیر در پستان مادران

(صفحه ۵۲)

همزمان با تولد نوزادان، وجود دارد!

ماهیهایی که هر ساله برای تخم ریزی، کیلومترها راه برای نخستین بار می‌پیمایند، و مرغان دریایی که آشیانه‌های خود را در میان انبوه گیاهان دریایی می‌شناسند و حتی برای یکبار هم اشتباهاً به آشیانه دیگری سر نمی‌زنند، و زنبورهای عسل که هر صبح از کندوها خارج می‌شوند و پس از پیمودن راه‌های طولانی برای استفاده از گل‌های معطر، شامگاهان به کندوهای خودشان بازمی‌گردند و ... همگی نشانه‌های اویند.

عجیبتر آنکه هم زنبورهای عسل و هم گاو و گوسفندهای شیرده چندین بار بیش از اندازه نیازشان شیر و عسل، تولید می‌کنند تا انسان، این آفریده استثنایی و برگزیده، از آنها بهره مند شود!

اما انسان ناسپاس، ولی نعمت آشنای خود را نشناخته می‌انگارد و درباره او به جدال و ستیزه می‌پردازد!

در همین بدن انسان، شگفت انگیزترین آثار تدبیر حکیمانه دیده می‌شود: ترکیب بدن از جهازات هماهنگ، ترکیب هر جهاز از اعضاء متناسب، ترکیب هر عضو از میلیونها سلول زنده خاص با اینکه همگی آنها از یک سلول مادر پدید آمده‌اند و ترکیب هر سلول از مواد لازم به نسبت معین و قرار گرفتن هر اندام در مناسبترین جای بدن و حرکات و فعالیت‌های هدفدار اعضاء و جهازات مانند جذب اکسیژن به وسیله ششها و

انتقال آن به وسیله گلبولهای قرمز خون، ساختن قند به اندازه لازم به وسیله کبد، ترمیم نسوج آسیب دیده با پیدایش سلولهای جدید، مبارزه با میکرورها و دشمنان مهاجم به وسیله گلبولهای سفید و ترشح هورمونهای مختلف به وسیله غده‌های متعدد که نقشهای مهمی را در تنظیم کارهای حیاتی بدن به عهده دارند و ... همگی نشانه‌های اویند ۱.

این نظام عجیبی که هزاران دانشمند در طول دهها قرن هنوز نتوانسته‌اند بدرستی به ریزه کاریهای آن پی ببرند به وسیله چه کسی برقرار شده است؟

*****

1. برای توضیح بیشتر پیرامون این مطالب به کتابهای زیر، مراجعه کنید:

راز آفرینش انسان، اثبات وجود خدا، نشانه‌های او.

(صفحه ۵۳)

هر سلولی یک سیستم کوچک هدفمند است و مجموعه‌ای از سلولها عضوی را پدید می‌آورند که سیستم بزرگتر هدفمندی است و مجموعه سیستم‌های گوناگون و در هم پیچیده، سیستم کلی و هدفمند بدن را تشکیل می‌دهند. اما کار به همین جا خاتمه نمی‌یابد بلکه سیستمهای بی‌شمار از موجودات جاندار و بی‌جان، یک سیستم عظیم کران‌ناپیدا را تشکیل می‌دهند بنام جهان طبیعت که تحت تدبیر حکیمانه واحدی با کمال نظم و انسجام، اداره می‌شود.

«ذَلِكُمْ اللَّهُ فَاتَى تُؤْفَكُونَ ۱.»

بدیهی است هر قدر دانش بشر، گسترش یابد و قوانین و روابط پدیده‌های طبیعی، بیشتر کشف شود اسرار و حکمت‌های آفرینش، بیشتر آشکار می‌گردد. ولی تأمل در همین پدیده‌های ساده و نشانه‌های روشن، برای دل‌های پاک و ناآلوده، کفایت می‌کند.

7 اثبات واجب الوجود

(صفحه ۵۷)

در درس پیشین اشاره کردیم که فلاسفه الهی و علماء کلام (متکلمین) براهین زیادی را برای اثبات خدای متعال، اقامه کرده‌اند که در کتب مبسوط فلسفه و کلام، مذکور است. ما در میان همه آنها یک برهان را که نیاز به مقدمات کمتری دارد و در عین اتقان، سهل التناول تر هست برمی‌گزینیم و به توضیح آن می‌پردازیم. ولی باید توجه داشت که این برهان، خدا را تنها به عنوان «واجب الوجود» یعنی موجودی که وجودش ضروری و بی‌نیاز ایجاد کننده است اثبات می‌کند و صفات ثبوتیه او مانند علم و قدرت و جسمانی نبودن و زمان و مکان نداشتن را باید با براهین دیگری اثبات کرد.

متن برهان

موجود بحسب فرض عقلی یا واجب الوجود است یا ممکن الوجود، و هیچ موجودی عقلا از این دو فرض، خارج نیست و نمی‌توان همه موجودات را ممکن الوجود دانست، زیرا ممکن الوجود نیاز به علت دارد و اگر همه علتها هم ممکن الوجود و به نوبه خود نیازمند به علت دیگری باشند هیچگاه هیچ موجودی تحقق نخواهد یافت، به دیگر سخن: تسلسل علتها محال است، پس ناچار سلسله علتها به موجودی منتهی می‌شود که خودش معلول موجود دیگری نباشد یعنی واجب الوجود باشد. این برهان، ساده‌ترین برهان فلسفی برای اثبات وجود خداست که از چند مقدمه عقلی

(صفحه ۵۸)

محض، تشکیل یافته و نیازی به هیچ مقدمه حسی و تجربی ندارد. ولی چون در این برهان از مفاهیم و اصطلاحات فلسفی، استفاده شده می‌بایست توضیحی پیرامون این اصطلاحات و مقدماتی که برهان مزبور از آنها تشکیل یافته است داده شود.

امکان و وجوب

هر قضیه‌ای هر قدر ساده باشد دست کم از دو مفهوم اساسی (موضوع و محمول) تشکیل می‌یابد. مثلاً در این قضیه «خورشید روشن است» که دلالت بر ثبوت روشنی برای خورشید دارد «خورشید» موضوع قضیه، و «روشن» محمول آن می‌باشد. ثبوت محمول برای موضوع، از سه حال، خارج نیست: یا محال است مانند اینکه گفته شود: «عدد سه بزرگتر از عدد چهار است» یا ضرورت دارد مانند این قضیه که «عدد دو، نصف عدد چهار است» و یا نه محال است و نه ضرورت دارد مانند «خورشیدی بالای سر ما قرار دارد.»

طبق اصطلاح منطقی، در صورت اول، قضیه، دارای وصف «امتناع» و در صورت دوم، دارای وصف «ضرورت» یا «وجوب» و در صورت سوم دارای وصف «امکان» (به معنای خاص) می‌باشد.

اما نظر به اینکه در فلسفه، درباره «موجود» بحث می‌شود و چیزی که ممتنع و محال باشد هیچگاه وجود خارجی نمی‌یابد، از این روی فلاسفه، موجود را بحسب فرض عقلی به واجب الوجود و ممکن الوجود، تقسیم کرده‌اند: واجب الوجود عبارتست از موجودی که خودبخود وجود داشته باشد و نیازی به موجود دیگری نداشته باشد و طبعاً چنین موجودی ازلی و ابدی خواهد بود زیرا معدوم بودن چیزی در یک زمان، نشانه اینست که وجودش از خودش نیست و برای وجود یافتن، نیاز به موجود دیگری دارد که سبب یا شرط تحقق آنست و با فقدان آن مفقود می‌شود و ممکن الوجود عبارتست از موجودی که خودبخود وجود ندارد و تحقق یافتنش منوط به موجود دیگری است. این تقسیم که براساس فرض عقلی، انجام گرفته است بالضروره وجود ممتنع الوجود را نفی می‌کند ولی دلالتی ندارد بر اینکه موجودات خارجی از کدامیک از دو قسم (واجب الوجود و

(صفحه ۵۹)

ممكن الوجود) هستند و به دیگر سخن: صدق این قضیه به سه صورت، تصور می‌شود:

یکی آنکه هر موجودی واجب الوجود باشد، دوم آنکه هر موجودی ممکن الوجود باشد، سوم آنکه بعضی از موجودات، واجب الوجود و بعضی دیگر ممکن الوجود باشند. بنابر فرض اول و سوم، وجود واجب الوجود، ثابت است پس باید این فرض را مورد بررسی قرار داد که آیا ممکن است همه موجودات، ممکن الوجود باشند یا نه و با ابطال این فرض است که وجود واجب الوجود به صورت قطعی و یقینی، ثابت می‌گردد هر چند اثبات وحدت و سایر صفات او می‌بایست با براهین دیگری اثبات شود.

بنابراین، برای ابطال فرض دوم، باید مقدمه دیگری را به برهان مزبور، ضمیمه کرد و آن اینست که ممکن الوجود بودن همه موجودات محال است. ولی این مقدمه، بدیهی نیست و بهمین جهت در صدد اثبات و تبیین آن برآمده‌اند به این صورت: ممکن الوجود نیاز به علت دارد، و تسلسل در علل، محال است. پس باید سلسله علل به موجودی منتهی شود که ممکن الوجود و محتاج به علت نباشد یعنی واجب الوجود باشد و از اینجاست که پای مفاهیم فلسفی دیگری به میان می‌آید که باید توضیحی پیرامون آنها داده شود.

علت و معلول

اگر موجودی نیازمند به موجود دیگری باشد و وجودش به نوعی توقف بر آن دیگری داشته باشد به اصطلاح فلسفی، موجود نیازمند را «معلول» و آن دیگری را «علت» می‌نامند. ولی علت، ممکن است بی‌نیاز مطلق نباشد بلکه خودش نیز نیازمند و معلول موجود دیگری باشد. اما اگر علتی هیچگونه نیاز و معلولیتی نداشت علت مطلق و بی‌نیاز مطلق خواهد بود.

تا اینجا با اصطلاح فلسفی علت و معلول و تعریف آنها آشنا شدیم، اکنون باید به توضیح این مقدمه پردازیم که «هر ممکن الوجودی نیازمند به علت است.»

با توجه به اینکه ممکن الوجود خودبخود وجود ندارد ناچار وجودش منوط به تحقق موجود یا موجودات دیگری خواهد بود زیرا این قضیه، بدیهی است که هر معمولی که برای موضوعی در نظر گرفته شود یا خودبخود (بالذات) ثابت است و یا در اثر امر دیگری (بالغیر) ثابت می‌شود مثلاً هر چیزی یا خودبخود روشن است و یا به واسطه چیز دیگری (نور) روشن

(صفحه ۶۰)

می‌شود، و هر جسمی یا خودبخود چرب است و یا به وسیله چیز دیگری (روغن) چرب می‌شود و محال است که چیزی نه خودش روشنی و چربی داشته باشد و نه به وسیله چیز دیگری متّصف به این صفات گردد و در عین حال، روشن یا چرب باشد! پس ثبوت وجود هم برای یک موضوع یا بالذات است و یا بالغیر، و هنگامی که بالذات نبود ناچار بالغیر خواهد بود، بنابراین، هر ممکن الوجودی که خودبخود متّصف به وجود نمی‌شود بواسطه موجود دیگری به وجود می‌آید و معلول آن خواهد بود و این همان اصل مسلم عقلی است که: هر ممکن الوجودی نیازمند به علت است. ولی بعضی گمان کرده‌اند که مفاد اصل علت اینست که «هر موجودی احتیاج به علت دارد» و بر این اساس، اشکال کرده‌اند که باید برای خدا هم علتی در نظر گرفت! غافل از اینکه موضوع اصل علت «موجود» به طور مطلق نیست بلکه موضوع آن «ممکن الوجود» و «معلول» است، و به دیگر سخن: هر موجود وابسته و نیازمندی محتاج به علت است نه هر موجودی.

محال بودن تسلسل علل

آخرین مقدمه‌ای که در این برهان بکار گرفته شده اینست که سلسله علل باید منتهی به موجودی شود که خودش معلول نباشد، و به اصطلاح تسلسل علل تا بی نهایت، محال است و بدین ترتیب، وجود واجب الوجود به عنوان نخستین علت که خودبخود موجود

است و نیازی به موجود دیگری ندارد ثابت می‌شود.

فلاسفه، براهین متعددی برای ابطال تسلسل، اقامه کرده‌اند ولی حقیقت اینست که بطلان تسلسل در مورد علل، قریب به بداهت است و با اندک تأملی روشن می‌شود. یعنی با توجه به اینکه وجود معلول، نیازمند به علت و مشروط به وجود آن است اگر فرض کنیم که این معلولیت و مشروطیت، عمومی باشد هیچگاه هیچ موجودی تحقق نخواهد یافت زیرا فرض مجموعه‌ای از موجودهای وابسته بدون وجود موجود دیگری که طرف وابستگی آنها باشد معقول نیست.

فرض کنید یک تیم دهنده، جلو خط شروع ایستاده‌اند و آماده دویدن هستند ولی هر

کدام

(صفحه ۶۱)

از ایشان تصمیم گرفته است که تا دیگری ندود او هم شروع به دویدن نکند، اگر این تصمیم واقعاً عمومیت داشته باشد هیچگاه هیچکدام از ایشان شروع به دویدن نخواهند کرد! همچنین اگر وجود هر موجودی مشروط به تحقق موجود دیگری باشد هیچگاه هیچ موجودی تحقق نخواهد یافت. پس تحقق موجودات خارجی، نشانه اینست که موجود بی نیاز و بی شرطی وجود دارد.

تقریر برهان

اکنون با توجه به مقدمات یاد شده، بار دیگر به تقریر برهان می‌پردازیم:

هر چیزی که بتوان آن را «موجود» دانست از دو حال، خارج نخواهد بود: یا وجودی برای آن، ضرورت دارد و خودبخود موجود، و به اصطلاح «واجب الوجود» است و یا وجودش ضرورت ندارد و مرهون موجود دیگری است و به اصطلاح «ممکن الوجود» می‌باشد و بدیهی است که اگر تحقق چیزی محال باشد هرگز وجود نخواهد یافت و هیچگاه نمی‌توان آن را موجود دانست. پس هر موجودی یا واجب الوجود است و یا

ممکن الوجود.

با دقت در مفهوم «ممکن الوجود» روشن می‌شود که هر چیزی مصداق این مفهوم باشد معلول و نیازمند به علت خواهد بود، زیرا اگر موجودی خودبخود وجود نداشته باشد ناچار به وسیله موجود دیگری به وجود آمده است چنانکه هر وصفی که بالذات نباشد ثبوت آن بالغیر خواهد بود، و مفاد قانون علیت هم همین است که هر موجود وابسته و ممکن الوجودی نیازمند به علت است، نه اینکه هر موجودی نیاز به علت دارد تا گفته شود: پس خدا هم احتیاج به علت دارد، یا گفته شود: اعتقاد به خدای بی علت، نقض قانون علیت است!

از سوی دیگر اگر هر موجودی ممکن الوجود و نیازمند به علت باشد هیچگاه موجودی تحقق نخواهد یافت، و چنین فرضی نظیر آنست که هر یک از افراد یک گروه، اقدام خود را مشروط به شروع دیگری کند که در این صورت، هیچ اقدامی انجام نخواهد گرفت. پس وجود موجودات خارجی، دلیل آنست که واجب الوجودی موجود است. (صفحه ۶۲)

8 صفات خدا

مقدمه

(صفحه ۶۵)

در دروس پیشین گفته شد که مفاد بسیاری از براهین فلسفی، اثبات موجودی به عنوان «واجب الوجود» است و با ضمیمه کردن براهین دیگری صفات سلبيه و ثبوتیه وی ثابت می‌گردد و از مجموع آنها خدای متعال با صفات ویژه خودش که او را از مخلوقات، متمایز می‌کند شناخته می‌شود. و گرنه صرف واجب الوجود بودن برای شناختن او کافی نیست، زیرا ممکن است کسی گمان کند که مثلا ماده یا انرژی هم می‌تواند مصداق واجب الوجود باشد. از این روی، باید از یک سوی، صفات سلبيه الهی ثابت

شود تا معلوم گردد که واجب الوجود از اّتصاف به صفات مخصوص مخلوقات، منزّه است و تطبیق بر یکی از مخلوقات وی نمی‌شود، و از سوی دیگر، باید صفات ثبوتیه الهی ثابت شود تا هم شایستگی او برای پرستش، روشن گردد و هم زمینه برای اثبات سایر عقاید مانند نبوت و معاد و فروع آنها فراهم شود.

از برهان گذشته به دست آمد که واجب الوجود، نیازی به علت ندارد و او علت برای وجود ممکنات می‌باشد و به دیگر سخن: دو صفت برای واجب الوجود، ثابت شد: یکی بی نیازی او از هر موجود دیگری، زیرا اگر کمترین نیازی به موجود دیگری داشته باشد آن موجود دیگر، علت او خواهد بود، و دانستیم که معنای علت (در اصطلاح فلسفی) همین است که موجود دیگری نیازمند به او باشد و دیگر آنکه موجودات ممکن الوجود، معلول و نیازمند به او هستند و او نخستین علت برای پیدایش آنها می‌باشد.

اینک با استفاده از این دو نتیجه، به بیان لوازم هر یک از آنها می‌پردازیم و صفات سلبیه و

(صفحه ۶۶)

ثبوتیه واجب الوجود را اثبات می‌کنیم البته برای اثبات هر یک از آنها براهین متعددی در کتب فلسفی و کلامی، ذکر شده است ولی ما برای رعایت سهولت فراگیری و حفظ انسجام و پیوستگی مطالب، براهینی را انتخاب می‌کنیم که ارتباط آنها با برهان گذشته، محفوظ باشد.

ازلی و ابدی بودن خدا

اگر موجودی معلول و نیازمند به موجود دیگری باشد وجودش تابع آن خواهد بود و با مفقود بودن علتش به وجود نخواهد آمد. به دیگر سخن: معدوم بودن موجودی در بره‌های از زمان، نشانه نیازمندی و ممکن الوجود بودن آن است، و چون واجب

الوجود، خودبخود وجود دارد و نیازمند به هیچ موجودی نیست همیشه موجود خواهد بود.

بدین ترتیب، دو صفت دیگر برای واجب الوجود، اثبات می‌شود: یکی ازلی بودن، یعنی در گذشته، سابقه عدم نداشته است، و دیگری ابدی بودن، یعنی در آینده هم هیچگاه معدوم نخواهد شد و گاهی مجموع این دو صفت را تحت عنوان «سرمدی» بیان می‌کنند.

بنابراین، هر موجودی که سابقه عدم یا امکان زوال، داشته باشد واجب الوجود نخواهد بود، و بطلان فرض واجب الوجود بودن هر پدیده مادی، آشکار می‌گردد.

صفات سلبیه

یکی دیگر از لوازم واجب الوجود، بساطت و مرکب نبودن از اجزاء است زیرا هر مرکبی نیازمند به اجزایش می‌باشد و واجب الوجود از هر گونه نیازی منزّه و مبری است.

و اگر فرض شود که اجزاء واجب الوجود، وجود بالفعلی ندارند بلکه مانند دو پاره خط مفروض در ضمن یک خط هستند، چنین فرضی نیز باطل است، زیرا چیزی که دارای اجزاء بالقوه باشد عقلاً قابل تجزیه خواهد بود هر چند در خارج، تحقق نیابد و معنای امکان تجزیه، امکان زوال کل است چنانکه اگر خط یک متری به دو پاره خط نیم متری، تقسیم شود دیگر خط یک متری، وجود نخواهد داشت، و قبلاً دانستیم که واجب الوجود، امکان زوال ندارد.

و چون ترکیب از اجزاء بالفعل و بالقوه، از خواص اجسام است ثابت می‌شود که هیچ موجود جسمانی، واجب الوجود نخواهد بود، و به دیگر سخن: تجرّد و جسمانی نبودن خدای متعال،

ثابت می‌گردد و نیز روشن می‌شود که خدای متعال، قابل رؤیت با چشم و قابل ادراک با هیچ حس دیگری نیست، زیرا محسوس بودن آن خواص اجسام و جسمانیات است. از سوی دیگر، با نفی جسمیت، سایر خواص اجسام مانند مکان داشتن و زمان داشتن نیز از واجب الوجود، سلب می‌شود، زیرا مکان برای چیزی تصور می‌شود که دارای حجم و امتداد باشد و همچنین هر چیز زمانداری از نظر امتداد و عمر زمانی، قابل تجزیه می‌باشد و این نیز نوعی امتداد و ترکیب از اجزاء بالقوه بشمار می‌رود. بنابراین، نمی‌توان برای خدای متعال، مکان و زمانی در نظر گرفت، و هیچ موجود مکاندار و زمانداری واجب الوجود نخواهد بود.

و سرانجام با نفی زمان از واجب الوجود، حرکت و تحول و تکامل هم از او نفی می‌شود زیرا هیچ حرکت و تحولی بدون زمان، امکان پذیر نیست. بنابراین، کسانی که برای خدا مکانی مانند عرش، قائل شده‌اند یا حرکت و نزول از آسمان را به او نسبت داده‌اند یا او را قابل رؤیت با چشم پنداشته‌اند یا وی را قابل تحول و تکامل شمرده‌اند خدا را بدرستی نشناخته‌اند ۱. بطور کلی هر گونه مفهومی که دلالت بر نوعی نقص و محدودیت و نیاز، داشته باشد از خدای متعال نفی می‌شود و معنای صفات سلبيه الهی همین است.

علت هستی بخش

نتیجه دومی که از برهان گذشته به دست آمد این بود که واجب الوجود، علت پیدایش ممکنات است. اینک به بررسی لوازم این نتیجه می‌پردازیم و نخست، توضیحی کوتاه پیرامون اقسام علت می‌دهیم و آنگاه ویژگیهای علت الهی را بیان می‌کنیم. علت به معنای عامش بر هر موجودی که طرف وابستگی موجود دیگری باشد اطلاق می‌گردد و حتی شامل شروط و معدّات هم می‌شود و علت نداشتن خدای متعال به این معنی

*****

1. مکان داشتن و نزل از عرش و رؤیت با چشم از طوایفی از اهل سنت، و تحول و تکامل خدا از گروهی از فلاسفه غرب مانند هگل و برگسون و ویلیام جیمز و وایتهد، نقل شده است. ولی باید دانست که نفی حرکت و دگرگونی از خدا به معنای اثبات سکون برای او نیست بلکه به معنای ثبات ذات اوست، و ثبات، نقیض تغییر است اما سکون، عدم ملکه حرکت می‌باشد و جز چیزی که قابلیت حرکت داشته باشد متصف به آن نمی‌گردد.

(صفحه ۶۸)

است که هیچ نوع وابستگی به موجود دیگری ندارد و حتی هیچ شرط و معدی هم برای او نمی‌توان در نظر گرفت.

اما علت بودن خدای متعال برای مخلوقات، به معنای هستی بخش است که قسم خاصی از علت فاعلی می‌باشد و برای توضیح این مطلب ناچاریم نظری اجمالی به اقسام علت بیفکنیم و تفصیل آنها را به کتب فلسفی، حواله دهیم.

می‌دانیم که برای رویدن گیاه، وجود بذر و خاک مناسب و آب و هوا و ... ضرورت دارد و نیز لازم است که یک عامل طبیعی یا انسانی، بذر را در خاک بیفشاند و آب را به آن برساند و همه اینها طبق تعریفی که برای علت، ذکر شد علت‌های رویش گیاه بشمار می‌روند.

این علت‌های گوناگون را می‌توان از دیدگاه‌های مختلف، به اقسامی تقسیم کرد، مثلاً آن دسته از علت که وجود آنها همواره برای وجود معلول، ضرورت دارد «علل حقیقی» و آن دسته دیگر که بقاء آنها برای بقاء معلول، لازم نیست (مانند کشاورز برای گیاه) «علل اعدادی» یا «معدّات» نامیده می‌شوند و نیز علت‌های جانشین پذیر را «علل جانشینی» و سایر علت‌ها را «علل انحصاری» می‌نامند.

اما نوع دیگری از علت هست که با همه آنچه در مورد رویش گیاه گفته شد تفاوت

دارد، و نمونه آن را می‌توان در مورد نفس و بعضی از پدیده‌های نفسانی ملاحظه کرد: هنگامی که انسانی یک صورت ذهنی را در ذهن خودش ایجاد می‌کند یا تصمیم بر انجام کاری می‌گیرد پدیده‌ای نفسانی و روانی بنام «صورت ذهنی» و بنام «اراده» تحقق می‌یابد که وجود آن، منوط به وجود نفس است و از این روی، معلول آن بشمار می‌رود. ولی این نوع معلول، بگونه‌ای است که هیچ استدلالی از علتش ندارد و نمی‌تواند جدا و مستقل از آن وجود داشته باشد. در عین حال، فاعلیت نفس، نسبت به صورت ذهنی یا اراده، مشروط به شرایطی است که از نقص و محدودیت و ممکن الوجود بودن آن، نشأت می‌گیرد. بنابراین، فاعلیت واجب الوجود برای جهان، از فاعلیت نفس نسبت به پدیده‌های روانی هم بالاتر و کاملتر است و نظیری در میان سایر فاعلها ندارد زیرا او بدون هیچگونه نیازی معلول خود را به وجود می‌آورد معلولی که تمام هستیش وابسته به اوست.

(صفحه ۶۹)

ویژگیهای علت هستی بخش

با توجه به آنچه گفته شد می‌توان چند ویژگی مهم را برای علت هستی بخش در نظر گرفت:

- 1- علت هستی بخش باید کمالات همه معلولات را به صورت کاملتری دارا باشد تا بتواند به هر موجودی به اندازه ظرفیتش افاضه نماید برخلاف علت‌های معدّ و مادّی که تنها زمینه تحول و تغییر معلولات را فراهم می‌کنند و لزومی ندارد که واجد کمالات آنها باشند، مثلاً لزومی ندارد که خاک دارای گیاه باشد، یا پدر و مادر، واجد کمالات فرزندان‌شان باشند. اما خدای هستی بخش، باید در عین بساطت و تجزیه ناپذیری، همه کمالات وجودی را داشته باشد ۱.
- 2- علت هستی بخش، معلول خود را از نیستی به هستی می‌آورد، و در یک کلمه «آن

را می‌آفریند» و با آفرینش آن، چیزی از وجود وی کاسته نمی‌شود برخلاف فاعلهای طبیعی که کار آنها تنها دگرگون ساختن معلول موجود، و مصرف کردن نیرو و انرژی است و فرض اینکه چیزی از ذات واجب الوجود، جدا و کنده شود مستلزم تجزیه پذیری و تغییر پذیری ذات الهی است که بطلانش ثابت گردید.

- 3 علت هستی بخش، علتی است حقیقی، و از این روی وجود او برای بقاء معلول ضرورت دارد، برخلاف علت اعدادی که بقاء معلول، نیازی به او ندارد. بنابراین، آنچه از بعضی از متکلمین اهل سنت، نقل شده که عالم در بقاء خودش نیازی به خدا ندارد، و نیز سخنی که از برخی از فلاسفه غربی نقل شده که جهان طبیعت همانند ساعتی است که یک بار و برای همیشه کوک شده و دیگر کار کردنش نیاز به خدا ندارد، دور از حقیقت است. بلکه جهان هستی همواره در همه شئون و اطوارش نیازمند به خدای متعال می‌باشد و اگر لحظه‌ای از افاضه هستی خودداری کند هیچ چیزی باقی نخواهد ماند «اگر نازی کند از هم فرو ریزند قالبها.»

*****

1. باید دانست که معنای واجد بودن کمالات مخلوقات، این نیست که مفاهیم آنها (مانند مفهوم جسم و انسان) هم قابل صدق بر خدای متعال باشد زیرا اینگونه مفاهیم، حکایت از موجودات محدود و ناقص دارد و از این روی قابل صدق بر خدای متعال که دارای وجود و کمالات بی نهایت است نمی‌باشد.

(صفحه ۷۰)

9 صفات ذاتیه

مقدمه

(صفحه ۷۳)

دانستیم که خدای متعال که علت هستی بخش جهان است همه کمالات وجود را دارد

و هر نوع کمالی که در هر موجودی یافت شود از اوست بدون اینکه با افاضه آن، چیزی از کمالات وی کاسته شود و برای تقریب به ذهن می‌توان از این مثال بهره گرفت که معلم از علم خود به متعلم می‌آموزد بدون اینکه چیزی از علمش بکاهد. البته افاضه وجود و کمالات وجودی از طرف خدای متعالی، بسی بالاتر از این مثال است، و شاید رساترین تعبیر در این زمینه این باشد که بگوییم: عالم هستی، پرتو و جلوه‌ای از ذات مقدس الهی است چنانکه از این آیه شریفه می‌توان استفاده کرد: «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» ۱.

با توجه به کمالات نامتناهی الهی، هر گونه مفهومی که دلالت بر کمال داشته باشد و مستلزم هیچ نقص و محدودیتی نباشد قابل صدق بر خدای متعال خواهد بود چنانکه در آیات کریمه قرآن و روایات شریفه و ادعیه و مناجاتهای حضرات معصومین علیهم الصلوٰة و السلام مفاهیمی از قبیل نور و کمال و جمال و محبت و بهجت و مانند آنها به خدای متعال، نسبت داده شده است. اما آنچه در کتب عقاید و فلسفه و کلام اسلامی به عنوان صفات الهی، مطرح می‌شود تعداد معینی از صفات است که به دو دسته (صفات ذاتیه و صفات فعلیه) تقسیم می‌گردد. از این روی، نخست توضیحی درباره این تقسیم می‌دهیم و سپس به ذکر و اثبات

*****

1. سوره نور، آیه ۳۵.

(صفحه ۷۴)

مهمترین آنها می‌پردازیم.

صفات ذاتیه و فعلیه

صفات ذاتیه که به خدای متعال، نسبت داده می‌شود یا مفاهیمی است که با توجه به نوعی از کمال، از ذات الهی انتزاع می‌شود مانند حیات و علم و قدرت، و یا مفاهیمی است که

از نوعی رابطه بین خدای متعال و مخلوقاتش انتزاع می‌شود مانند خالقیت و رزاقیت. دسته اول را «صفات ذاتیه» و دسته دوم را «صفات فعلیه» می‌نامند. فرق اصلی بین این دو دسته از صفات آنست که در دسته اول، ذات مقدس الهی، مصداق عینی آنهاست، اما دسته دوم حکایت از نسبت و اضافه‌ای بین خدای متعال و آفریدگان دارد و ذات الهی و ذوات مخلوقات به عنوان طرفین اضافه در نظر گرفته می‌شوند مانند صفت خالقیت که از وابستگی و جودی مخلوقات به ذات الهی، انتزاع می‌شود و خدا و مخلوقات، طرفین این اضافه را تشکیل می‌دهند و در خارج، حقیقت عینی دیگری غیر از ذات مقدس الهی و ذوات مخلوقات بنام «آفریدن» وجود ندارد. البته خدای متعال در ذات خود قدرت بر آفریدن دارد ولی «قدرت» از صفات ذات است و «آفریدن» مفهومی است اضافی که از مقام فعل، انتزاع می‌شود و از این روی «آفریدگار» از صفات فعلیه بشمار می‌آید مگر اینکه به معنای «قادر بر آفریدن» در نظر گرفته شود که بازگشت به صفت قدرت می‌کند.

مهمترین صفات ذاتیه الهی، حیات و علم و قدرت است و اما سمیع و بصیر اگر به معنای عالم به مسموعات و مبصرات، یا قادر بر سمع و ابصار باشد بازگشت به علیم و قدیر می‌کند و اگر منظور از آنها شنیدن و دیدن بالفعل باشد که از رابطه بین ذات شنونده و بیننده با اشیاء قابل شنیدن و دیدن انتزاع می‌شود باید از صفات فعلیه شمرده شود چنانکه گاهی «علم» نیز به همین عنایت بکار می‌رود و بنام «علم فعلی» موسوم می‌گردد.

بعضی از متکلمین، کلام و اراده را نیز از صفات ذاتیه به شمار آورده‌اند که بعداً درباره آنها بحث خواهد شد.

(صفحه ۷۵)

اثبات صفات ذاتیه

ساده ترین راه برای اثبات حیات و قدرت و علم الهی اینست که این مفاهیم هنگامی که در مورد مخلوقات بکار می رود حکایت از کمالات آنها می کند پس باید کاملترین مرتبه آنها در علت هستی بخش، موجود باشد. زیرا هر کمالی که در هر مخلوقی یافت شود از خدای متعال است و بخشنده آنها باید واجد آنها باشد تا به دیگران افاضه کند و ممکن نیست کسی که حیات را می آفریند خودش فاقد حیات باشد یا کسی که علم و قدرت را به مخلوقات، افاضه می کند خودش جاهل و ناتوان باشد. پس وجود این صفات کمالیه در بعضی از مخلوقات، نشانه وجود آنها در آفریدگار متعال می باشد. بدون اینکه توأم با نقص و محدودیتی باشد. به دیگر سخن: خدای متعال، دارای حیات و علم و قدرت نامتناهی است. اینک به توضیح بیشتری درباره هر یک از این صفات می پردازیم.

حیات

مفهوم حیات (= زنده بودن) در مورد دو دسته از مخلوقات بکار می رود: یکی گیاهان که دارای رشد و نمو هستند، و دیگری حیوانات و انسان که دارای شعور و اراده می باشند. اما معنای اول، مستلزم نقص و نیاز است زیرا لازمه رشد و نمو اینست که موجود رشد یابنده، در آغاز فاقد کمالی باشد و در اثر عوامل خارجی تغییراتی در آن پدید آید و تدریجاً به کمال جدیدی برسد، و چنین اموری را نمی توان به خدای متعال نسبت داد چنانکه در بحث از صفات سلبيه گذشت.

اما معنای دوم حیات، مفهومی است کمالی، و هر چند مصادیق امکانی آن، توأم با نقصها و محدودیتهایی هستند اما می توان برای آن، مرتبه ای نامتناهی در نظر گرفت که هیچ نقص و محدودیت و نیازی نداشته باشد چنانکه مفهوم وجود و مفهوم کمال نیز چنین است.

اساساً حیات به معنایی که ملازم با علم و فاعلیت ارادی است لازمه وجود غیرمادی

می‌باشد زیرا اگر چه حیات به موجودات مادی جاندار، نسبت داده می‌شود اما در حقیقت، صفت روح آنهاست و بدنشان در اثر تعلق روح، متّصف به آن می‌گردد و به دیگر سخن: همچنانکه امتداد، لازمه وجود جسمانی است حیات نیز لازمه وجود مجرد (= غیر جسمانی) است و با توجه به این مطلب، دلیل دیگری بر حیات الهی به دست می‌آید، و آن اینست، ذات مقدس (صفحه ۷۶)

الهی مجرد و غیر جسمانی است چنانکه در درس پیشین به اثبات رسید، و هر موجود مجردی ذاتاً دارای حیات است، پس خدای متعال هم ذاتاً دارای حیات می‌شاد.

علم

مفهوم علم از بدیهی ترین مفاهیم است ولی مصادیقی که از آن در میان مخلوقات می‌شناسیم مصادیقی محدود و ناقص می‌باشد و با این ویژگیها قابل اطلاق بر خدای متعال نخواهد بود. اما چنانکه اشاره شد عقل می‌تواند برای این مفهوم کمالی، مصداقی را در نظر بگیرد که هیچگونه نقص و محدودیتی نداشته باشد و عین ذات عالم باشد و آن همان علم ذاتی خدای متعال است.

علم خدا را از راه‌های متعددی می‌توان اثبات کرد: یکی همان راهی است که در اثبات همه صفات ذاتیه، به آن اشاره شد یعنی چون علم در میان مخلوقات، وجود دارد باید کاملترین مرتبه آن در آفریننده آنها موجود باشد.

راه دیگر، کمک گرفتن از دلیل نظم است به این بیان: هر قدر پدیده‌ای نظم و اتقان بیشتری برخوردار باشد دلالت بیشتری بر علم و دانش پدید آورنده اش دارد چنانکه یک کتاب علمی یا یک شعر زیبا یا هر اثر هنری، دلالت بر دانش و ذوق و مهارت پدید آورنده اش دارد و هیچگاه هیچ عاقلی چنین نمی‌پندارد که مثلاً یک کتاب علمی یا فلسفی به وسیله فرد نادان و بی سواد نویخته شده باشد. پس چگونه می‌توان احتمال

داد که این جهان عظیم با آن همه اسرار و شگفتیها از موجود بی علمی به وجود آمده باشد؟!!

و بالاخره راه سوم، استفاده از مقدمات فلسفی نظری (= غیربدیهی) است مانند این قاعده که «هر موجود مجرد مستقلی دارای علم است» چنانکه در کتب مربوطه به اثبات رسیده است.

توجه داشتن به علم الهی، اهمیت زیادی در خودسازی دارد و از این روی مکرراً در قرآن کریم بر آن تأکید شده است و از جمله می فرماید: «يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ» ۱ یعنی خدای متعال از چشمهای خیانتکار و راز دلها آگاه است.

****

1. سوره مؤمن، آیه ۱۹.

(صفحه ۷۷)

قدرت

در مورد فاعلی که کار خود را با اراده و اختیار خویش انجام می دهد گفته می شود که نسبت به کار خودش «قدرت» دارد. پس قدرت عبارتست از مبدأیت فاعل مختار برای کاری که ممکن است از او سر بزند و هر قدر فاعل از نظر مرتبه وجودی، کاملتر باشد دارای قدرت بیشتری خواهد بود و طبعاً موجودی که دارای کمال بی نهایت باشد قدرتش نامحدود خواهد بود «إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» ۱.

در اینجا باید چند نکته را خاطر نشان کنیم:

1 - کاری که متعلق قدرت قرار می گیرد باید امکان تحقق داشته باشد پس چیزی که ذاتاً محال یا مستلزم محال باشد مورد تعلق قدرت واقع نمی شود و قدرت داشتن خدا بر هر کاری بدین معنی نیست که فی المثل بتواند خدای دیگری را بیافریند (زیرا خدا آفریدنی نیست) یا بتواند عدد (۲) بودن از عدد (۳) بزرگتر کند یا فرزندی را با فرض

بودن، قبل از پدرش خلق کند.

- 2 لازمه قدرت داشتن بر هر کاری این نیست که همه آنها را انجام دهد بلکه هر کاری را که بخواهد انجام خواهد داد و خدای حکیم جز کار شایسته و حکیمانه را نمی خواهد و انجام نمی دهد هر چند قدرت بر انجام کارهای زشت و ناپسند هم دارد. در درسهای آینده توضیح بیشتری درباره حکمت الهی خواهد آمد.

- 3 قدرت به معنایی که گفته شد متضمن اختیار هم هست و خدای متعال همچنانکه بالاترین قدرتها را دارد، کاملترین مراتب اختیار را نیز دارد و هیچ عاملی را نمی تواند او را برای انجام کاری تحت فشار قرار دهد یا اختیار را از او سلب کند، زیرا وجود و قدرت هر موجودی از اوست و هیچگاه مغلوب نیرویی که خودش به دیگران داده است واقع نمی شود.

*****

1. سوره بقره، آیه ۲۰ و چندین آیه دیگر.

(صفحه ۷۸)

10 صفات فعلیه

مقدمه

(صفحه ۸۱)

چنانکه در درس قبلی بیان شد صفات فعلیه عبارتست از مفاهیمی که از مقایسه ذات الهی با مخلوقاتش با در نظر گرفتن نسبت و اضافه و رابطه خاصی انتزاع می شود و آفریننده و آفریده، طرفین اضافه را تشکیل می دهند مانند خود مفهوم «آفریدن» که از ملاحظه وابستگی وجود مخلوقات به خدای متعال، انتزاع می شود و اگر این رابطه در نظر گرفته نشود چنین مفهومی به دست نمی آید.

اضافات و روابطی که بین خدا و خلق، در نظر گرفته می شود حد و حصری ندارد ولی

از یک نظر می‌توان آنها را به دو دسته کلی، تقسیم کرد: یک دسته اضافاتی که مستقیماً بین خدا و مخلوقات در نظر گرفته می‌شود مانند ایجاد و خلق و ابداع و مانند آنها و یک دسته اضافاتی که بعد از لحاظ اضافات و روابط دیگری منظور می‌گردد مانند رزق. زیرا باید نخست، رابطه موجود روزی خوار را با چیزی که از آن، ارتزاق می‌کند در نظر گرفت، آنگاه تأمین آن را از طرف خدای متعال، مورد توجه قرار داد تا مفهوم رازق و رزاق به دست آید و حتی ممکن است گاهی قبل از انتزاع صفت فعلی برای خدای متعال چندین نوع رابطه و اضافه، بین مخلوقات، لحاظ گردد و سرانجام، رابطه آنها با خدای متعال در نظر گرفته شود یا اضافه‌ای مترتب بر چند اضافه قبلی بین خدا و خلق شود مانند مغفرت که مترتب بر ربوبیت تشریحی الهی و تعیین احکام تکلیفی از طرف خدای متعال و عصیان آنها از طرف بنده، می‌باشد.

حاصل آنکه

برای به دست آوردن صفات فعلیه، باید مقایسه‌ای بین خدای متعال و

(صفحه ۸۲)

مخلوقات، انجام گیرد و نوعی رابطه و اضافه بین آفریننده و آفریدگان منظور شود تا مضمومی متضایف و قائم به طرفین اضافه به دست آید و از این روی، ذات مقدس الهی، خودبخود و بدون لحاظ این اضافات و نسبتها، مصداق صفات فعلیه نخواهد بود و همین است فرق اساسی بین صفات ذاتیه و فعلیه.

البته همان گونه که قبلاً اشاره شد ممکن است صفات فعلیه را به لحاظ مبادی آنها در

نظر گرفت و در این صورت، بازگشت به صفات ذاتیه می‌کند چنانکه اگر خالق یا خلاق به معنای کسی که می‌تواند بیافریند در نظر گرفته شود به صفت «قدیر» بازمی‌گردد یا صفت «سمیع» و «بصیر» اگر به معنای عالم به مسموعات و مبصرات باشد بازگشت به «علیم» می‌کند.

از سوی دیگر ممکن است بعضی از مفاهیمی که از صفات ذاتیه شمرده می‌شود به معنای اضافی و فعلی در نظر گرفته شود و در این صورت از صفات فعلیه، محسوب می‌گردد چنانکه مفهوم «علم» در موارد متعددی در قرآن کریم به صورت صفت فعلی بکار رفته است ۱.

نکته مهمی را که باید در اینجا خاطر نشان کنیم اینست: هنگامی که رابطه‌ای بین خدای متعال و موجودات مادی در نظر گرفته می‌شود و براساس آن، صفت فعلی خاصی برای خدای متعال، انتزاع می‌گردد صفت مزبور به لحاظ تعلق به موجودات مادی که یک طرف اضافه را تشکیل می‌دهند مقید به قیود زمانی و مکانی می‌گردد هر چند به لحاظ تعلق به خدای متعال که طرف دیگر اضافه می‌باشد منزله از چنین قیود و حدودی خواهد بود.

مثلا روزی دادن به یک روزی خوار، در ظرف زمانی و مکانی خاصی انجام می‌گیرد، اما این قیود، در حقیقت، مربوط به موجود روزی خوار است نه روزی دهنده و ذات مقدس الهی از هر گونه نسبت زمانی و مکانی، منزله است. این، نکته‌ای است در خور دقت فراوان، و کلیدی است برای حل بسیاری از مشکلات در زمینه شناخت صفات و افعال الهی که مورد اختلاف شدیدی بین اهل بحث و نظر، واقع شده است.

*****

1. ک: آیه ۱۸۷ و آیه ۲۳۵، از سوره بقره، و آیه ۶۶، از سوره انفال، و آیه ۱۸ و ۲۷ از سوره الفتح و آیه ۱۴۰ و ۱۴۲ از سوره آل عمران و آیه ۹۴ از سوره مائده و آیه ۱۶ از سوره توبه و آیه ۳۱ از سوره محمد (ص) و ...
(صفحه ۸۳)

خالقیت

بعد از اثبات واجب الوجود به عنوان نخستین علت برای پیدایش موجودات ممکن الوجود و در نظر گرفتن اینکه همگی آنها در هستی خودشان نیازمند به او هستند صفت خالقیت برای واجب الوجود، و مخلوقیت برای ممکنات انتزاع می‌شود. مفهوم «خالق» که براساس این رابطه وجودی به دست می‌آید مساوی با علت هستی بخش و موجد (= ایجاد کننده) می‌باشد و همه موجودات ممکن و نیازمند، طرف اضافه آن بوده، متّصف به مخلوقیت می‌گردند.

ولی گاهی واژه «خلق» به معنای محدودتری در نظر گرفته می‌شود و تنها موجوداتی که از ماده قبلی به وجود آمده‌اند طرف اضافه آن، قرار می‌گیرد و در مقابل آن، مفهوم «ابداع» در مورد موجوداتی که مسبوق به ماده قبلی نیستند (مانند مجردات و ماده نخستین) بکار می‌رود و بدین ترتیب، ایجاد به دو قسم خلق و ابداع، تقسیم می‌گردد. به هر حال، خلق کردن خدا مانند تصرفات انسان در اشیاء و ساختن مصنوعات نیست که نیازی به حرکت و بکار گرفتن اندامهای بدن داشته باشد و حرکت به عنوان «فعل» و پدیده حاصل از آن به عنوان «نتیجه فعل» تلقی شود و چنان نیست که «آفریدن» چیزی و «آفریده» چیز دیگری باشد زیرا علاوه بر اینکه خدای متعال از حرکت و خواص موجودات جسمانی، منزّه است اگر آفریدن خدا مصداق عینی زائد بر ذات آفریده می‌داشت موجودی ممکن الوجود و مخلوقی از مخلوقات خدا به شمار می‌رفت و سخن درباره آفریدن آن، تکرار می‌شد. بلکه همان گونه که در تعریف صفات فعلیه گفته شد اینگونه صفات، مفاهیمی هستند که از صفات و نسبتهایی بین خدا و خلق، انتزاع می‌شوند و قوام اضافه و نسبت به لحاظ عقل است.

ربوبیت

از جمله روابطی که بین خدا و خلق، لحاظ می‌شود اینست که مخلوقات نه تنها در اصل وجود و پیدایششان نیازمند به خدا هستند بلکه همه شئون وجودی آنها وابسته به خدای

متعال است و هیچگونه استقلالی ندارد و او به هر نحوی که بخواهد در آنها تصرف می کند و

(صفحه ۸۴)

امورشان را تدبیر می نماید.

هنگامی که این رابطه را به صورت کلی در نظر بگیریم مفهوم ربوبیت، انتزاع می شود که لازمه آن تدابیر امور است و مصادیق فراوانی، مانند حفظ و نگهداری کردن، حیات بخشیدن و میراندن، روزی دادن، به رشد و کمال رساندن، راهنمایی کردن و مورد امر و نهی قرار دادن و ... دارد.

شئون مختلف ربوبیت را می توان به دو دسته کلی تقسیم کرد: ربوبیت تکوینی که شامل اداره امور همه موجودات و تأمین نیازمندیهای آنها و در یک کلمه «کارگردانی جهان» می شود، و ربوبیت تشریحی که اختصاص به موجودات ذی شعور و مختار دارد و شامل مسائلی از قبیل فرستادن انبیاء و نازل کردن کتب آسمانی و تعیین وظایف و تکالیف و جعل احکام و قوانین می گردد.

حاصل آنکه: ربوبیت مطلقه الهی بدین معنی است که مخلوقات در همه شئون وجودی، وابسته به خدای متعال هستند وابستگیهایی که به یکدیگر دارند سرانجام، به وابستگی همه آنها به آفریننده، منتهی می شود و اوست که بعضی از آفریدگان را به وسیله بعضی دیگر اداره می کند و روزی خواران را به وسیله روزیهای که می آفریند روزی می دهد، و موجودات ذی شعور را با وسایل درونی (مانند عقل و سایر قوای ادراکی) و با وسایل بیرونی (مانند پیامبران و کتب آسمانی) هدایت می کند و برای مکلفین، احکام و قوانینی وضع، و وظایف و تکالیفی تعیین می کند.

ربوبیت نیز مانند خالقیت، مفهومی است اضافی با این تفاوت که در موارد مختلف آن، اضافات خاصی بین خود مخلوقات هم در نظر گرفته می شود چنانکه در مورد رزاقیت گفته شد.

با دقت در مفهوم خالقیت و ربوبیت و اضافی بودن آنها روشن می‌شود که این دو با یکدیگر تلازم دارند و محال است ربّ جهان غیر از خالق آن باشد بلکه همان کسی که مخلوقات را با ویژگیهای خاص و وابستگی به یکدیگر می‌آفریند آنها را نگهداری و اداره هم می‌کند و در حقیقت، مفهوم ربوبیت و تدبیر، از کیفیت آفرینش مخلوقات و همبستگی آنها انتزاع می‌شود.

(صفحه ۸۵)

الوهیت

درباره مفهوم «اله» و «الوهیت» بحثهای زیادی میان صاحب‌نظران، انجام گرفته که در کتب تفسیر قرآن، مضبوط است. معنایی که به نظر ما رجحان دارد اینست که «اله» به معنای «پرستیدنی» یا «شایسته عبادت و اطاعت» است مانند «کتاب» به معنای «نوشتنی» و چیزی که شأنیت نوشتن را دارد.

طبق این معنی، الوهیت صفتی است که برای انتزاع آن باید اضافه عبادت و اطاعت بندگان را نیز در نظر گرفت و هر چند گمراهان، معبودهای باطلی را برای خودشان برگزیده‌اند اما کسی که شایستگی عبادت و اطاعت را دارد همان کسی است که خالق و ربّ ایشان می‌باشد و این حدّ نصاب اعتقادی است که می‌بایست هر کسی درباره خدای متعال داشته باشد یعنی علاوه بر اینکه خدا را به عنوان واجب الوجود و آفریدگار و کردگار و صاحب اختیار جهان می‌شناسد باید او را شایسته عبادت و اطاعت نیز بداند و به همین جهت، این مفهوم در شعار اسلام (لا اله الا الله) اخذ شده است.

11 سایر صفات فعلیه

مقدمه

(صفحه ۸۹)

یکی از مسائل جنجالی علم کلام، مسأله اراده الهی است که از جهات متعددی مورد بحث و اختلاف، واقع شده است مانند اینکه: آیا اراده از صفات ذاتی است یا از صفات فعلی و آیا قدیم است یا حادث و آیا واحد است یا متعدد و...

و این همه، علاوه بر مباحثی است که در فلسفه، پیرامون مطلق اراده و به ویژه اراده الهی، مطرح شده است.

بدیهی است بحث گسترده پیرامون این موضوع، متناسب با این کتاب نیست. از این روی، نخست توضیحی درباره مفهوم اراده می‌دهیم و آنگاه به بیان فشرده‌ای پیرامون اراده الهی می‌پردازیم.

اراده

واژه «اراده» در محاورات عرفی، دست کم به دو معنی استعمال می‌شود: یکی دوست داشتن، و دیگری تصمیم گرفتن بر انجام کار.

معنای اول از نظر مورد، خیلی وسیعتر است و شامل دوست داشتن اشیاء خارجی ۱ و افعال خود شخص و افعال دیگران نیز می‌شود. به خلاف معنای دوم که تنها در مورد

افعال خود

*****

1. مانند این آیه شریفه «تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ» سوره انفال، آیه ۸۷.

(صفحه ۹۰)

شخص بکار می‌رود.

اراده به معنای اول (= محبت) هر چند در مورد انسان، از قبیل اعراض و کیفیات نفسانی است اما عقل می‌تواند با تجرید جهات نقص، مفهوم عامی را به دست بیاورد که قابل اطلاق بر موجودات جوهری و حتی بر خدای متعال باشد چنانکه در مورد علم نیز

همین کار انجام می‌دهد و از این روی می‌توان «حب» را که قابل اطلاق بر محبت الهی نسبت به ذات خودش هم می‌باشد یکی از صفات ذاتیه به شمار آورد. پس اگر منظور از اراده الهی، حبّ کمال باشد که در مرتبه اول به کمال نامتناهی الهی، تعلق می‌گیرد و در مراتب بعدی به کمالات سایر موجودات از آن جهت که آثاری از کمال او هستند می‌توان آن را از صفات ذاتیه، قدیم و واحد و عین ذات مقدس الهی دانست.

و اما اراده به معنای تصمیم گرفتن بر انجام کاری، بدون شک از صفات فعلیه می‌باشد که به لحاظ تعلق به امر حادث، مقید به قیود زمانی می‌گردد چنانکه در استعمالات قرآنی ملاحظه می‌شود مانند «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» ۱.

ولی باید توجه داشت که اِتِّصاف خدای متعال به صفات فعلیه، به این معنی نیست که تغییری در ذات الهی حاصل شود یا عرضی در آن، پدید آید بلکه بدین معنی است که اضافه و نسبتی بین ذات الهی و مخلوقاتش از دیدگاه خاص و در شرایط معینی لحاظ می‌شود و مفهوم اضافی ویژه‌ای به عنوان یکی از صفات فعلیه، انتزاع می‌گردد.

در مورد اراده، این رابطه در نظر گرفته می‌شود که هر مخلوقی از آن جهت که دارای کمال و خیر و مصلحتی بوده آفریده شده است پس وجود آن در زمان و مکان خاص و یا کیفیت مخصوص، متعلق علم و محبت الهی قرار گرفته و به خواست خودش آن را آفریده است نه اینکه کسی او را مجبور کرده باشد. ملاحظه این رابطه، موجب انتزاع مفهومی اضافی بنام «اراده» می‌گردد که از نظر تعلق به شیء محدود و مقید، دارای حدود و قیودی خواهد بود، و همین مفهوم اضافی است که متّصف به حدوث و کثرت می‌شود زیرا اضافه، تابع طرفین است و حدوث و کثرت یکی از طرفین، کافی است که این اوصاف به اضافه هم سرایت کند.

*****

1. سوره یس، آیه ۸۲.

(صفحه ۹۱)

با توجه به توضیحی که درباره اداره الهی داده شد ضمناً روشن گردید که این اراده به صورت گزافی و بی حساب، به ایجاد چیزی تعلق نمی‌گیرد بلکه آنچه اصالتاً مورد تعلق اراده الهی واقع می‌شود جهت کمال و خیر اشیاء است و چون تراحم مادیات، موجب نقص و زیان بعضی از آنها به وسیله بعضی دیگر می‌شود مقتضای محبت الهی به کمال اینست که پیدایش مجموع آنها به گونه‌ای باشد که خیر و کمال بیشتری بر آنها مترتب گردد، و از سنجیدن اینگونه روابط، مفهوم «مصلحت» به دست می‌آید و گرنه مصلحت، امری مستقل از وجود مخلوقات نیست که تأثیری در پیدایش آنها داشته باشد چه رسد به اینکه در اراده‌ی الهی اثر بگذارد.

حاصل آنکه: چون افعال الهی از صفات ذاتیه او مانند علم و قدرت و محبت به کمال و خیر، سرچشمه می‌گیرد همیشه به صورتی تحقق می‌یابد که دارای مصلحت باشد یعنی بیشترین کمال و خیر بر آنها مترتب گردد و چنین اراده‌ای به نام «اراده حکیمانه» نامیده می‌شود و از اینجا صفت دیگری برای خدای متعال در مقام فعل، به نام صفت «حکیم» انتزاع می‌گردد که مانند دیگر صفات فعلیه، قابل بازگشت به صفات ذاتیه خواهد بود. البته باید توجه داشت که انجام کار به خاطر مصلحت به این معنی نیست که مصلحت، علت غایی برای خدای متعال باشد بلکه نوعی هدف فرعی و تبعی به شمار می‌رود و علت غایی اصلی برای انجام کارها همان حبّ به کمال نامتناهی ذاتی است که بالتبع به آثار آن یعنی کمال موجودات هم تعلق می‌گیرد، و از اینجا است که گفته می‌شود: علت غایی برای افعال الهی همان علت فاعلی است و خدای متعال، هدف و غرضی زائد بر ذات ندارد. اما این مطلب، منافاتی ندارد با اینکه کمال و خیر و مصلحت موجودات به عنوان هدف فرعی و تبعی به حساب آورده شود و به همین معنی است که افعال الهی در قرآن کریم، تعلیل به اموری شده که بازگشت همه آنها به کمال و خیر مخلوقات

است چنانکه آزمایش شدن و انتخاب بهترین

(صفحه ۹۲)

کارها و بندگی خدا کردن و رسیدن به رحمت خاص و جاودانی الهی ۱، به عنوان اهدافی برای آفرینش انسان، ذکر شده که به ترتیب، هر کدام از آنها مقدمه دیگری می‌باشد.

کلام الهی

یکی از مفاهیمی که به خدای متعال، نسبت داده می‌شود مفهوم تکلم و سخن گفتن است و بحث درباره کلام الهی از دیرباز، میان متکلمین مطرح بوده و حتی گفته شده که علت نامیده شدن «علم کلام» به این نام، همین است که اصحاب این علم، درباره کالم الهی بحث می‌کرده‌اند و اشاعره، آن را از صفات ذاتیه و معتزله آن را از صفات فعلیه می‌شمرده‌اند و یکی از موارد اختلاف شدید بین این دو دسته از متکلمین همین مسأله بوده که آیا قرآن که کلام خدا می‌باشد مخلوق است یا غیر مخلوق و حتی گاهی یکدیگر را بر سر این موضوع، تکفیر می‌کرده‌اند!

با توجه به تعریفی که برای صفات ذاتیه و صفات فعلیه شد به آسانی می‌توان دریافت که سخن گفتن از صفات فعل است که باید برای انتزاع آن، مخاطبی را در نظر گرفت که مقصود گوینده را به وسیله شنیدن صورت یا دیدن مکتوب یا یافتن مفهومی در ذهن خودش و یا به صورت دیگری دریابد و در حقیقت، این مفهوم از رابطه بین خدا که می‌خواهد حقیقتی را بر کسی مکشوف سازد با مخاطبی که آن حقیقت را درک می‌کند انتزاع می‌شود. مگر اینکه برای تکلم، معنای دیگری منظور گردد و مثلاً به قدرت بر سخن گفتن یا علم به مفاد سخن، بازگردانده شود که در این صورت، بازگشت به صفات ذاتیه می‌کند چنانکه نظیر آن در مورد بعضی دیگر از صفات فعلیه گفته شد.

و اما قرآن، به معنای خطوط یا الفاظ یا مفاهیم موجود در اذهان یا حقیقت نورانی و مجرد آن، از مخلوقات است. مگر اینکه کسی علم ذاتی الهی را به عنوان حقیقت قرآن تلقی کند که در این صورت، بازگشت آن به صفت ذاتی علم خواهد بود. ولی اینگونه تأویلات در مورد کلام

*****

1. ک: سوره هود: آیه ۷، سوره ملک: آیه ۲، سوره کهف: آیه ۷، سوره ذاریات: آیه ۵۶، سوره هود: آیه ۱۰۸ و ۱۱۹، سوره جاثیه: آیه ۲۳، سوره آل عمران: آیه ۱۵، سوره توبه: آیه ۷۲.

(صفحه ۹۳)

الهی و قرآن کریم و مانند آنها، خارج از عرف محاوره است و باید از آنها اجتناب کرد.

صدق

سخنان الهی اگر به صورت امر و نهی و انشاء باشد وظایف عملی بندگان را تعیین می کند و جای اتصاف به صدق و کذب را ندارد. اما اگر به صورت اخبار از حقایق موجود یا حوادث گذشته و آینده باشد متصف به صدق می گردد چنانکه قرآن کریم می فرماید: «وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا» ۱ و هیچکس هیچ گونه عذری برای عدم قبول آنها نخواهد داشت.

این صفت، اساس اعتبار نوع دیگری از استدلال (استدلال نقلی و تعبّدی) برای اثبات مسائل فرعی جهان بینی و بسیاری از مسائل ایدئولوژی را تشکیل می دهد.

از جمله دلایل عقلی که برای اثبات این صفت می توان اقامه کرد اینست که سخن گفتن خدا از شئون ربوبیت الهی و تدبیر جهان و انسان، و براساس علم و حکمت، و به منظور هدایت مخلوقات و فراهم کردن وسیله شناختهای صحیح برای مخاطبین است و

اگر امکان مخالفت با واقع داشته باشد اعتمادی بر آنها نخواهد بود و موجب نقض
غرض شده خلاف حکمت الهی خواهد بود.

*****

1. سوره نساء، آیه ۸۷.

(صفحه ۹۴)

12 بررسی علل انحراف

مقدمه

(صفحه ۹۷)

در نخستین درس، اشاره شد که جهان بینی‌ها را می‌توان به دو دسته کلی (جهان بینی
الهی و جهان بینی مادی) تقسیم کرد و مهمترین اختلاف میان آنها مسأله وجود
آفریدگار دانا و تواناست که جهان بینی الهی به عنوان یک اصل اساسی، بر آن پای
می‌فشارد و جهان بینی مادی، آن را انکار می‌کند.
در درسهای قبلی در حدودی که متناسب با این کتاب بود به اثبات وجود خدا و بیان
مهمترین صفات سلبيه و ثبوتیه و ذاتیه و فعلیه الهی پرداختیم و اینک برای مضاعف
شدن اعتقاد به این اصل اساسی، به نقد کوتاهی از جهان بینی مادی می‌پردازیم تا علاوه
بر تثبیت موضع جهان بینی الهی، سستی و بی‌پایگی جهان بینی مادی نیز مستقیماً روشن
گردد.

برای این منظور، نخست به علل و عوامل انحراف از بینش الهی و گرایش به الحاد،
اشاره‌ای می‌کنیم و سپس مهمترین نقاط ضعف جهان بینی مادی را توضیح می‌دهیم.

علل انحراف

الحاد و مادّیگری، سابقه‌ای طولانی در تاریخ بشر دارد و علیرغم اینکه همواره در جوامع بشری تا آنجا که شواهد تاریخی و دیرینه‌شناسی نشان می‌دهد اعتقاد به آفریدگار، وجود داشته است از زمانهای قدیم، افراد یا گروه‌های ملحد و منکر خدا هم یافت می‌شده‌اند. ولی رواج بی‌دینی از قرن هجدهم میلادی در اروپا آغاز شد و اندک اندک به سایر مناطق جهان،

(صفحه ۹۸)

سرایت کرد.

این پدیده هر چند به صورت عکس‌العملی در برابر دستگاه کلیسا و بر ضدّ مسیحیت، شروع شد اما موج آن، سایر ادیان و مذاهب را نیز در بر گرفت و گرایش به بی‌دینی همراه با صنعت و هنر و تکنولوژی مغرب زمین به دیگر سرزمینها صادر گردید و در قرن اخیر، توأم با اندیشه‌های اجتماعی اقتصادی مارکسیسم در بسیاری از کشورها شیوع یافت و بزرگترین آفت را برای انسانیت پدید آورد.

علل و عواملی که موجب پیدایش یا رشد گسترش این پدیده انحرافی شده فراوان است و بررسی همه آنها نیاز به کتاب مستقلی دارد ۱ ولی به طور کلی می‌توان از سه دسته علل و عوامل، یاد کرد:

۱. علل روانی

یعنی انگیزه‌هایی که ممکن است برای بی‌دینی و گرایش به الحاد، در شخص وجود داشته باشد هر چند خودش از تأثیر آنها آگاه نباشد و مهمترین آنها راحت‌طلبی و میل به بی‌بند و باری و نداشتن مسئولیت است. یعنی از یک سوی، زحمت تحقیق و پژوهش به خصوص درباره اموری که لذت مادّی و محسوسی ندارد مانع از این می‌شود که افراد تنبل و راحت‌طلب و دون‌همت، درصدد تحقیق برآیند، و از سوی دیگر، میل به آزادی حیوانی و بی‌بند و باری و نداشتن مسئولیت و محدودیت، آنان را

از گرایش به جهان بینی الهی، باز می‌دارد. زیرا پذیرفتن بینش الهی و اعتقاد به آفریدگار حکیم، ریشه یک سلسله اعتقادات دیگر را تشکیل می‌دهد که لازمه آنها مسئولیت انسان در همه رفتارهای اختیاری است، و چنین مسئولیتی اقتضاء دارد که در بسیاری از موارد، از خواسته‌های خودش چشم‌پوشی کند و محدودیتهایی را بپذیرد، و پذیرفتن این محدودیتها با میل به بی‌بند و باری، سازگار نیست. از این روی، این میل حیوانی، هر چند به صورت ناخودآگاه، موجب می‌شود که ریشه این مسئولیتها را بزند و اساساً وجود خدای متعال را انکار کند.

عوامل روانی دیگری نیز در گرایش به بی‌دینی مؤثر است که به دنبال سایر عوامل ظاهر می‌گردد.

*****

1. بخشی از این علل و عوامل از مرحوم استاد مطهری در کتاب «علل گرایش مادّی‌گری» مورد بررسی قرار داده‌اند.
(صفحه ۹۹)

2. علل اجتماعی

یعنی اوضاع و احوال اجتماعی نامطلوبی که در پاره‌ای از جوامع، پدید می‌آید و متصدیان امور دینی، نقشی در پیدایش یا گسترش آنها دارند. در چنین شرایطی بسیاری از مردم که از نظر تفکر عقلانی، ضعیف هستند و نمی‌توانند مسائل را به درستی تجزیه و تحلیل کنند و علل واقعی رویدادها را تشخیص دهند این نابسامانیها را به دلیل دخالت دینداران در وقوع آنها، به حساب مکتب و دین می‌گذارند و چنین می‌پندارند که اعتقادات دینی، موجب پیدایش اینگونه اوضاع و احوال نامطلوب شده است و از این روی، از دین و مذاهب بیزار می‌شوند.

نمونه‌های بارز این دسته از علل و عوامل را می‌توان در اوضاع اجتماعی اروپا در عهد

رسانس، ملاحظه کرد که رفتارهای ناشایست کلیسائیان در زمینه‌های مذهبی و حقوقی و سیاسی، عامل مهمی برای بیزاری مردم از مسیحیت و به طور کلی از دین و دینداری گردید.

توجه به تأثیر این دسته از عوامل، برای همه دست اندرکاران امور دینی، ضرورت دارد تا حساسیت موقعیت و اهمیت مسئولیت خودشان را درک کنند و بدانند که لغزشهای آنان می‌تواند موجب گمراهی و بدبختی جامعه‌ای شود.

3علل فکری

یعنی اوهام و شبهاتی که به ذهن شخص می‌آید یا از دیگران می‌شنود و در اثر ضعف نیروی تفکر و استدلال، قدرت بر دفع آنها را ندارد و کمابیش تحت تأثیر آنها قرار می‌گیرد و دست کم، موجب تشویش و اضطراب ذهن، و مانع از حصول اطمینان و یقین می‌گردد.

این دسته از عوامل نیز به نوبه خود، قابل تقسیم به دسته‌های فرعی است مانند شبهات مبنی بر حس گرایی، شبهات ناشی از عقاید خرافی، شبهات ناشی از تبیینهای نادرست و استدلالهای ضعیف، شبهات مربوط به حوادث و رویدادهای ناگواری که پنداشته می‌شود خلاف حکمت و عدل الهی است، شبهات ناشی از فرضیه‌های علمی که مخالف با عقاید دینی، تلقی می‌شود و شبهاتی که مربوط به پاره‌ای از احکام و مقررات دینی به خصوص در زمینه مسائل حقوقی و سیاسی است.

و گاهی دو یا چند عامل، مجموعاً موجب شک و تردید، یا انکار و الحاد می‌شود چنانکه گاهی ناهنجاریهای گوناگون روانی، زمینه را برای دامن زدن به شبهات و اوهام، فراهم می‌کند

(صفحه ۱۰۰)

و بیماری روانی «وسواس فکری» را پدید می‌آورد و در نتیجه، شخص بیمار، به هیچ

دلیل و برهانی قانع نمی‌شود چنانکه شخص مبتلی به وسواس در عمل، به صحت کاری که انجام می‌دهد مطمئن نمی‌گردد و مثلاً دهها بار دستش را در آب فرو می‌برد و باز هم اطمینان به طهارت آن پیدا نمی‌کند با اینکه چه بسا از اول، طاهر بوده و نیازی به تطهیر نداشته است!

مبارزه با عوامل انحراف

با توجه به تنوع و گونه‌گونی علل و عوامل انحراف، روشن می‌شود که مبارزه و برخورد با هر یک از آنها شیوه خاص و محل و شرایط ویژه‌ای را می‌طلبد. مثلاً علل روانی و اخلاقی را باید به وسیله تربیت صحیح و توجه دادن به ضررهایی که بر آنها مترتب می‌شود علاج کرد چنانکه در درس دوم و سوم، ضرورت پی‌جویی دین و ضرر بی‌تفاوتی نسبت به آن را بیان کردیم.

همچنین برای جلوگیری از تأثیر سوء عوامل اجتماعی علاوه بر جلوگیری عملی از بروز چنین عواملی می‌بایست فرق بین نادرستی دین با نادرستی رفتار دینداران را روشن ساخت. ولی بهر حال، توجه به تأثیر عوامل روانی و اجتماعی، دست کم این فایده را دارد که شخص، کمتر به صورت ناخودآگاه، تحت تأثیر آنها واقع شود.

نیز برای جلوگیری از تأثیرات سوء عوامل فکری باید شیوه‌های متناسبی را اتخاذ کرد و از جمله، عقاید خرافی را از عقاید صحیح، تفکیک کرد، و از بکار گرفتن استدلال‌ات ضعیف و غیرمنطقی برای اثبات عقاید دینی، اجتناب ورزید و نیز باید روشن کرد که ضعف دلیل، نشانه نادرستی مدعا نیست و...

بدیهی است بررسی همه علل و عوامل انحراف، و بیان روش مناسب برای مبارزه با هر یک از آنها مناسب این مبحث نیست. از این روی، تنها به ذکر پاره‌ای از علل فکری گرایش به الحاد و پاسخ به شبهات مربوط به آنها بسنده خواهیم کرد.

شبهه ۱ اعتقاد به موجود نامحسوس

(صفحه ۱۰۵)

یکی از شبهات ساده در زمینه خداشناسی اینست که چگونه می‌توان به وجود موجودی معتقد شد که قابل درک حسی نیست؟

این شبهه، در ذهن افراد ساده اندیش به صورت «استبعاد» پدید می‌آید ولی اندیشمندانی نیز پیدا شده‌اند که اساس تفکر خود را بر «اصالت حسّ» قرار داده‌اند و موجود نامحسوس را انکار کرده‌اند یا دست کم، آن را قابل شناخت یقینی ندانسته‌اند. پاسخ این شبهه آنست که ادراکات حسی، در اثر ارتباط اندامهای بدن با اجسام و جسمانیات، حاصل می‌شود و هر کدام از حواس ما نوعی از پدیده‌های مادی و متناسب با خودش را در شرایط معینی درک می‌کند و همان‌گونه که نمی‌توان توقع داشت که چشم، صداها را درک کند یا گوش، رنگها را ببیند نباید انتظار داشت که مجموع حواس ما همه موجودات را درک کند.

زیرا اولاً در میان موجودات مادی هم چیزهایی وجود دارد که قابل درک حسی نیست چنانکه حواس ما از درک انوار ماوراء بنفش و مادون قرمز و امواج الکترومغناطیک و ... عاجز است.

ثانیاً ما بسیاری از حقایق را از غیر راه حواس ظاهری، درک می‌کنیم و اعتقاد یقینی به وجود آنها پیدا می‌کنیم با اینکه قابل درک حسی نیستند. مثلاً از حالت ترس و محبت، یا اراده و تصمیم خودمان آگاه هستیم و اعتقاد یقینی به وجود آنها داریم در صورتی که این پدیده‌های

(صفحه ۱۰۶)

روانی همانند خود روح، قابل درک حسی نیستند و اساساً خود «ادراک» امری

غیرمادی و نامحسوس است.

پس درک نشدن چیزی به وسیله اندامهای حسی، نه تنها دلیلی بر عدم وجود آن نیست بلکه حتی نباید موجب استبعاد هم بشود.

شبهه ۲ نقش ترس و جهل در اعتقاد به خدا

شبهه دیگری که از سوی بعضی از جامعه شناسان، مطرح شده اینست که اعتقاد به وجود خدا در اثر ترس از خطرها به ویژه خطرهای ناشی از زلزله و صاعقه و مانند آنها پدید آمده است و در واقع، بشر برای آرامش روانی خودش (العیاذ باللّٰه) یک موجود خیالی را بنام «خدا» ساخته و به پرستش آن پرداخته است و به همین جهت، هر قدر علل طبیعی پدیده‌ها و راه ایمنی از خطرها بیشتر شناخته شود اعتقاد به وجود خدا ضعیفتر می‌گردد.

مارکسیستها این شبهه را با آب و تاب زیاد، در کتابهای خودشان به عنوان یکی از دستاوردهای «علم جامعه شناسی» مطرح می‌کنند و آن را وسیله‌ای برای فریفتن ناآگاهان، قرار می‌دهند.

در پاسخ باید گفت:

اولاً مبنای این شبهه، فرضیه‌ای است که بعضی از جامعه شناسان، طرح کرده‌اند و هیچ دلیل علمی بر صحت آن، وجود ندارد.

ثانیاً در همین عصر، بسیاری از اندیشمندان بزرگ که بیش از دیگران، از علل پدیده‌ها آگاه بوده و هستند اعتقاد جزمی و یقینی به وجود خدای حکیم داشته و دارند^۱. پس چنان نیست که اعتقاد به وجود خدا، ناشی از ترس و جهل باشد.

ثالثاً اگر ترس از پاره‌ای رویدادها یا نشناختن علل طبیعی پاره‌ای از پدیده‌ها موجب توجه به خدا گردد بدین معنی نخواهد بود که خدا، زاییده ترس و جهل انسان است.

چنانکه بسیاری

****

1. مانند انیشتاین و کرسی موریس و الکسیس کارل و دانشمندان برجسته دیگری که مقالاتی پیرامون جود خدا نوشته‌اند و بخشی از آنها در کتاب «اثبات وجود خدا» گردآوری شده است.

(صفحه ۱۰۷)

از انگیزه‌های روانی مانند لذت طلبی و شهرت طلبی و ... موجب تلاشهای علمی و فنی و فلسفی می‌شود ولی زیانی به اعتبار آنها نمی‌زند.

رابعاً اگر کسانی خدا را به عنوان پدیدآورنده پدیده‌های مجهول العله شناخته‌اند و حتی اگر با کشف علل طبیعی آنها از ایمانشان کاسته شده است باید آن را دلیل ضعف بینش و ایمان آنان دانست نه دلیل بی‌اعتباری اعتقاد به خدا، زیرا حقیقت اینست که علیت خدای متعال نسبت به پدیده‌های جهان از سنخ تأثیر علت‌های طبیعی و در عرض آنها نیست بلکه علیتی است فراگیر و در طول تأثر همه علت‌های مادی و غیرمادی ۱ و شناختن و نشناختن علل طبیعی، تأثیری در اثبات و نفی آن ندارد.

شبهه ۳ آیا اصل علیت، یک اصل کلی است

شبهه دیگری که بعضی از اندیشمندان غربی، مطرح کرده‌اند اینست که اگر اصل علیت، دارای کلیت باشد باید برای خدا هم علتی در نظر گرفت در صورتی که فرض اینست که او علت نخستین می‌باشد و علتی ندارد. پس پذیرفتن خدای بی‌علت، نقض قانون علیت و دلیل بر عدم کلیت آن است، و اگر کلیت آن را نپذیریم نمی‌توانیم برای اثبات واجب الوجود، از این اصل، استفاده کنیم. زیرا ممکن است کسی بگوید که اصل ماده یا انرژی، خودبخود و بدون علت به وجود آمده و تحولات آن به پیدایش سایر پدیده‌ها انجامیده است.

این شبهه همان‌گونه که در درس هفتم اشاره شد در اثر تفسیر نادرست برای اصل

علیت، پدید آمده است. یعنی چنین پنداشته‌اند که مفاد اصل مزبور اینست که «هر چیزی احتیاج به علت دارد» در صورتی که تعبیر صحیح آن اینست که «هر ممکن الوجود یا هر موجود وابسته و نیازمندی احتیاج به علت دارد» و این قاعده‌ای است کلی و ضروری و استثناء ناپذیر. اما فرض اینکه اصل مادّه یا انرژی بدون علت، پدید آمده و تحولات آن، موجب پیدایش پدیده‌های جهان شده است اشکالات زیادی دارد که در درسهای آینده به بیان آنها خواهیم پرداخت.

*****

1. در درسهای آینده توضیح بیشتری در این باره خواهد آمد.

(صفحه ۱۰۸)

شبهه 4 دستاوردهای علوم تجربی

یکی دیگر از شبهات اینست که اعتقاد به وجود آفریدگار برای جهان و انسان، با پاره‌ای از دستاوردهای علوم جدید، سازگار نیست. مثلاً در شیمی، ثابت شده که مقدار مادّه و انرژی، همواره ثابت است و بنابراین، هیچ پدیده‌ای از نیستی به وجود نمی‌آید و هیچ موجودی هم به کلی نابود نمی‌گردد، در صورتی که خداپرستان معتقدند که خدا آفریدگان را از نیستی به هستی آورده است.

همچنین در زیست‌شناسی، ثابت شده که موجودات زنده، از موجودات بی‌جان پدید آمده‌اند و تدریجاً تطوّر و تکامل یافته‌اند تا به پیدایش انسان انجامیده است در صورتی که خداپرستان معتقدند که خدا هر یک از آنها را جداگانه آفریده است.

در پاسخ باید گفت:

اولاً قانون بقاء مادّه و انرژی به عنوان یک قانون علمی و تجربی، تنها در مورد پدیده‌های قابل تجزیه، معتبر است و نمی‌توان براساس آن، این مسأله فلسفی را حل کرد که آیا مادّه و انرژی، ازلی و ابدی است یا نه؟

ثانیاً همیشگی بودن و ثابت بودن مقدار مجموع ماده و انرژی، به معنای بی نیازی از آفریننده نیست بلکه هر قدر عمر جهان، طولانی تر باشد نیاز بیشتری به آفریدگار خواهد داشت زیرا ملاک احتیاج معلول به علت، امکان و وابستگی ذاتی آن است نه حدوث و محدودیت زمانی آن.

به دیگر سخن: ماده و انرژی علت مادی جهان را تشکیل می دهند نه علت فاعلی آن را، و خودشان نیز محتاج به علت فاعلی هستند.

ثالثاً ثابت بودن مقدار ماده و انرژی، مستلزم نفی پیدایش پدیده های جدید و افزایش و کاهش آنها نیست و پدیده هایی از قبیل روح و حیات و شعور و اراده و ... از قبیل ماده و انرژی نیستند تا افزایش و کاهش آنها منافاتی با قانون بقاء ماده و انرژی داشته باشد. رابعاً فرضیه تکامل علاوه بر اینکه هنوز هم از اعتبار علمی کافی، برخوردار نشده و از طرف بسیاری از دانشمندان بزرگ، مردود شناخته شده است منافاتی با اعتقاد به خدا ندارد و حداکثر، نوعی علیت اعدادی را میان موجودات زنده، اثبات می کند نه اینکه رابطه آنها را با

(صفحه ۱۰۹)

خدای هستی بخش، نفی نماید و شاهد آن اینست که بسیاری از طرفداران همین فرضیه، معتقد به خدای آفریدگار برای جهان و انسان بوده و هستند.

14 جهان بینی مادی و نقد آن

اصول جهان بینی مادی

(صفحه ۱۱۳)

برای جهان بینی مادی می توان اصولی را بدین شرح در نظر گرفت:
نخست آنکه هستی، مساوی با ماده ۱ و مادیات است و چیزی را می توان موجود دانست که یا ماده و دارای حجم و امتدادات سه گانه (طول و عرض و ضخامت) باشد، یا از

خواص ماده به شمار آید و به تبع خود ماده، دارای کمیت و قابل انقسام باشد. براساس همین اصل، وجود خدا به عنوان یک موجود غیرمادی و فوق طبیعی، انکار می‌گردد. دوم آنکه ماده، ازلی و ابدی و ناآفریدنی است و احتیاج به هیچ علتی ندارد، و طبق اصطلاح فلسفی ما «واجب الوجود» است.

سوم آنکه برای جهان، هدف و علت غایی نمی‌توان قائل شد زیرا فاعل با شعور و اراده‌ای ندارد که بتوان هدفی را به او نسبت داد.

چهارم آنکه پدیده‌های جهان (نه اصل ماده) در اثر انتقال ذرات ماده و تأثیر آنها بر یکدیگر، پدید می‌آیند و از این روی می‌توان پدیده‌های قبلی را نوعی شرط و علت اعدادی برای پدیده‌های بعدی دانست و حداکثر می‌توان نوعی فاعلیت طبیعی را در میان مادیات پذیرفت و مثلاً درخت را فاعل طبیعی برای میوه به حساب آورد یا پدیده‌های فیزیکی و شیمیایی را به

*****

1. برای آشنایی با مفهوم و تعریف ماده رجوع کنید به: پاسداری از سنگ‌های ایدئولوژیک، جهان بینی مادی ص ۲۹۲ تا ۲۹۷، و آموزش فلسفه، جلد دوم، درس چهل و یکم.

(صفحه ۱۱۴)

عاملهای آنها نسبت داد ولی هیچ پدیده‌ای احتیاج به فاعل الهی و هستی بخش ندارد. اصل پنجمی را نیز می‌توان بر اصول یاد شده افزود که مربوط به شناخت شناسی است و از یک نظر، تقدّم بر سایر اصول دارد و آن اینست: تنها شناختی اعتبار دارد که برخاسته از تجربه حسی باشد، و چون تجارب حسی، تنها وجود ماده و مادیات را اثبات می‌کند و وجود هیچ چیز دیگری قابل قبول نخواهد بود.

اما نادرستی این اصل، در درس سابق آشکار شد ۱ و دیگر احتیاج به نقد مجرد ندارد، از این روی به بررسی سایر اصول می‌پردازیم:

بررسی اصل ۱

این اصل که اساسی ترین اصل در جهان بینی مادی به شمار می رود چیزی جز ادعای گراف و بی دلیل نیست و هیچگونه برهانی بر نفی ماوراء طبیعت نمی توان اقامه کرد مخصوصاً براساس معرفت شناسی ماتریالیستی که بر اصالت حس و تجربه، استوار است. زیرا روشن است که هیچ تجربه حسی نمی توان در ماوراء قلمرو خودش که ماده و مادیات می باشد سخنی بگوید و چیزی را اثبات یا نفی کند، و حداکثر چیزی که براساس منطق حس گرایی می توان اظهار داشت اینست که بر طبق آن نمی توان وجود ماوراء طبیعت را اثبات کرد، پس دست کم باید احتمال وجود آن را پذیرند و قبلاً اشاره کردیم که انسان، بسیاری از امور غیرمادی را که دارای ویژگیهای ماده و خواص ماده نیستند و از جمله خود روح را با علم حضوری، درک می کند، و نیز براهین عقلی زیادی بر وجود امور مجرد، اقامه شده که در کتب فلسفی، مضبوط است ۲ و از بهترین شواهد بر وجود روح مجرد، رؤیاهای صادقانه و بسیاری از کارهای مرتاضان و نیز معجزات و کرامات انبیاء و اولیاء خدا (علیهم الصلوٰة و السلام) است ۳. به هر حال، براهینی که بر وجود خدای متعال و جسمانی نبودن او اقامه شده ۴ برای ابطال این اصل، کفایت می کند.

*****

1. برای اطلاع بیشتر رجوع کنید به: ایدئولوژی تطبیقی، درس هشتم تا شانزدهم، و آموزش فلسفه، درس سیزدهم تا هیجدهم.
2. برای نمونه، رجوع کنید به: آموزش فلسفه، جلد دوم، درس چهل و چهارم و چهل و نهم.
3. ک: نقدی فشرده بر اصول مارکسیسم، درس دوم.
4. ک: درس هفتم و هشتم از همین کتاب، درس شصت و دوم و شصت سوم از

آموزش فلسفه.

(صفحه ۱۱۵)

بررسی اصل ۲

در این اصل بر ازلی و ابدی بودن ماده، تأکید و سپس نتیجه گیری شده که ماده، ناآفریدنی است.

ولی اولاً ازلی و ابدی بودن ماده، براساس دلایل علمی و تجربی، قابل اثبات نیست، زیرا بُرد تجربه، محدود است و هیچ تجربه‌ای نمی‌تواند بی نهایت بودن جهان را از نظر زمان یا مکان، اثبات کند.

و ثانیاً فرض ازلی بودن ماده، مستلزم بی نیازی آن از آفریننده نیست چنانکه فرض یک حرکت مکانیکی ازلی، مستلزم فرض نیروی محرک ازلی است نه بی نیازی آن از نیروی محرک.

افزون بر این، ناآفریدنی بودن ماده به معنای واجب الوجود بودن آن است و در درس هشتم اثبات کردیم که محال است ماده، واجب الوجود باشد.

بررسی اصل ۳

اصل سوم، انکار هدفمندی جهان است که نتیجه طبیعی انکار آفریدگار می‌باشد و طبعاً با اثبات وجود خدای حکیم، این اصل هم ابطال می‌شود. علاوه بر این، جای این سؤال هست که چگونه هر انسان عاقلی با مشاهده نظام شگفت آن چیز جهان و هماهنگی پدیده‌های آن و فواید و مصالح بیشماری که بر آنها مترتب می‌شود، پی به هدفمندی جهان نمی‌برد؟!!

بررسی اصل ۴

چهارمین اصل جهان بینی مادی، منحصر دانستن علیت در روابط مادی پدیده هاست که اشکالات زیادی بر آن، وارد می‌شود و مهمترین آنها از این قرار است:

نخست: آنکه طبق این اصل نباید هیچ گاه موجود جدیدی در جهان به وجود بیاید در صورتی که ما همواره شاهد پیدایش موجودات نوینی به خصوص در عالم حیوانات و انسان هستیم که مهمترین آنها حیات و شعور و عواطف و احساسات و فکر و ابتکار و اراده است.

(صفحه ۱۱۶)

ماتریالیستها می‌گویند: این پدیده‌ها هم چیزی جز خواص ماده نیستند! در جواب می‌گوییم: اولاً ویژگی تفکیک ناپذیر ماده و مادیات، امتداد و قسمت پذیری است و این ویژگی در پدیده‌های یاد شده، یافت نمی‌شود.

ثانیاً این پدیده‌ها را که بنام «خواص ماده» می‌نامید شک در ماده بی‌جان، موجود نبوده است، و به دیگر سخن: زمانی ماده، فاقد این خواص بوده و بعد، واجد آنها شده است، پس پدید آمدن این موجوداتی که به نام خواص ماده نامیده می‌شود نیاز به پدیدآورنده‌ای دارد که آنها را در ماده به وجود آورد، و این همان علت ایجادی و هستی بخش است.

یکی دیگر از اشکالات مهم این قول آنست که براساس آن باید همه پدیده‌های جهان، جبری باشد زیرا در تأثیر و تأثرات ماده، جایی برای اختیار و انتخاب، وجود ندارد و انکار اختیار، علاوه بر اینکه خلاف بداهت و وجدان است مستلزم انکار هر گونه مسئولیت و هر گونه ارزش اخلاقی و معنوی است و ناگفته پیدا است که انکار مسئولیت و ارزشها چه پیامدهایی را برای زندگی انسانی خواهد داشت.

و سرانجام، با توجه به اینکه ماده نمی‌تواند واجب الوجود باشد چنانکه قبلاً به اثبات رسید باید علتی را برای وجود آن در نظر گرفت، و چنین علتی از قبیل علل طبیعی و اعدادی نخواهد بود زیرا این گونه ارتباطات و همبستگیها تنها در میان مادیات با

یکدیگر تصور می‌شود اما کل ماده نمی‌تواند چنین رابطه‌ای را با علت خودش داشته باشد. پس علتی که ماده را به وجود آورده است علتی ایجاددی و ماوراء مادی می‌باشد.

15 ماتریالیسم دیالکتیک و نقد آن

ماتریالیسم مکانیکی و دیالکتیکی

(صفحه ۱۱۹)

ماتریالیسم، شاخه‌های مختلفی دارد که هر کدام، پیدایش جهان و پدیده‌های آن را به شکل خاصی بیان می‌کنند. در آغاز عصر جدید، ماتریالیستها با استفاده از مفاهیم فیزیک نیوتنی، پیدایش پدیده‌های جهان را براساس حرکت مکانیکی، توجیه می‌کردند و هر حرکتی را معلول نیروی محرکه خاصی می‌دانستند که از خارج، وارد جسم متحرک می‌شود، به دیگر سخن: جهان را همانند ماشین بزرگی تصور می‌کردند که نیروی محرک از جزیی به جزء دیگر، منتقل می‌شود و در نتیجه، کل این ماشین عظیم به حرکت در می‌آید.

این فرضیه که بنام «ماتریالیسم مکانیکی» نامیده شد نقطه ضعفهایی داشت که مورد انتقاد مخالفین، قرار می‌گرفت. از جمله آنکه: اگر هر حرکتی معلول نیروی خارجی باشد باید برای حرکت ماده اولیه جهان، نیز نیرویی را در نظر گرفت که از خارج، وارد آن شده باشد، و لازمه آن، پذیرفتن موجودی ماوراء مادی است که دست کم، منشأ نخستین حرکت در عالم ماده شده باشد.

دیگر آنکه: تنها حرکات وضعی و انتقالی را می‌توان با نیروی مکانیکی توجیه کرد در صورتی که همه پدیده‌های جهان را نمی‌توان منحصر به تغییرات مکانی دانست و ناچار باید علت و عامل دیگری را برای پیدایش سایر پدیده‌ها پذیرفت.

ناتوانی ماتریالیسم مکانیکی از پاسخ دادن به این اعتراضات، موجب شد که ماتریالیستها درصدد یافتن عامل دیگری برای دگرگونیهای جهان برآیند و دست کم، بعضی از

حرکات را به
(صفحه ۱۲۰)

دینامیکی تفسیر کنند و نوعی خودجُنبی برای ماده در نظر بگیرند.
از جمله، بنیانگذاران مکتب ماتریالیسم دیالکتیک (مارکس و انگلس) با استفاده از مفاهیم فلسفی هگل، عامل حرکت را تضاد درونی پدیده‌های مادی، قلمداد کردند و علاوه بر پذیرفتن اصول: جاودانی و ناآفریدنی بودن ماده، و حرکت همگانی، و تأثیر متقابل پدیده‌ها بر یکدیگر؛ سه اصل موضوع را برای تبیین فرضیه خودشان مطرح کردند:

1- اصل تضاد داخلی.

2- اصل جهش یا تبدیل تغییرات کمی به تغییرات کیفی.

3- اصل نفی نفی یا قانون تکاپوی طبیعت

در اینجا توضیح مختصری پیرامون هر یک از اصول یاد شده می‌دهیم و سپس به نقد آنها می‌پردازیم ۱:

اصل تضاد و نقد آن

ماتریالیسم دیالکتیک بر آنست که هر پدیده‌ای مرکب از دو ضد (تز و آنتی تز) است و تضاد آنها موجب حرکت و دگرگونی پدیده می‌شود تا اینکه «آنتی تز» غالب می‌گردد و پدیده جدیدی که «سنتز» آنهاست به وجود می‌آید. مثلاً تخم مرغ، دارای نطفه‌ای است که تدریجاً رشد می‌کند و مواد غذایی را در خودش هضم می‌کند و سپس جوجه که سنتز آنهاست به وجود می‌آید.

الکتریسته مثبت و منفی، نمونه‌ای از تضاد در پدیده‌های فیزیکی است چنانکه جمع و تفریق، تضادی در ریاضیات ابتدایی، و مشتق و انتگرال، تضادی در ریاضیات عالی به شمار می‌رود.

این جریان در پدیده‌های اجتماعی و تاریخی هم وجود دارد و از جمله در جامعه سرمایه داری، طبقه کارگر که آنتی تز طبقه سرمایه دار است رشد می کند و تدریجاً بر آن غالب می شود و سنتز آنها که جامعه سوسیالیستی و کمونیستی است تحقق می یابد.

*****

1. برای اطلاع بیشتر به کتاب پاسداری از سنگرهای ایدئولوژیک، مقالات حرکت و دیالکتیک و جهان بینی مادی، مراجعه کنید.

(صفحه ۱۲۱)

نقد

نخست باید توجه داشت که قرار گرفتن دو موجود مادی در کنار یکدیگر به گونه‌ای که یکی از آنها دیگری را تضعیف کند و حتی به نابودی آن، منتهی شود مورد انکار هیچ کسی نیست چنانکه در آب و آتش، ملاحظه می شود ولی اولاً این جریان، کلیت ندارد و نمی توان آن را به عنوان قانونی جهان شمول پذیرفت زیرا صدها و هزارها مثال برخلاف آن می توان یافت و ثانیاً وجود چنین تضادی در میان برخی از پدیده‌های مادی، ربطی به تضاد و تناقضی که در منطق کلاسیک و فلسفه متافیزیک، محال شمرده شده ندارد زیرا آنچه محال دانسته شده اجتماع ضدین و نقیضین در «موضوع واحد» است و در مثالهای یاد شده موضوع واحدی وجود ندارد. بگذریم از مثالهای مضحکی که مارکسیستها برای اجتماع ضدین آورده‌اند مانند اجتماع جمع و تفریق یا مشتق و انتگرال و ... و یا غیگوئیهای کاذبی که درباره تشکیل حکومت کارگری در کشورهای سرمایه داری کرده‌اند و ثالثاً اگر هر پدیده‌ای مرکب از دو ضد باشد باید برای هر یک از تز و آنتی تز هم ترکیب دیگری در نظر گرفت زیرا هر یک از آنها پدیده‌ای هستند و طبق اصل مزبور می بایست مرکب از دو ضد باشند و در نتیجه باید هر پدیده محدودی مرکب از بی نهایت اضداد باشد!

و اما اینکه تضاد درونی را به عنوان عامل حرکت، معرفی کرده‌اند و خواسته‌اند

بدینوسیله نقطه ضعف ماتریالیسم مکانیکی را جبران کنند کمترین اشکالش اینست که هیچ دلیل علمی بر چنین فرضیه‌ای وجود ندارد. علاوه بر اینکه وجود حرکتهای مکانیکی که در اثر نیروی خارجی به وجود می‌آید به هیچ وجه قابل انکار نیست مگر اینکه حرکت توپ فوتبال را هم در اثر تضاد درونی توپ بدانند و نه در اثر برخورد پای فوتبالیست به آن!!

اصل جهش و نقد آن

با توجه به اینکه همه دگرگونیهای جهان، تدریجی و در خطّ واحدی نیست و در بسیاری از موارد، پدیده جدیدی به وجود می‌آید که شبیه پدیده پیشین نیست و نمی‌توان آن را دنباله حرکت و دگرگونی سابق، تلقی کرد مارکسیستها به اصل دیگری به نام «جهش» یا «گذار از تغییرات کمی به تغییرات کیفی» تمسک و چنین وانمود کرده‌اند که تغییرات کمی هنگامی که

(صفحه ۱۲۲)

به نقطه خاصی رسید موجب پیدایش تغییر کیفی و نوعی می‌شود چنانکه بالا رفتن درجه حرارت آب به حدّ معینی که برسد آب تبدیل به بخار می‌شود و هر فلزی نقطه ذوب خاصی دارد و هنگامی که در درجه حرارتش به آن نقطه برسد تبدیل به مایع می‌گردد. در جامعه هم هنگامی که اختلافات، شدت یابد و به حد معینی برسد انقلاب، رخ می‌دهد.

*نقد

اولا در هیچ موردی کمیت، تبدیل به کیفیت نمی‌شود و حداکثر اینست که پیدایش پدیده خاصی مشروط به وجود کمیت معینی باشد مثلا درجه حرارت آب، تبدیل به بخار نمی‌شود بلکه تبدیل شدن آب به بخار، مشروط به وجود مقدار معینی از حرارت است.

ثانیاً ضرورتی ندارد که این کمیت لازم، در اثر افزایش تدریجی کمیت‌های سابق، حاصل شود بلکه ممکن است در اثر کاهش کمیت پیشین، تحقق یابد چنانکه تبدیل شدن بخار به آب، مشروط به کاهش حرارت است.

ثالثاً تغییرات کیفی همیشه به صورت دفعی و ناگهانی نیست بلکه در بسیاری از موارد به صورت تدریجی حاصل می‌شود چنانکه ذوب شدن موم و شیشه، تدریجی است.

بنابراین، آنچه را می‌توان پذیرفت لزوم کمیت خاصی برای تحقق برخی از پدیده‌های طبیعی است، نه تبدیل کمیت به کیفیت، و نه لزوم افزایش تدریجی کمیت، و نه کلیت چنین شرطی برای همه تغییرات کیفی و نوعی. پس قانون جهان شمولی به نام جهش یا گذار از تغییرات کمی به تغییرات کیفی، وجود ندارد.

اصل نفی نفی و نقد آن

منظور از اصل نفی نفی که گاهی به نام قانون تکامل ضدین یا تکاپوی طبیعت نیز نامیده می‌شود اینست که در جریان تحولات فراگیر دیالکتیکی همواره «تز» به وسیله «آنتی تز» نفی می‌شود و «آنتی تز» نیز به نوبه خود به وسیله «سنتز» نفی می‌گردد. چنانکه گیاه، دانه را نفی می‌کند و خود آن با دانه‌های جدید، نفی می‌شود و نطفه، تخم مرغ را نفی می‌کند و خود به وسیله جوجه، نفی می‌گردد. اما هر پدیده نوی کاملتر از پدیده کهنه است و به دیگر سخن

(صفحه ۱۲۳)

سیر دیالکتیکی، همیشه صعودی و رو به تکامل می‌باشد، و اهمیت این اصل در همین نکته، نهفته است که جهت سیر تحولات را نشان می‌دهد و بر صعودی بودن و تکاملی بودن جریان تحولات، تأکید می‌کند.

*نقد

شکی نیست که در هر دگرگونی و تحولی وضع و موقعیت سابق از بین می‌رود و وضع

و موقعیت جدیدی پیش می‌آید و اگر اصل نفی نفی را به همین معنی بگیریم چیزی بیش از بیان لازمه تحول نخواهد بود، اما با توجه به تفسیری که برای این اصل کرده‌اند و آن را مبین جهت حرکت و تکاملی بودن آن دانسته‌اند باید گفت: تکاملی بودن همه حرکات و تحولات جهان به این معنی که هر پدیده جدیدی لزوماً کاملتر از پدیده پیشین باشد قابل قبول نیست. آیا اورانیوم که در اثر تشعشع، تبدیل به سرب می‌شود کاملتر می‌گردد؟ آیا آب که تبدیل به بخار می‌شود تکامل می‌یابد، یا بخار که تبدیل به آب می‌گردد؟ آیا گیاه و درختی که می‌خشکد و هیچ دانه و میوه‌ای از آن باقی نمی‌ماند کاملتر می‌شود؟ پس تنها چیزی را که می‌توان پذیرفت اینست که برخی از موجودات طبیعی در اثر حرکت و تحول، کاملتر می‌شوند. بنابراین، تکامل را هم به عنوان یک قانون کلی برای همه پدیده‌های جهان نمی‌توان پذیرفت.

در پایان، خاطر نشان می‌کنیم: به فرض اینکه همه این اصول به صورت کلی و جهان شمول، ثابت می‌بود تنها می‌توانست مانند قوانین ثابت شده در علوم طبیعی، چگونگی پیدایش پدیده‌ها را بیان کند. اما وجود قوانین کلی و ثابت در جهان به معنای بی‌نیازی پدیده‌ها از پدیدآورنده و علت هستی بخش نیست و چنانکه در درسهای گذشته بیان کردیم چون ماده و مادیات، ممکن الوجود هستند، بالضروره نیازمند به واجب الوجود خواهند بود.

(صفحه ۱۲۴)

16 یگانگی خدا

مقدمه

(صفحه ۱۲۷)

در درسهای گذشته، ضرورت وجود خدای جهان آفرین، ثابت گردید خدای دانا و توانایی که پدیده آورنده و نگهدارنده و تدبیر کننده جهان است و در درسهای اخیر، به

بررسی جهان بینی مادی پرداختیم و با بیان اشکالات انواع این جهان بینی، روشن شد که فرض جهان بی خدا، فرض نامعقولی است و توجیه قابل قبولی ندارد. اکنون، نوبت آن رسیده است که به مسأله توحید پردازیم و نادرستی اندیشه‌های مشرکان را آشکار سازیم.

درباره اینکه عقاید شرک آمیز چگونه در میان انسانها پدید آمده و چگونه تحول یافته، نظرهای مختلفی از طرف جامعه شناسان، اظهار شده است ولی هیچکدام از آنها دلیل روشن و قابل اعتمادی ندارد.

شاید بتوان گفت: نخستین عامل گرایش به شرک و چند خدایی، مشاهده تنوع پدیده‌های آسمانی و زمینی بوده که چنین تصویری را به وجود آورده است که هر نوع از آنها تحت تدبیر خدای خاصی قرار داد، و از جمله، بعضی پنداشتند که خوبیها مستند به خدای خیر، و بدیها مستند به خدای شر است و بدین ترتیب، قائل به دو مبدأ برای جهان شدند.

از سوی دیگر با توجه به تأثیری که نور خورشید و ماه و ستارگان در پدیده‌های زمینی دارد چنین پنداری به وجود آمد که آنها نوعی ربوبیت، نسبت به موجودات زمینی دارند.

و از سوی دیگر، میل به داشتن معبود محسوس و ملموس، موجب این شد که برای (صفحه ۱۲۸)

خدایان مفروض، مجسمه‌ها و نشانه‌های سمبولیک بسازند و به پرستش آنها پردازند و کم کم، خود بتها در میان توده‌های کوتاه فکر، جنبه اصالت پیدا کردند و هر ملت بلکه هر قبیله‌ای براساس توهمات خودشان آیینهایی برای پرستش بتها وضع نمودند تا از طرفی گرایش فطری به خداپرستی را به صورت بدلی، ارضاء کنند و از طرف دیگر، به تمایلات حیوانی و هوسهای خودشان رنگ تقدس ببخشند و آنها را در قالب مراسم مذهبی بریزند و هنوز هم برگزاری جشنهای توأم با رقص و پایکوبی و میگساری و

شهوترانی به عنوان مراسم مذهبی در میان بت پرستان، رواج دارد. افزون بر همه اینها اغراض خودخواهانه و برتری جویانه قدرتمندان و جباران بود که موجب سوء استفاده از افکار و عقاید ساده لوحانه توده‌های مردم می‌شد و از این روی، برای توسعه قدرت و سلطه خودشان افکار شرک آمیز را القاء و ترویج می‌کردند و برای خودشان نیز نوعی ربوبیت قائل می‌شدند و پرستش طاغوتها را جزء مراسم مذهبی، قلمداد می‌نمودند. چنانکه نمودهای روشنی از این انگیزه‌ها را در میان سلاطین چین و هند و ایران و مصر و دیگر کشورها می‌توان یافت. به هر حال، آیینهای شرک آمیز، تحت تأثیر علل و عوامل مختلفی در میان انسانها شکل گرفت و رواج یافت و مانع رشد و تکامل واقعی انسانها در سایه پیروی از دین الهی و توحیدی گردید و از این روی، بخش عظیمی از تلاشهای پیامبران خدا به مبارزه با شرک و مشرکان، اختصاص داده شد، چنانکه داستانهای ایشان در قرآن کریم مکرراً بیان شده است.

بنابراین، اساس عقاید شرک آمیز را اعتقاد به ربوبی موجودی غیر از خدای متعال برای برخی از پدیده‌های جهان، تشکیل می‌داده است و حتی بسیاری از مشرکان، معتقد به یگانگی آفریننده جهان بوده‌اند و در واقع، توحید در خالقیت را پذیرفته بوده‌اند ولی در مرتبه نازلتر، خدایان درجه دومی قائل بوده‌اند که به گمان ایشان، اداره و تدبیر جهان را مستقلاً به عهده دارند و خدای آفریننده را خدای خدایان و رب الارباب می‌نامیده‌اند. این خدایان کارگردان به گمان بعضی، فرشتگان هستند که اعراب مشرک، ایشان را دختران خدا می‌پنداشتند، و به گمان بعضی جنیان و پریان هستند، و به گمان بعضی دیگر، ارواح ستارگان یا ارواح بعضی از انسانهای پیشین یا نوع خاصی از موجودات نامرئی.

(صفحه ۱۲۹)

در درس دهم اشاره کردیم که خالقیت و ربوبیت حقیقی، قابل انفکاک از یکدیگر

نیستند و اعتقاد به خالقیت خدا با اعتقاد به ربوبیت دیگری سازگار نیست و کسانی که چنین اعتقادات متناقضی داشته‌اند توجه به تناقض آنها نداشته‌اند و برای ابطال عقایدشان کافی است که وجه تناقض آنها بیان شود.

برای اثبات یگانگی خدای متعال، براهین متعددی اقامه شده که در کتب مختلف کلامی و فلسفی، مذکور است و ما در اینجا به بیان برهانی می‌پردازیم که مستقیماً ناظر به توحید در ربوبیت و ردّ عقاید مشرکان است.

برهانی بر یگانگی خدا

فرض اینکه جهان، دارای دو یا چند خدا باشد از چند حال، بیرون نخواهد بود: یا اینکه هر یک از پدیده‌های جهان، مخلوق و معلول همه آنها فرض می‌شوند، و یا هر دسته از آنها معلول یکی از خدایان مفروض، به حساب می‌آیند، و یا همگی آفریده یک خدا شمرده شده خدایان دیگر به عنوان مدبر و کارگردان جهان، فرض می‌شوند. اما فرض اینکه هر پدیده‌ای دارای چند آفریننده باشد محال است زیرا معنای اینکه دو، یا چند آفریننده (= علت هستی بخش) موجودی را بیافرینند اینست که هر کدام از آنها وجودی را افزایه کنند و در نتیجه، چند وجود پدید می‌آید در صورتی که هر موجودی فقط یک وجود دارد و گرنه موجود واحدی نخواهد بود.

اما فرض اینکه هر یک از آنها آفریننده یک مخلوق یا مجموعه خاصی از مخلوقات باشند لازمه اش اینست که هر مخلوقی قائم به آفریننده خودش باشد و نیازی به موجود دیگری نداشته باشد مگر نیازی که در نهایت به آفریننده اش منتهی شود و چنین نیازی تنها به آفریدگان همان آفریننده خواهد بود.

به دیگر سخن: لازمه فرض چند خدا برای جهان، وجود نظامهای متعدد و منعزل از یکدیگر است، در صورتی که جهان، نظام واحدی دارد و هم پدیده‌های همزمان، با یکدیگر مرتبند و بر یکدیگر اثر می‌گذارند و به یکدیگر نیاز دارند، و هم بین

پدیده‌های گذشته با پدیده‌های فعلی، و بین پدیده فعلی با پدیده‌های آینده، ارتباط برقرار است و هر پدیده قبلی (صفحه ۱۳۰)

زمینه پیدایش پدیده بعدی را فراهم می‌کند. پس چنین جهانی که دارای اجزاء همبسته و مرتبط می‌باشد و نظام واحدی بر آن حکمفرماست نمی‌تواند معلول چند علت هستی بخش باشد.

و اگر فرض شود که آفریننده همه آفریدگان، یکی است و دیگران عهده دار اداره و تدبیر جهان می‌باشند چنین فرضی هم صحیح نخواهد بود زیرا هر معلولی با تمام شئون هستیش قائم به علت هستی بخش می‌باشند و هیچ موجود مستقل دیگری راهی برای تصرف در آن ندارد مگر تأثیر و تأثراتی که بین معلولات یک علت، حاصل می‌شود و همگی در حیطه قدرت و سیطره فاعل هستی بخش، قرار دارد و با اذن تکوینی او انجام می‌گیرد و در این صورت، هیچکدام از آنها در حقیقت «رب» نخواهد بود زیرا معنای حقیقی رب اینست که تصرف استقلالی در مربوب خود انجام دهد و فرض اینست که اینگونه تصرفات و تأثیرات، استقلالی نیست بلکه همگی آنها در شعاع ربوبیت آفریننده و با نیرویی که او می‌دهد انجام می‌گیرد و فرض چنین ارباب و کارگردانانی منافاتی با توحید در ربوبیت ندارد چنانکه خالقیتی هم که به اذن الهی باشد منافاتی با توحید در خالقیّت نخواهد داشت و در قرآن کریم و روایات شریفه، وجود اینگونه خلق و تدبیرهای تطفلی و غیر استقلالی برای بعضی از بندگان خدا ثابت شده است چنانکه درباره حضرت عیسی (ع) می‌فرماید:

«وَ إِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي» ۱ و نیز می‌فرماید: «فَأَلْمَدَّتْ رَأْسَ امْرَأَةٍ» ۲.

حاصل آنکه: توهم امکان چند خدا برای جهان، از مقایسه خدا با علل مادی و اعدادی برخاسته است که تعدد آنها برای معلول واحد، اشکالی ندارد. در صورتی که علت

هستی بخش را نمی‌توان به اینگونه علتها تشبیه کرد و برای هیچ معلولی نمی‌توان چند علت هستی بخش یا چند ربّ و مدبّر استقلالی فرض نمود.

بنابراین، برای دفع این توهم باید از یک سوی، در معنای علت هستی بخش و ویژگیهای این نوع علیت، دقت کرد تا معلوم شود که تعدّد چنین علتی برای معلول واحد، محال است، و از سوی دیگر باید در همبستگی جهان، تأمل نمود تا روشن گردد که چنین نظام همبسته‌ای

*****

1. سوره مائده، آیه ۱۱۰.

2. سوره نازعات، آیه ۵.

(صفحه ۱۳۱)

نمی‌تواند آفریده چند خدا یا تحت تدبیر چند ربّ مستقلّ باشد. ضمناً روشن شد که قائل شدن به ولایت تکوینی برای بعضی از بندگان شایسته خدا در صورتی که به معنای خالقیت و ربوبیت استقلالی نباشد منافاتی با توحید نخواهد داشت چنانکه ولایت تشریحی پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه اطهار (سلام الله علیهم اجمعین) منافاتی با ربوبیت تشریحی الهی ندارد چون از طرف خدای متعال و با اذن الهی است.

17 معنای توحید

مقدمه

(صفحه ۱۳۵)

واژه توحید که از نظر لغوی به معنای «یگانه دانستن و یکتا شمردن» است در لسان اهل فلسفه و کلام و اخلاق و عرفان، به معنای گوناگونی بکار می‌رود که در همه آنها یگانه دانستن خدای متعال در حیثیت خاصی لحاظ می‌گردد و گاهی به عنوان «اقسام توحید»

و یا «مراتب توحید» از آنها یاد می‌شود، و بررسی همه آنها متناسب با سبک این نوشتار نیست.

از این روی، در اینجا به بیان معروفترین و مناسبترین اصطلاحات آن با این بحثها بسنده می‌کنیم:

1 نفی تعدد

نخستین اصطلاح معروف توحید، همان اعتقاد به وحدانیت خدا و نفی تعدد و کثرت برون ذاتی است در برابر شرک صریح و اعتقاد به دو، یا چند خدا به گونه‌ای که هر کدام وجود مستقل و جداگانه‌ای از دیگری داشته باشد.

2 نفی ترکیب

دومین اصطلاح آن به معنای اعتقاد به احدیت و بساطت درون ذاتی و مرکب نبودن ذات الهی از اجزاء بالفعل و بالقوه است. این معنی را غالباً به صورت صفت سلبی (نفی ترکیب) بیان می‌کنند چنانکه در درس (صفحه ۱۳۶)

دهم اشاره شد زیرا ذهن ما با مفهوم ترکیب و متقابلاً با نفی آن، آشناتر است تا با مفهوم بساطت.

3 نفی صفات زائد بر ذات

سومین اصطلاح آن به معنای اعتقاد به یگانگی صفات ذاتیه با خود ذات الهی و نفی صفات زائد بر ذات است که به نام «توحید صفاتی» نامیده می‌شود و در لسان روایت به عنوان «نفی صفات» مطرح شده است، در برابر کسانی (مانند اشاعره) که صفات الهی را اموری زائد بر ذات پنداشته و قائل به «قدماء ثمانیه» شده‌اند.

دلیل بر توحید صفاتی اینست که اگر هر یک از صفات الهی، مصداق و «ما بازاء» جداگانه‌ای داشته باشد از چند حال، خارج نخواهد بود: یا مصادیق آنها در داخل ذات الهی فرض می‌شوند و لازمه اش اینست که ذات الهی، مرکب از اجزاء باشد و قبلاً ثابت کردیم که چنین چیزی محال است، و یا اینکه مصادیق آنها خارج از ذات الهی آفریننده، تصور می‌گردند؛ و یا اینکه ممکن الوجود و آفریده خدا انگاشته می‌شوند. اما فرض واجب الوجود بودن آنها به معنای تعدد ذات و شرک صریح است و گمان نمی‌رود که هیچ مسلمانی مستلزم به آن شود و اما فرض ممکن الوجود بودن صفات، مستلزم اینست که ذات الهی که علی‌الفرض فاقد این صفات است آنها را بیافریند و سپس به آنها متّصف گردد، مثلاً با اینکه ذاتاً فاقد حیات است موجودی را به نام «حیات» بیافریند و به وسیله آن، دارای حیات گردد، و همچنین در مورد علم و قدرت و ... در صورتی که محال است علت هستی بخش، ذاتاً فاقد کمالات مخلوقاتش باشد، و از آن رسواتر اینست که در سایه آفریدگانش دارای حیات و علم و قدرت، و متّصف به سایر صفات کمالیه شود!

با بطلان این فرضها روشن می‌شود که صفات الهی مصادیق جداگانه‌ای از یکدیگر و از ذات الهی ندارند بلکه همگی آنها مفاهیمی هستند که عقل، از مصداق واحد بسیطی که همان ذات مقدس الهی است، انتزاع می‌کند.

(صفحه ۱۳۷)

4 توحید افعالی

اصطلاح چهارم توحید که در لسان فلاسفه و متکلمین «توحید افعالی» نامیده می‌شود اینست که خدای متعال در انجام کارهای خودش نیازی به هیچ کس و هیچ چیز ندارد و هیچ موجودی نمی‌تواند هیچ گونه کمکی به او بکند.

این مطلب با توجه به ویژگی علت هستی بخش که همان قیومیت نسبت به همه

معلولاتش می‌باشد ثابت می‌گردد زیرا معلول چنین علتی با تمام وجود، قائم به علت، و به اصطلاح فلسفی «عین ربط و تعلق» به اوست و هیچگونه استقلال از خودش ندارد. به دیگر سخن: هر کس هر چه دارد از او و در حیطه قدرت و سلطنت و مالکیت حقیقی و تکوینی اوست و قدرت و مالکیت دیگران در طول قدرت الهی و از فروع آن است نه اینکه مزاحمتی با آن داشته باشد، چنانکه مالکیت اعتباری «عبد» بر اموالی که کسب می‌کند در طول مالکیت اعتباری «مولی» است «العبد و ما فی یده لمولاه». پس چگونه ممکن است خدای متعال نیازمند به کمک کسانی باشد که تمام هستی و شئون وجود آنها از او و قائم به اوست؟!

5 تأثیر استقلالی

اصطلاح پنجم توحید، استقلال در تأثیر است ۱ یعنی مخلوقات الهی در کارهای خودشان نیز بی‌نیاز از خدای متعال نیستند و تأثیرهایی که در یکدیگر دارند به اذن خدا و در سایه نیرویی است که خدای متعال به آنها عطا فرموده و می‌فرماید و در حقیقت، تنها کسی که مستقلا و بدون احتیاج به دیگری در همه جا و در همه چیز، تأثیر می‌بخشد همان ذات مقدس الهی است و فاعلیت و تأثیر دیگران در طول فاعلیت و تأثیر او و در پرتو آن می‌باشد.

بر همین اساس است که قرآن کریم، آثار فاعلهای طبیعی و غیرطبیعی (مانند ملک و جنّ و انسان) را به خدای متعال، نسبت می‌دهد و فی‌المثل، باریدن باران و رویدن گیاه و میوه دادن درختان را هم مستند به او می‌کند و اصرار دارد که مردم، این استناد به خدا را که در طول استناد به فاعلهای قریب می‌باشد درک کنند و بپذیرند و همواره به آن، توجه داشته باشند.

*****

1. عرفا، تعبیر «توحید افعالی» را در این معنی بکار می‌برند.

برای تقریب به ذهن، مثالی از امور اعتباری می آوریم: اگر رئیس اداره‌ای به کارمند یا خدمتگزار فرمان دهد که کاری را انجام دهد با اینکه کار از دست خدمتگزار انجام می‌یابد در عین حال، در مرتبه بالاتری مستند به رئیس و فرمانده است بلکه عقلاء، استناد کار را به فرمان دهنده، بیشتر و قویتر می‌شمارند.

فاعلیت تکوینی نیز دارای سلسله مراتبی است و از آنجا که وجود هر فاعلی قائم به اراده الهی است و از جهتی نظیر صورتهای ذهنی است که قائم به تصور کننده آنها می‌باشد «و لله المثل الأعلى» از این روی همه آثار وجودی که از هر فاعل و مؤثری پدید می‌آید در مرتبه بالاتری منوط به اذن و اراده تکوینی الهی و مستند به خدای متعال خواهد بود «و لا حول و لا قوة الا بالله العلی العظیم.»»

دو نتیجه مهم

نتیجه توحید افعالی اینست که انسان، هیچ کس و هیچ چیزی را جز خدای متعال، سزاوار پرستش نداند زیرا چنانکه قبلاً اشاره کردیم جز کسی که خالق و ربّ بنده باشد سزاوار عبادت نخواهد بود و به دیگر سخن: اولوهیت، لازمه خالقیت و ربوبیت است.

از سوی دیگر، نتیجه توحید به معنای اخیرش اینست که تمام اعتماد انسان، بر خدا باشد و در همه کارها بر او توکل کند و تنها از او یاری بخواید و ترس و امیدی جز از او و به او نداشته باشد، و حتی هنگامی که اسباب عادی برای تأمین خواسته‌ها و نیازمندیهایش فراهم نباشد باز هم نومید نشود زیرا خدا می‌تواند از راه‌های غیرعادی هم نیاز او را تأمین کند.

چنین انسانی تحت ولایت خاص الهی قرار می‌گیرد و از آرامش روحی بی‌نظیری برخوردار می‌گردد «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» ۱.

این دو نتیجه در این آیه شریفه که هر مسلمانی روزانه دست کم ده مرتبه آن را تکرار

می کند گنجانیده شده است: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ.»

*****

1. سوره یونس، آیه ۶۲.

(صفحه ۱۳۹)

دفع یک شبهه

در اینجا ممکن است شبهه‌های به ذهن بیاید که اگر مقتضای توحید کامل اینست که انسان از هیچ کسی جز خدا یاری نخواهد پس نباید توسل به اولیاء خدا هم صحیح باشد.

جواب اینست که متوسل شدن به اولیاء خدا اگر به این عنوان باشد که ایشان مستقلا و بدون نیاز به اذن خدا کاری برای توسل کننده انجام می دهند چنین توسلی با توحید، سازگار نیست. اما اگر به این عنوان باشد که خدا ایشان را وسیله‌ای برای رسیدن به رحمت‌های خودش قرار داده و به مردم هم دستور داده است که متوسل به ایشان شوند نه تنها منافاتی با توحید ندارد بلکه از شئون توحید در عبادت و اطاعت خواهد بود زیرا به امر او انجام می گیرد.

و اما اینکه چرا خدای متعال چنین وسایلی را قرار داده و چرا مردم را امر به توسل به ایشان کرده است؟ پاسخ اینست که این امر الهی، حکمتهایی دارد و از جمله آنها می توان این امور را برشمرد: معرفی مقام والای بندگان شایسته، و تشویق دیگران به عبادت و اطاعتی که موجب رسیدن آنان به چنین مقامی شده است، و جلوگیری از اینکه کسانی به عبادت‌های خودشان مغرور شوند و خود را در عالیترین مقامات و دارای برترین کمالات انسانی بپندارند، چنانکه متأسفانه برای کسانی که از نعمت ولایت اهل بیت (علیهم الصلوٰة و السلام) و توسل به ایشان محروم بوده‌اند رخ داده است.

(صفحه ۱۴۳)

چنانکه در درس پیشین، اشاره شد توحید در تأثیر استقلالی، از معارف ارزشمندی است که نقش عظیمی در سازندگی انسانها دارد و به همین جهت، در قرآن کریم، مورد تأکید فراوان واقع شده و با بیانات گوناگونی زمینه فهم صحیح آن، فراهم گردیده است و از جمله آنها منوط دانستن همه پدیده‌ها به اذن و مشیت و اراده و قضا و قدر الهی است.

اما درک صحیح این مطلب، از یک سوی، نیاز به رشد فکری و عقلانی، و از سوی دیگر، نیاز به تعلیم و تبیین صحیح دارد و کسانی که یا فاقد رشد عقلی کافی بوده‌اند و یا از تعالیم پیشوایان معصوم و مفسرین حقیقی قرآن، استفاده نکرده‌اند دچار لغزش شده و آن را به معنای اختصاص هر گونه تأثیر و علیت، به خدای متعال پنداشته و برخلاف صریح بسیاری از آیات محکمه قرآن، هر گونه تأثیر و علیتی را از اسباب و وسایط، نفی نموده‌اند و چنین وانمود کرده‌اند که مثلاً عادت الهی بر این، جاری شده که هنگام وجود آتش، حرارت را ایجاد کند یا هنگام خوردن غذا و نوشیدن آب، سیری و سیرابی را به وجود آورد و گرنه، آتش و غذا و آب، تأثیری در حرارت و سیری و سیرابی ندارند؟

آثار شوم این انحراف فکری هنگامی آشکار می‌گردد که پی آمدهای آن را در مورد افعال اختیاری انسان و مسئولیت وی مورد بررسی قرار دهیم. یعنی نتیجه چنین طرز فکری اینست.

افعال انسانی هم مستقیماً مستند به خدای متعال گردد و فاعلیت انسان نسبت به آنها به

(صفحه ۱۴۴)

دیگر سخن: یکی از نتایج تباه کننده این کژاندیشی، جبرگرایی و سلب مسئولیت از

انسان است که به معنای نفی مهمترین ویژگی انسان، و پوچی و بیهودگی هر نظام تربیتی و اخلاقی و حقوقی و از جمله نظام تشریحی اسلام است. زیرا در صورتی که انسان، اختیاری در انجام کارهایش نداشته باشد دیگر جایی برای وظیفه و تکلیف و امر و نهی و پاداش و کیفر، باقی نخواهد ماند. بلکه مستلزم پوچی و بی هدف بودن نظام تکوین نیز می باشد زیرا چنانکه از آیات کریمه ۱ و روایات شریفه و براهین عقلی به دست می آید هدف از آفرینش جهان طبیعت، فراهم شدن زمینه آفرینش انسان است تا با فعالیت اختیاری و عبادت و بندگی خدای متعال، به والاترین کمالات امکانی و مقام قرب الهی نائل گردد و شایسته دریافت رحمتهای ویژه پروردگار شود، و در صورتی که انسان، اختیار و مسئولیتی نداشته باشد شایسته دریافت پاداش و نعمتهای جاودانی و رضوان الهی نخواهد شد و هدف آفرینش، نقض خواهد گردید و دستگاه آفرینش به صورت یک صحنه وسیع خیمه شب بازی در خواهد آمد که انسانها عروسکهای آن را تشکیل می دهند و بی اختیار، حرکاتی در آنان پدید می آید و سپس بعضی مورد نکوهش و کیفر، و برخی مورد ستایش و پاداش، قرار می گیرند.

مهمترین عاملی که موجب رواج و گسترش این گرایش خطرناک شد اغراض سیاسی حکومتهای ستمگری بود که می توانستند به وسیله این افکار، رفتارها و کردارهای ناشایست خودشان را توجیه کنند و توده های ناآگاه را به پذیرفتن سلطه و سیادتشان وادار نمایند و ایشان را از مقاومت و حرکت و قیام باز دارند و به راستی باید جبرگرایی را مهمترین عامل تخدیرکننده ملتها به حساب آورد.

از سوی دیگر، کسانی که کمابیش به نقاط ضعف این گرایش، پی برده بودند ولی نه خودشان توان جمع بین توحید کامل و بین نفی جبر را داشتند و نه از تعالیم اهل بیت عصمت و طهارت (سلام الله علیهم اجمعین) بهره می گرفتند معتقد به تفویض شدند و افعال اختیاری انسان را از دایره فاعلیت الهی، خارج دانستند و به نوع دیگری از انحراف و کژاندیشی مبتلی شدند و از معارف بلند اسلامی و نتایج والای آن، محروم گردیدند.

*****

1. به این آیات، مراجعه کنید: سوهر هود: آیه ۷، سوره ملک: آیه ۲، سوره کهف: آیه ۷، سوره ذاریات: آیه ۵۶، سوره توبه: آیه ۷۲.

(صفحه ۱۴۵)

اما کسانی که هم استعداد کافی برای درک این معارف را داشتند و هم معلمین و مفسرین حقیقی قرآن را شناخته بودند از این کژاندیشی مصون ماندند و از طرفی فاعلیت اختیاری خود را در شعاع قدرتی که خدای متعال به ایشان عطا فرموده و مسئولیت مترتب بر آن را پذیرفتند، و از طرف دیگر، تأثیر عالی و استقلال الهی را در مرتبه بالاتری درک کردند و به نتایج این معرفت ارزشمند، دست یافتند.

در روایاتی که از خاندان پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) به ما رسیده است بیانات روشنگری در این زمینه، یافت می شود که در کتب حدیث، تحت عنوان استطاعت و نفی جبر و تفویض، و نیز در ابواب اذن و مشیت و اراده و قضاء و قدر الهی، مضبوط است و همچنین روایاتی یافت می شود که افراد کم استعداد را از غور در این مسائل دقیق، نهی کرده اند تا دچار انحراف و لغزش نگردند.

باری، مسأله جبر و اختیار، ابعاد گوناگونی دارد که بررسی همه آنها متناسب با این نوشتار نیست ولی با توجه به اهمیت موضوع، می کوشیم بیان ساده ای پیرامون بعضی از ابعاد مورد حاجت آن، ارائه دهیم و به کسانی که علاقه به تحقیق بیشتر دارند توصیه می کنیم که برای آموختن مبانی عقلی و فلسفی مسأله، شکیبایی داشته باشند.

توضیح اختیار

قدرت تصمیم گیری و انتخاب، یکی از یقینی ترین اموری است که مورد شناسایی انسان، واقع می شود زیرا هر کسی آن را در درون خویش با علم حضوری خطاناپذیر، می یابد چنانکه از سایر حالات روانی خودش با چنین علمی آگاه می شود و حتی

هنگامی که درباره چیزی شک دارد وجود خود «شک» را با علم حضوری درک می‌کند و نمی‌تواند درباره آن تردیدی به خود، راه دهد.

همچنین هر کسی با اندک توجهی به درون خویش می‌یابد که می‌تواند سخنی را بگوید یا نگوید، یا دستش را حرکت دهد یا ندهد، یا غذایی را تناول کند یا نکند و

...

تصمیم گرفتن بر انجام کاری، گاهی در جهت اشباع تمایلات غریزی و حیوانی است مانند گرسنه‌ای که اراده خوردن غذا می‌کند یا تشنه‌ای که تصمیم بر نوشیدن آب

می‌گیرد؛ و گاهی

(صفحه ۱۴۶)

در جهت ارضاء خواسته‌های عقلانی و تحقق بخشیدن به آرمانهای بلند انسانی است مانند مریضی که برای باز یافتن سلامتی داروی تلخی را می‌خورد و از خوردن غذای لذیذی خودداری می‌کند، یا دانش پژوهی که در راه تحصیل علم و کشف حقایق، چشم از لذایذ مادی می‌پوشد و رنجهای فراوانی را بر خود همواره می‌کند، یا سرباز فداکاری که حتی حیات خودش را در راه رسیدن به آرمانهای والایش فدا می‌کند.

در واقع، ارزش انسانی هنگامی ظاهر می‌شود که بین خواسته‌های گوناگون، تزامنی پدید آید و شخص برای رسیدن به فضایل اخلاقی و کمالات روحی و ابدی و قرب و رضوان الهی، از خواسته‌های پست و حیوانی خودش بگذرد و هر کاری که با اختیار بیشتر و انتخاب آگاهانه تر انجام گیرد تأثیر بیشتری در تکامل یا تنزل روحی و معنوی خواهد داشت و استحقاق بیشتری را برای پاداش و کیفر، پدید خواهد آورد.

البته قدرت مقاومت در برابر تمایلات نفسانی، در همه افراد و نسبت به همه چیز یکسان نیست ولی هر انسانی کمابیش از این موهبت خدادادی (اراده آزاد) بهره‌ای دارد و هر قدر بیشتر تمرین کند می‌تواند آن را تقویت نماید.

بنابراین، جای هیچ تردیدی در وجود اراده و اختیار نیست و نباید شبهات گوناگون،

موجب تشویش ذهن و شک درباره چنین امر وجدانی و بدیهی گردد و چنانکه اشاره کردیم وجود اختیار به عنوان یک اصل بدیهی در همه نظامهای تربیتی و اخلاقی و ادیان و شرایع آسمانی پذیرفته شده، و بدون آن، جایی برای وظیفه و تکلیف و نکوهش و ستایش و کیفر و پاداش، وجود نخواهد داشت. آنچه موجب انحراف از این حقیقت بدیهی و گرایش به جبر شده شبهاتی است که باید به آنها پاسخ داده شود تا جایی برای وسوسه و تردید، باقی نماند. از این روی، در اینجا به طور فشرده به دفع مهمترین آنها می پردازیم.

دفع شبهات جبرگرایان

مهمترین شبهات جبرگرایان از این قرار است:

1- اراده انسان در اثر برانگیخته شدن میلهای درونی، شکل می گیرد، و نه وجود این

میلها

(صفحه ۱۴۷)

در اختیار انسان است و نه برانگیخته شدن آنها به وسیله عوامل بیرونی. پس جایی برای اختیار و انتخاب، باقی نمی ماند.

پاسخ اینست که برانگیخته شدن میلها زمینه را برای اراده و تصمیم گیری، فراهم می کند نه اینکه تصمیم بر انجام کاری، نتیجه جبری برانگیخته شدن میلها باشد به طوری که قدرت مقاومت را سلب کند و شاهدش اینست که در بسیاری از موارد، حالت تردید و دودلی برای انسان، دست می دهد و تصمیم گیری، احتیاج به تأمل و سنجش سود و زیان کار دارد و گاهی به دشواری انجام می گیرد.

2- برحسب آنچه در علوم مختلف، ثابت شده عوامل گوناگونی از قبیل وراثت، ترشح غدد (که تحت تأثیر مواد غذایی و دارویی خاصی می باشد) و نیز عوامل محیطی و اجتماعی، در شکل گرفتن اراده انسان، مؤثر است و اختلاف رفتار انسانها تابع

اختلاف این عوامل می‌باشد. چنانکه در متون دینی نیز این مطالب کمابیش مورد تأیید، واقع شده است. بنابراین، نمی‌توان افعال انسان را برخاسته از اراده آزاد وی دانست. پاسخ اینست که پذیرفتن اختیار و اراده آزاد، به معنای نفی تأثیر این عوامل نیست بلکه بدین معنی است که با وجود همه این عوامل، انسان می‌تواند مقاومت کند و هنگام تراحم انگیزه‌های مختلف، یکی را برگزیند.

البته قوت برخی از این عوامل، گاهی مقاومت و گزینش کاری که در جهت خلاف آنهاست را دشوار می‌سازد ولی در عوض، چنین مقاومت و گزینشی تأثیر بیشتری در کمال داشته استحقاق پاداش را افزایش می‌دهد چنانکه هیجان‌ات فوق العاده و دیگر شرایط دشوار، موجب کاهش کیفر و تخفیف جرم می‌گردد.

3 - شبهه دیگر جبرگرایان اینست که خدای متعال، به همه پدیده‌های جهان، و از جمله افعال انسان، قبل از وقوع آنها آگاه است، و علم الهی، خطا بردار نیست. پس ناچار همه حوادث بر طبق علم ازلی الهی، واقع خواهد شد و تخلف از آن، ممکن نیست. بنابراین جایی برای اختیار و انتخاب انسان، وجود نخواهد داشت.

پاسخ اینست که علم الهی بر هر حادثه‌ای آنچنان که واقع می‌شود تعلق گرفته است، و افعال اختیاری انسان هم به وصف اختیاریت، برای خدای متعال، معلوم است پس اگر به (صفحه ۱۴۸)

وصف جبریت، تحقق یابد برخلاف علم الهی، واقع می‌شود.

مثلا خدای متعال می‌داند که فلان شخص در فلان شرایطی تصمیم بر انجام کاری خواهد گرفت و آن را انجام خواهد داد، نه اینکه علم الهی فقط به وقوع فعل، صرف نظر از ارتباط آن با اراده و اختیار فاعل، تعلق گرفته باشد، پس علم ازلی الهی، منافاتی با اختیار و اراده آزاد انسان ندارد.

یکی دیگر از شبهات جبرگرایان، مربوط به مسأله قضاء و قدر است که به گمان آنان با اختیار انسان، سازگار نیست و ما در درس آینده به توضیح این مسأله خواهیم پرداخت.

مفهوم قضا و قدر

(صفحه ۱۵۱)

واژه «قدر» به معنای اندازه، و «تقدیر» به معنای سنجش و اندازه گیری و چیزی را با اندازه معینی ساختن است و واژه «قضاء» به معنای یکسره کردن و به انجام رساندن و داوری کردن (که آن هم نوعی به انجام رساندن اعتباری است) استعمال می شود و گاهی این دو واژه به صورت مترادف و به معنای «سرشت» بکار می رود. منظور از تقدیر الهی اینست که خدای متعال برای هر پدیده‌ای اندازه و حدود کمی و کیفی و زمانی و مکانی خاصی قرار داده است که تحت تأثیر علل و عوامل تدریجی، تحقق می یابد و منظور از قضاء الهی اینست که پس از فراهم شدن مقدمات و اسباب و شرایط یک پدیده، آن را به مرحله نهایی و حتمی می رساند.

طبق این تفسیر، مرحله تقدیر، قبل از مرحله قضاء و دارای مراتب تدریجی است و شامل مقدمات بعید و متوسط و قریب می شود و با تغییر بعضی از اسباب و شرایط، تغییر می یابد، مثلاً سیر تدریجی جنین از نطفه و علقه و مضغه تا حد یک چنین کامل، مراحل مختلف تقدیر آنست که شامل مشخصات زمانی و مکانی نیز می شود، و سقوط آن در یکی از مراحل، تغییری در تقدیر آن بشمار می رود. ولی مرحله قضاء، دفعی و مربوط به فراهم شدن همه اسباب و شرایط، و نیز حتمی و غیرقابل تغییر است

(صفحه ۱۵۲)

«إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» ۱.

اما چنانکه اشاره شد گاهی «قضاء و قدر» به صورت مترادف بکار می رود، و از این روی، تقسیم به حتمی و غیر حتمی می گردد، و بدین لحاظ است که در روایات و

ادعیه، از تغییر قضاء، یاد شده، و صدقه و برّ به والدین و صله رحم و دعاء، از عوامل تغییر قضاء، معرفی گردیده است.

قضاء و قدر علمی و عینی

گاهی تقدیر و قضاء الهی، به معنای علم خدا به فراهم شدن مقدمات و اسباب و شرایط پیدایش پدیده‌ها و نیز علم به وقوع حتمی آنها بکار می‌رود، و آن را «قضاء و قدر علمی» می‌نامند، و گاهی به معنای انتساب سیر تدریجی پدیده‌ها و نیز انتساب تحقق عینی آنها به خدای متعال، استعمال می‌شود و «قضاء و قدر عینی» نام می‌گیرد. بر حسب آنچه از آیات و روایات، استفاده می‌شود علم الهی به همه پدیده‌ها به صورتی که عیناً در خارج، تحقق می‌یابد در مخلوقی شریف و متعالی به نام «لوح محفوظ» منعکس است و هر کس به اذن الهی، با آن، تماس پیدا کند از حوادث گذشته و آینده، آگاه می‌گردد، و نیز الواح نازلتری هست که حوادث را به صورت ناتمام و مشروط، منعکس می‌سازد و کسانی که بر آنها اشراف یابند اطلاعات محدودی به دست می‌آورند که مشروط و قابل تغییر است و شاید این آیه شریفه، ناظر به این دو نوع سرنوشت باشد: «يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ» ۲ و تغییر یافتن تقدیرات مشروط و غیر حتمی، در لسان روایات، به نام «بداء» نامیده شده است. به هر حال، اعتقاد به قضاء و قدر علمی، مشکلی را بیش از آنچه در مورد علم ازلی الهی گفته شد به وجود نمی‌آورد، و در درس سابق، شبهه جبرگرایان مربوط به علم الهی، مورد بررسی واقع شد و سستی و بی‌مایگی آن، روشن گردید.

*****

1. سوره آل عمران به آیه ۴۷ و به این آیات نیز رجوع کنید: سوره بقره: آیه ۱۱۷،

سوره مریم: آیه ۳۵، سوره غافر: آیه ۶۸.

2. سوره رعد، آیه ۳۹.

اما اعتقاد به قضاء و قدر عینی، مخصوصاً اعتقاد به سرنوشت حتمی، اشکال دشوارتری دارد که باید به پاسخ آن پردازیم هر چند پاسخ اجمالی آن در بحث از توحید به معنای تأثیر استقلالی، دانسته شد.

رابطه قضاء و قدر با اختیار انسان

دانستیم که مقتضای اعتقاد به قضاء و قدر عینی الهی اینست که وجود پدیده‌ها را از آغاز پیدایش تا دوران شکوفایی و تا پایان عمر، بلکه از هنگام فراهم شدن مقدمات بعیده تحت تدبیر حکیمانه الهی بدانیم و فراهم شدن شرایط پیدایش و رسیدن به مرحله نهایی را مستند به اراده الهی بشماریم ۱.

به دیگر سخن: همان‌گونه که وجود هر پدیده‌ای انتساب به اذن و مشیت تکوینی خدا دارد و بدون اذن او هیچ موجودی پا به عرصه وجود نمی‌نهد همچنین پیدایش هر چیزی مستند به تقدیر و قضاء الهی است و بدون آن، هیچ موجودی شکل و حدود ویژه خودش را نمی‌یابد و به سرانجام خودش نمی‌رسد و بیان این انتساب و استنادات، در واقع، تعلیم تدریجی توحید به معنای استقلال در تأثیر است که از والاترین درجات توحید می‌باشد و نقش عظیمی در سازندگی انسانها دارد چنانکه قبلاً اشاره کردیم.

اما استناد پدیده‌ها به اذن و حتی به مشیت خدا، آسان‌یابتر و قابل فهم‌تر است به خلاف استناد مرحله نهایی و تعیین قطعی آنها به قضاء الهی که به دلیل دشواریابی آن، بیشتر مورد بحث و گفتگو قرار گرفته است. زیرا جمع بین چنین اعتقادی با پذیرفتن اختیار انسان در رقم زدن سرنوشت خویش بسیار مشکل است و از این روی، گروهی از متکلمین (اشاعره) که شمول قضاء الهی را نسبت به رفتار انسانها پذیرفته بودند گرایش به جبر پیدا کردند، و گروهی دیگر (معتزله) که نمی‌توانستند جبر و پی آمدهای وخیم آن را بپذیرند منکر شمول قضاء الهی نسبت به افعال اختیاری انسان شدند و هر دسته،

آیات و روایات مخالف با نظریه خودشان را

*****

1. انطباق اراده و قضاء الهی بر یکدیگر (بحسب مورد) از تطبیق آیه (۴۷) آل عمران بر آیه (۸۲) از سوره یس «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» روشن می‌شود. (صفحه ۱۵۴)

مورد تأویل قرار دادند چنانکه در کتب مفصل کلامی و در رساله‌های خاصی که درباره جبر و تفویض نوشته شده، آمده است.

نقطه اصلی اشکال اینست که اگر کار انسان، واقعاً اختیاری و مستند به اراده اوست چگونه می‌توان آن را مستند به اراده و قضاء الهی دانست و اگر مستند به قضاء الهی است چگونه می‌توان آن را تابع اختیار و انتخاب انسان بشمار آورد؟

بنابراین، برای رفع این اشکال و بیان جمع بین استناد فعل به اراده و اختیار انسان و استناد آن به اراده و قضاء الهی، باید توضیحی پیرامون انواع استناد معلول واحد به چند علت بدهیم تا نوع استناد فعل اختیاری به انسان و خدای متعال، آشکار گردد.

انواع تأثیر علل متعدّد

تأثیر چند علت در پیدایش یک پدیده، به چند صورت تصور می‌شود:

- 1 - چند علت با هم و در کنار یکدیگر، تأثیر کنند مانند اینکه اجتماع بذر و آب و حرارت و ... موجب شکفتن بذر و رویدن گیاه می‌شود.
- 2 - هر یک از آنها متناوباً مؤثر باشد که به نوبت، تأثیر خود را می‌بخشند چنانکه چند موتور، علی التناوب روشن شوند و موجب ادامه حرکت هواپیما گردند.
- 3 - تأثیر آنها مترتب بر یکدیگر باشد چنانچه در برخورد چند توپ با یکدیگر یا در تصادفات زنجیره‌ای ملاحظه می‌شود و نمونه دیگر آن، تأثیر اراده انسان در حرکت دست، و تأثیر دست در حرکت قلم، و تأثیر قلم در پیدایش نوشته است. به طوری که

طول عمر پدیده بر تعداد آنها تقسیم می‌شود و هر بخشی از آن معلول یکی از عواملی باشد.

4- تأثیر مترتب چند عامل طولی، به گونه‌ای که وجود هر یک از آنها وابسته به وجود دیگری باشد برخلاف فرض قبلی که وجود قلم، وابسته به وجود دست نبود و وجود دست هم وابسته به اراده انسان نبود.

در همه این صورتها اجتماع چند علت برای پیدایش معلول واحد، ممکن بلکه لازم است و تأثیر اراده الهی و اراده انسان در فعل اختیاری از همین قسم اخیر می‌باشد زیرا وجود انسان و اراده او وابسته به اراده الهی است.

و اما آن صورتی که اجتماع دو علت بر معلول واحد، ممکن نیست عبارتست از اجتماع دو

(صفحه ۱۵۵)

علت هستی بخش یا دو علت مانع الجمع که در عرض هم و علی البدل تأثیر می‌کنند مانند فرض اینکه اراده واحدی از دو فاعل مرید، سر بزند یا دو پدیده واحدی مستند به دو مجموعه علل (دو علت تامه) باشد.

دفع شبهه

با توضیحاتی که داده شد روشن گردید که استناد وجود افعال اختیاری انسان به خدای متعال، منافاتی با استناد آنها به خود وی ندارد زیرا این استنادها در طول یکدیگر هستند و تزاممی با هم ندارند.

به دیگر سخن: استناد فعل به فاعل انسانی در یک سطح است و استناد وجود آن به خدای متعال در سطح بالاتری است که در آن سطح، وجود خود انسان و وجود ماده‌ای که کارش را روی آن انجام می‌دهد و وجود ابزارهایی که کار را به وسیله آنها انجام می‌دهد همگی مستند به اوست.

پس تأثیر اراده انسان به عنوان «جزء اخیر از علت تامه» در کار خودش منافاتی با استناد وجود همه اجزاء علت تامه، به خدای متعال ندارد و این، خدای متعال است که وجود جهان و انسان و همه شئون وجودی او را در یدِ قدرت خود دارد و همواره به آنها وجود می‌بخشد و نو به نو آنها را می‌آفریند و هیچ موجودی در هیچ حالی و در هیچ زمانی بی نیاز از او نیست و استقلالی از او ندارد. بنابراین، کارهای اختیاری انسان هم بی نیاز از خدای متعال، و خارج از قلمرو اراده او نخواهد بود و همه صفات و ویژگیها و حدود و مشخصات آنها نیز وابسته به تقدیر و قضاء الهی می‌باشد و چنان نیست که یا باید مستند به اراده انسان باشند و یا مستند به اراده خدا. زیرا این دو اراده در عرض یکدیگر و مانعاً الجمع نیستند و تأثیر آنها در تحقق کارها علی‌البدل انجام نمی‌گیرد بلکه اراده انسان مانند اصل وجودش وابسته به اراده الهی است و اراده خدای متعال برای تحقق آن، ضرورت دارد «وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» ۱.

*****

1. سوره تکویر، آیه ۲۹.

(صفحه ۱۵۶)

آثار اعتقاد به قضاء و قدر

اعتقاد به قضاء و قدر الهی، علاوه بر اینکه درجه ارزشمندی از معرفت خدا و موجب تکامل انسان در بُعد عقلی بشمار می‌رود آثار عملی فراوانی دارد که به برخی از آنها اشاره شد و اینک به بیان برخی دیگر از آنها می‌پردازیم:

کسی که پیدایش حوادث را تابع اراده حکیمانه خدای متعال و مستند به تقدیر و قضاء الهی می‌داند از پیشامدهای ناگوار نمی‌هراسد و در برابر آنها خود را نمی‌بازد و به جزع و فرع نمی‌افتد بلکه توجه به اینکه این حوادث، جزیی از نظام حکیمانه جهان است و طبق مصالح و حکمتهایی رخ داده و می‌دهد با آغوش باز از آنها استقبال می‌کند و

ملکات فاضله‌ای از قبیل صبر و توکل و رضا و تسلیم را به دست می‌آورد. و نیز شیفته و فریفته خوشیها و شادیهای زندگی نمی‌شود و به آنها مغرور و سرمست نمی‌گردد و نعمتهای خدا داده را وسیله فخر فروشی و به خود بالیدن، قرار نمی‌دهد. این آثار ارزنده، همان است که در این آیه شریفه، به آنها اشاره شده است:

«مَا أَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي أَنْفُسِكُمْ إِلَّا فِي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَهَا إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ. لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ» ۱.

در عین حال، باید توجه داشته باشیم که برداشت نادرست از مسأله قضاء و قدر و توحید در تأثیر استقلالی، موجب سستی و تنبلی و زبونی و ستم‌پذیری و تهی کردن شانه از زیر بار مسئولیت نشود و بدانیم که سعادت و شقاوت جاودانی اینان در گرو فعالیت‌های اختیاری خود اوست: «لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ» ۲ «وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» ۳.

****

1. سوره حدید، آیه ۲۲ و ۲۳.

2. سوره بقره، آیه آخر.

3. سوره نجم، آیه ۳۹.

(صفحه ۱۵۷)

20 عدل الهی

مقدمه

(صفحه ۱۶۱)

در درسهای گذشته، در موارد متعددی به اختلاف بین دو نحله کلامی (اشعری و معتزلی) برخورد کردیم که از جمله آنها مسائل کلام و اراده الهی و توحید صفاتی و

جبر و اختیار و قضاء و قدر بود و غالباً نظریات ایشان در دو طرف افراط و تفریط قرار داشت.

یکی دیگر از موارد اختلاف اساسی بین این دو گروه، مسأله عدل الهی است که در این مسأله، نظر شیعه موافق گروه معتزله، تلقی شده و مجموعاً در برابر اشاعره، بنام «عدلیه» نامیده شده‌اند و نظر به اهمیتی که این مسأله در علم کلام دارد از مسائل محوری بشمار آمده و حتی از اصول عقاید و از مشخصات مذهب کلامی شیعه و معتزله، محسوب شده است.

باید توجه داشت که اشاعره نیز عدل الهی را نفی نمی‌کنند و چنان نیست که (العیاذ بالله) خدا را ظالم بدانند در حالی که آیات صریح و غیرقابل تأویل قرآن کریم، عدل الهی را اثبات و هر گونه ظلمی را از ساحت مقدسش نفی می‌کند، بلکه بحث بر سر این است که آیا عقل انسان می‌تواند به خودی خود و صرف نظر از بیانات شرعی (کتاب و سنت) ضوابطی را برای افعال، و بخصوص افعال الهی، در نظر بگیرد و براساس آنها حکم به لزوم انجام کاری و ترک کار دیگری بکند و مثلاً بگوید: «لازم است خدای متعال، مؤمنان را به بهشت و کافران را به دوزخ ببرد» یا اینگونه قضاوتها تنها براساس وحی، صورت می‌گیرد و صرف نظر از آنها عقل نمی‌تواند قضاوتی داشته باشد؟ پس نقطه اصلی اختلاف، همان است که بنام مسأله «حسن و قبح عقلی» نام گذاری شده،

(صفحه ۱۶۲)

و اشاعره آن را انکار کرده و معتقد شده‌اند که (در امور تکوینی) آنچه را خدا انجام می‌دهد نیکو است، و (در امور تشریحی) آنچه را خدا امر می‌کند خوب است نه اینکه چون کاری خوب است خدا آن را انجام می‌دهد یا به آن، امر می‌کند.

اما عدلیه معتقدند که افعال، صرف نظر از انتساب تکوینی و تشریحی آنها به خدای متعال متّصف به حسن و قبح می‌شوند و عقل انسان هم تا حدودی می‌تواند جهت حسن

و قبح افعال را درک کند و ساحت الهی را از انجام افعال قبیح، تنزیه نماید، البته نه بدان معنی که (العیاذ باللّٰه) به خدا فرمان بدهد و امر و نهی کند بلکه بدین معنی که تناسب کاری را با آنها کشف می‌کند و بر این اساس، صدور کارهای قبیح را از خدای متعال محال می‌داند.

بدیهی است بررسی تفضیلی این مسأله و پاسخ به شبهاتی که موجب انکار حسن و قبح عقلی از طرف اشاعره شده و سرانجام، ایشان را رویاروی عدلیه قرار داده است در حوصله این نوشتار نیست. همچنین ممکن است سخنان معتزله در این زمینه نیز نقطه ضعفهایی داشته باشد که باید در جای خودش مورد بررسی قرار گیرد. ولی اصل اعتقاد به حسن و قبح عقلی، مورد قبول شیعیان و تأیید کتاب و سنت و تأکید پیشوایان معصوم (علیهم الصلوٰة و السلام) می‌باشد.

از این روی، ما در اینجا نخست توضیحی پیرامون مفهوم عدل می‌دهیم و سپس اشاره‌ای به دلیل عقلی بر این صفت که از صفات فعلیه الهی است می‌کنیم و در پایان، به حل مهمترین شبهاتی که پیرامون این مسأله، وجود دارد می‌پردازیم.

مفهوم عدل

معنای لغوی عدل، برابری و برابر کردن است، و در عرف عام به معنای رعایت حقوق دیگران، در برابر ظلم (= تجاوز به حقوق دیگران) بکار می‌رود، و از این روی، عدل را به این صورت، تعریف کرده‌اند:

«إعطاء كل ذي حق حقه» و بنابراین باید نخست موجودی را در نظر گرفت که دارای حقی باشد تا رعایت آن «عدل» و تجاوز به آن «ظلم» نامیده شود. ولی گاهی توسعه‌ای در مفهوم

(صفحه ۱۶۳)

عدل داده می‌شود و به معنای «هر چیزی را بجای خود نهادن، یا هر کاری را به وجه

شایسته، انجام دادن» بکار می‌رود و به این صورت، تعریف می‌شود: «وَضْعُ كُلِّ شَيْءٍ فِي مَوْضِعِهِ» و طبق این تعریف، عدل مرادف با حکمت، و کار عادلانه، مساوی با کار حکیمانه می‌گردد. اما درباره اینکه چگونه «حق صاحب حق» و «جایگاه شایسته هر چیزی» تعیین می‌شود سخن بسیار است که بخش مهمی از فلسفه اخلاق و فلسفه حقوق را به خود، اختصاص داده است و طبعاً در اینجا نمی‌توان به تحقیق پیرامون اینگونه مسائل پردازیم.

آنچه لازم است در اینجا به آن، توجه شود این است که هر عاقلی درک می‌کند که اگر کسی بدون هیچ علتی لقمه نانی را از دست طفل یتیمی بر باید یا خون انسان بی گناهی را بریزد ظلم کرده و مرتکب کار قبیحی شده است، و برعکس اگر لقمه نان ر بوده شده را از دست رباینده بگیرد و به طفل یتیم برگرداند و قاتل جنایتکار را به کیفر برساند کار عادلانه و شایسته‌ای انجام داده است و این قضاوت، متکی به امر و نهی الهی نیست و حتی اگر کسی معتقد به وجود خدا هم نباشد چنین قضاوتی را خواهد داشت. اما اینکه راز این قضاوت چیست و چه نیروی درک کننده‌ای این حسن و قبح را درک می‌کند و مانند اینها، مسائلی است که باید در شاخه‌های مختلف فلسفه، مورد بررسی قرار گیرد.

حاصل آنکه: برای عدل می‌توان دو مفهوم خاص و عام در نظر گرفت: یکی رعایت حقوق دیگران، و دیگری انجام دادن کار حکیمانه که رعایت حقوق دیگران هم از مصادیق آن می‌باشد.

بنابراین، لازمه عدل، برابر قرار دادن همه انسانها یا همه اشیاء نیست، و مثلاً معلم عادل کسی نیست که همه شاگردان را، خواه کوشا باشند و خواه تنبل، به طور یکسان مورد تشویق یا توبیخ قرار دهد، و قاضی عادل کسی نیست که مال مورد نزاع را به طور مساوی بین طرفین دعوی تقسیم کند، بلکه معلم عادل کسی است که هر کدام از شاگردان را به اندازه استحقاقشان ستایش یا نکوهش کند، و قاضی عادل کسی است

که مال مورد نزاع را به صاحبش بدهد.

همچنین مقتضای حکمت و عدل الهی این نیست که همه مخلوقات را یکسان بیافریند و مثلاً به انسان هم شاخ و یال و بال و ... بدهد بلکه اقتضای حکمت آفریدگار اینست که جهان را به گونه‌ای بیافریند که بیشترین خیر و کمال، بر آن مترتب گردد و موجودات مختلف را که

(صفحه ۱۶۴)

اجزاء همبسته آن را تشکیل می‌دهند به گونه‌ای بیافریند که متناسب با آن هدف نهایی باشد و نیز مقتضای حکمت و عدل الهی اینست که هر انسانی را به اندازه استعدادش مورد تکلیف قرار دهد ۱ و سپس با توجه به توانایی و تلاش اختیاری وی درباره او قضاوت کند ۲ و سرانجام، پاداش یا کیفری در خور کارهایش به او عطا فرماید ۳.

دلیل عدل الهی

چنانکه اشاره شد عدل الهی، طبق یک تفسیر، بخشی از حکمت الهی، و طبق تفسیر دیگر، عین آنست و طبعاً دلیل اثبات آن هم همان دلیلی خواهد بود که حکمت الهی را اثبات می‌کند و در درس یازدهم به آن اشاره شد و در اینجا به توضیح بیشتری درباره آن می‌پردازیم:

دانستیم که خدای متعال، بالاترین مراتب قدرت و اختیار را دارد و هر کار ممکن الوجودی را می‌تواند انجام دهد یا ندهد بدون اینکه تحت تأثیر هیچ نیروی مجبور کننده و مقهور کننده‌ای قرار بگیرد. ولی همه آنچه را می‌تواند انجام نمی‌دهد بلکه آنچه را می‌خواهد و اراده می‌کند انجام می‌دهد.

و نیز دانستیم که اراده او گزافی و بی حساب نیست، بلکه آنچه را که مقتضای صفات کمالیه اش باشد اراده می‌کند و اگر صفات کمالیه او اقتضای کاری را نداشته باشد هرگز آن را انجام نخواهد داد و چون خدای متعال، کمال محض است اراده او اصالتاً به

جهت کمال و خیر مخلوقات، تعلق می گیرد و اگر لازمه وجود مخلوقی پیدایش شرور و نقایصی در جهان باشد جهت شر آن، مقصود بالتبع خواهد بود یعنی چون لازمه انفکاک ناپذیر خیر بیشتری است بالتبع آن خیر غالب، مورد اراده الهی واقع می شود. پس مقتضای صفات کمالیه الهی اینست که جهان به گونه ای آفریده شود که مجموعاً دارای بیشترین کمال و خیر ممکن الحصول باشد، و از اینجا صفت حکمت برای خدای متعال، ثابت

*****

- « 1. لا يَكْفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا. » سوره بقره، آیه ۲۸۶.
- « 2. وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يظْلَمُونَ. » سوره یونس، آیه ۵۴.
- « 3. فَأَلْيَوْمَ لَا تُظَلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ. » سوره یس، آیه ۵۴
- (صفحه ۱۶۵)

می گردد.

بر همین اساس، اراده الهی به آفرینش انسان در شرایطی که امکان وجود داشته باشد و وجود او منشأ بیشترین خیرات باشد تعلق گرفته است، و یکی از امتیازات اصلی انسان، اختیار و اراده آزاد است و بی شک، داشتن نیروی اختیار و انتخاب، یکی از کمالات وجودی بشمار می رود و موجودی که واجد آن باشد کاملتر از موجود فاقد آن، محسوب می شود. اما لازمه مختار بودن انسان اینست که هم بتواند مرتکب کارهای زشت و ناپسند گردد و بسوی خسران و شقاوت جاودانی، سقوط کند و البته آنچه اصالتاً مورد اراده الهی قرار می گیرد همان تکامل اوست ولی چون لازمه تکامل اختیاری انسان، امکان تنزل و سقوط هم هست که در اثر پیروی از هواهای نفسانی و انگیزه های شیطانی حاصل می شود چنین سقوط اختیاری هم بالتبع مورد اراده الهی واقع خواهد شد.

و چون انتخاب آگاهانه، نیازمند به شناخت صحیح راه های خیر و شر است خدای

متعال، انسان را به آنچه موجب خیر و مصلحت اوست امر فرموده و از آنچه موجب فساد و سقوط اوست نهی کرده است تا وسیله حرکت تکاملی او فراهم گردد و چون تکالیف الهی به منظور رسیدن انسان به نتایج عمل به آنها وضع شده و نفعی برای خدای متعال در بر ندارد از این روی، حکمت الهی اقتضاء دارد که این تکالیف، متناسب با تواناییهای مکلفین باشد، زیرا تکلیفی که امکان اطاعت نداشته باشد لغو و بیهوده خواهد بود.

بدین ترتیب، نخستین مرحله عدل (به معنای خاص) یعنی عدالت در مقام تکلیف، به این دلیل، ثابت می‌شود که اگر خدای متعال تکلیفی فوق طاعت بندگان، تعیین کند امکان عمل نخواهد داشت و کار بیهوده‌ای خواهد بود. و اما عدالت در مقام قضاوت بین بندگان، با توجه به این نکته، ثابت می‌شود که این کار به منظور مشخص شدن استحقاق افراد برای انواع پاداش و کیفر، انجام می‌گیرد و اگر برخلاف قسط و عدل باشد نقض غرض خواهد شد. و سرانجام، عدالت در مقام دادن پاداش و کیفر با توجه به هدف نهایی آفرینش، ثابت می‌گردد. زیرا کسی که انسان را برای رسیدن به نتایج کارهای خوب و بدش آفریده است اگر او را (صفحه ۱۶۶)

برخلاف اقتضای آنها پاداش یا کیفر دهد به هدف خودش نخواهد رسید. پس دلیل عدل الهی به معنای صحیح و در همه مظاهرش اینست که صفات ذاتیه او موجب رفتار حکیمانه و عادلانه می‌باشد و هیچ صفتی که اقتضای ظلم و ستم یا لغو و عبث را داشته باشد در او وجود ندارد.

حل چند شبهه

1 - اختلافاتی که در آفرینش مخلوقات و به ویژه انسانها وجود دارد چگونه با عدل و حکمت الهی سازگار است و چرا خدای حکیم و عادل، همه مخلوقات را یکسان نیافریده است؟

پاسخ اینست که اختلاف آفریدگان در بهره‌های وجودی، لازمه نظام آفرینش و تابع قوانین علی و معلولی حاکم بر آنست، و فرض یکسان بودن همه آنها پندار خامی است و اگر اندکی دقت کنیم خواهیم دانست که چنین فرضی مساوی با ترک آفرینش است زیرا اگر مثلاً همه انسانها مرد یا زن بودند توالد و تناسل انجام نمی‌گرفت و نسل انسان، منقرض می‌گردید، و اگر همه مخلوقات، انسان بودند چیزی برای خوردن و تأمین سایر نیازمندیها نمی‌یافتند، و نیز اگر همه حیوانات یا نباتات یک نوع و یک رنگ و دارای خواص یکسان می‌بودند این همه فواید بیشمار و زیباییهای خیره کننده پدید نمی‌آمد و پدید آمدن این یا آن نوع از پدیده‌ها، با این یا آن شکل و ویژگی، تابع اسباب و شرایطی است که در جریان حرکت و تحول ماده، فراهم می‌شود و هیچ کس را قبل از آفرینش، حقی بر خدا نیست که او را چنین یا چنان بیافریند یا در این یا در آن مکان، و در این یا آن زمان قرار دهد تا جایی برای عدل و ظلم داشته باشد.

2 - اگر حکمت الهی اقتضای حیات انسان را در این جهان داشته است پس چرا او را می‌میراند و به حیات او خاتمه می‌دهد؟

پاسخ اینست که اولاً مرگ و حیات موجودات در این جهان هم تابع قوانین تکوینی و روابط علی و معلولی، و لازمه نظام آفرینش است و ثانیاً اگر موجودات زنده نمی‌مردند زمینه پیدایش موجودات بعدی فراهم نمی‌شد و آیندگان از نعمت وجود و حیات، محروم می‌گردیدند و ثالثاً اگر تنها فرض کنیم که همه انسانها زنده بمانند طولی نمی‌کشد که پهنه زمین برای

(صفحه ۱۶۷)

زندگی ایشان، تنگ می‌شود و از رنج و گرسنگی، آرزوی مرگ خواهند کرد و رابعاً

هدف اصلی آفرینش انسان، رسیدن به سعادت ابدی است و تا انسانها به وسیله مرگ، از این جهان منتقل نشوند به آن هدف نهایی نخواهند رسید.

3- وجود این همه رنجها و امراض و بلاهای طبیعی (مانند سیل و زلزله) و گرفتاریهای اجتماعی (مانند جنگلها و ستمها) چگونه با عدل الهی، سازگار است؟ پاسخ اینست که اولاً حوادث ناگوار طبیعی، لازمه فعل و انفعالات و تراحمات عوامل مادی است و چون خیرات آنها بر شرورشان غلبه دارد مخالف حکمت نیست، و نیز پدید آمدن فسادهای اجتماعی، لازمه مختار بودن انسان است که مقتضای حکمت الهی می باشد و در عین حال، مصالح زندگی اجتماعی، بیش از مفسد آن است و اگر مفسد، غالب بود انسانی در زمین باقی نمی ماند.

ثانیاً وجود این رنجها و گرفتاریها از یک سوی، موجب تلاش انسان برای کشف اسرار طبیعت و پدید آمدن دانشها و صنایع مختلف می شود، و از سوی دیگر، دست و پنجه نرم کردن با سختیها عامل بزرگی برای رشد و شکوفایی استعدادها و ترقی و تکامل انسانها می گردد و بالاخره، تحمل هر سختی و رنجی در این جهان اگر به منظور صحیحی باشد پاداش بسیار ارزنده ای در جهان ابدی خواهد داشت و به نحو احسن، جبران خواهد شد.

4- عذاب ابدی برای گناهان محدودی که در این جهان، ارتکاب می شود چگونه با عدل الهی، سازگار است؟

پاسخ اینست که بین اعمال نیک و بد و بین پاداش و کیفر اخروی نوعی رابطه علیت وجود دارد که به وسیله وحی الهی، کشف و به مردم گوشزد شده است و همچنانکه در این جهان، بعضی از جنایات، موجب آثار شوم طولانی می شود و مثلاً کور کردن چشم خود یا دیگران در یک لحظه، انجام می گیرد اما نتیجه آن، تا پایان عمر ادامه دارد، همچنین گناهان بزرگ هم دارای آثار اخروی جاویدان است و اگر کسی وسایل جبران آنها را در همین جهان (مثل توبه) فراهم نکند آثار سوء آن تا ابد، دامنگیر وی

خواهد شد و همان گونه که کور ماندن انسانها تا پایان عمر به وسیله یک جنایت لحظه‌ای، منافاتی با عدل الهی ندارد مبتلی شدن به عذاب ابدی هم در اثر گناهان بزرگ، منافاتی با عدل الهی نخواهد داشت زیرا نتیجه عملی است که
(صفحه ۱۶۸)

شخص گنهکار، آگاهانه به آن، اقدام کرده است.

نبوت

21 در آمدی بر مسائل نبوت

مقدمه

(صفحه ۱۷۱)

دانستیم که اساسی ترین مسائلی که هر شخص عاقلی باید آنها را حل کند تا بتواند یک زندگی انسانی و خردپسند داشته باشد عبارتست از:

1- هستی جهان و انسان از کیست و تدبیر و اراده آنها به دست چه کسی است؟

2- سرانجام زندگی و مقصد نهایی انسان کجاست؟

3- باتوجه به نیازی که هر انسانی برای شناختن راه صحیح زندگی دارد تا با پیمودن

آن، به سعادت حقیقی و کمال مطلوبش برسد چه وسیله تضمین شده‌ای برای تحصیل

این شناخت وجود دارد و در اختیار چه کسانی است؟

پاسخ صحیح به این پرسشها همان اصول سه گانه (توحید، معاد، نبوت) است که اصلی

ترین عقاید در همه ادیان آسمانی بشمار می‌رود.

در نخستین بخش از این کتاب، به بررسی مسائل «خداشناسی» پرداختیم و به این نتیجه

رسیدیم که همه آفریدگان، هستی خود را از آفریدگار یگانه، دریافت می‌دارند و

همگی تحت تدبیر حکیمانه او هستند و هیچکدام در هیچ شأنی و در هیچ کاری و در

هیچ زمان و مکانی بی نیاز از او نیستند.

این مطالب را با براهین عقلی، اثبات کردیم ۱ و توضیح دادیم که اینگونه مسائل را تنها از

*****

1. اشاره به بعضی از آیات کریمه قرآن در خلال بحثها به عنوان استدلال نبود بلکه به منظور توجه دادن به موارد طرح این مسائل قرآن کریم بود.

(صفحه ۱۷۲)

راه عقل می توان اثبات کرد، زیرا استدلال تعبّدی و استناد به کلام خدا، هنگامی صحیح است که وجود خدا و سخن وی و نیز اعتبار آن سخن، با دلیل عقلی ثابت شده باشد چنانکه استناد به سخن پیامبر و امام، متوقف بر اثبات نبوّت و امامت و حجت سخنان ایشان است. پس اصل نبوّت را نیز باید از راه وحی، ثابت کرد اگر چه اصل معاد، هم با دلیل عقلی و هم با دلیل نقلی، قابل اثبات است.

بنابراین، برای تبیین مسائل این دو بخش (نبوّت و معاد) می توان نخست، اصل معاد و اصل نبوّت را با دلیل عقلی اثبات کرد و هنگامی که نبوّت پیامبر اسلام و حقانیت قرآن کریم به ثبوت رسید تفصیل مسائل هر دو بخش را براساس مضامین کتاب و سنت، تبیین کرد. ولی نظر به اینکه تفکیک مسائل بخشها از یکدیگر، برای آموزش، مناسبتر و دلنشینتر است ما هم طبق روش سنتی، نخست به بیان مسائل نبوّت، و سپس به بیان مسائل معاد می پردازیم و اگر در بعضی از موارد نیاز به مطلبی بود که باید بعداً ثابت شود آن مطلب مورد نیاز در استدلال را به عنوان «اصل موضوع» می پذیریم تا در جای خودش به اثبات برسد.

هدف از مباحث این بخش

نخستین هدف از مباحث این بخش، اثبات این مطلب است که برای شناختن حقایق هستی و راه صحیح زندگی، وسیله دیگری غیر از حسّ و عقل، وجود دارد که خطا و اشتباهی در آن، راه ندارد، و آن عبارتست از «وحی» که نوعی تعلیم الهی می‌باشد و اختصاص به بعضی از بندگان برگزیده خدای متعال دارد و عموم مردم، از حقیقت آن، آگاه نیستند زیرا نمونه آن را در خودشان نمی‌یابند ولی می‌توانند از راه آثار و علائمی به وجود آن، پی ببرند و ادعای انبیاء (علیهم السلام) را مبنی بر دریافت وحی الهی، تصدیق کنند و طبعاً هنگامی که نزول وحی بر کسی ثابت شد و پیام آن به دیگران رسید آنان موظفند آن را بپذیرند و بر طبق آن، عمل کنند و هیچکس در مخالفت با آن، معذور نخواهند بود مگر اینکه پیامی اختصاص به فرد یا گروه خاصی داشته باشد و یا مخصوص به زمان معینی باشد.

بنابراین، مسائل بنیادی این بخش، عبارتست از: ضرورت بعثت انبیاء، ضرورت مصونیت وحی از هر گونه تصرف عمدی و سهوی تا هنگام رسیدن محتوای آن به مردم، و به (صفحه ۱۷۳)

دیگر سخن: وجوب عصمت انبیاء در تلقی و ابلاغ پیام الهی، و همچنین لزوم وجود راهی برای اثبات نبوت پیامبران برای دیگران.

پس از آنکه مسائل بنیادی وحی و نبوت به وسیله دلیل عقلی، تبیین شد آنگاه نوبت می‌رسد به مسائل دیگری از قبیل تعدّد انبیاء و کتب و شرایع آسمانی، و تعیین آخرین پیامبر و آخرین کتاب آسمانی، و نیز تعیین جانشینان او.

اما اثبات همه این مسائل با برهان عقلی، میسر نیست و در بسیاری از موارد باید از دلایل نقلی و تعبّدی، بهره گرفت.

متد تحقیق در علم کلام

با توجه به آنچه گفته شد فرقه‌های اساسی بین فلسفه و علم کلام، روشن می‌شود زیرا فلسفه، تنها از مسائلی است که با دلیل عقلی، اثبات می‌گردد ولی علم کلام، شامل مسائلی است که جز با دلیل نقلی و تعبّدی، قابل اثبات نیست.

به دیگر سخن: نسبت بین مسائل فلسفه و مسائل علم کلام «عموم و خصوص من وجه» است. یعنی در عین حال که فلسفه و کلام، دارای مسائل مشترکی هستند با اسلوب تعقلی، اثبات می‌شود هر کدام از آنها مسائل ویژه خود دارند ولی مسائل ویژه فلسفه نیز که با اسلوب تعقلی، بیان می‌شود. به خلاف مسائل ویژه کلام که با اسلوب نقلی و تعبّدی، اثبات می‌گردد، و به دیگر سخن: متد تحقیق در علم کلام «تلفیقی» و «دو گانه» است و در این علم، هم از اسلوب تعقلی و هم از اسلوب تعبّدی، استفاده می‌شود.

یکی آنکه هر کدام از آنها علاوه بر مسائل مشترک (مانند مسائل خداشناسی) دارای مسائل ویژه‌ای است که در دیگری مورد بحث واقع نمی‌شود.

دو دیگر آنکه: متد تحقیق در همه مسائل فلسفه، متد تعقلی است بخلاف علم کلام که در پاره‌ای از مسائل (مانند مسائل مشترک بین فلسفه و کلام) از متد تعقلی استفاده می‌کند و در پاره‌ای از مسائل (مانند مسائل امامت) از اسلوب نقلی، بهره می‌گیرد و در پاره‌ای دیگر از هر دو روش (مانند اثبات اصل معاد). لازم به تذکر است که مسائل خاص علم کلام که با

(صفحه ۱۷۴)

روش نقلی و تعبّدی، اثبات می‌شوند همگی در یک سطح نیستند بلکه یک دسته از مطالب، و از جمله، حجیت رفتار و گفتار پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلّم) «= سنت» مستقیماً به وسیله آیات کریمه قرآن، ثابت می‌شود (بعد از آنکه حقانیت قرآن کریم به وسیله دلیل عقلی به ثبوت رسید) سپس مسائل دیگری مانند تعیین جانشین آن حضرت و حجیت سخنان ائمه اطهار (سلام الله علیهم اجمعین) تبیین می‌شود.

بدیهی است نتیجه‌ای که از دلایل نقلی به دست می‌آید در صورتی یقینی خواهد بود که سند آنها قطعی و دلالت آنها صریح باشد.

22 نیاز بشر به وحی و نبوت

ضرورت بعثت انبیاء

(صفحه ۱۷۷)

این مسأله را که بنیادی ترین مسائل بخش نبوت است می‌توان با برهانی اثبات کرد که از سه مقدمه، تشکیل می‌یابد:

1 - هدف از آفرینش انسان این است که با انجام دادن افعال اختیاری، مسیر تکامل خود را بسوی کمال نهایی بپیماید کمالی که جز از مجرای اختیار و انتخاب به دست نمی‌آید. به دیگر سخن: انسان برای این، آفریده شده که با عبادت و اطاعت خدای متعال، شایستگی دریافت رحمتهایی را پیدا کند که ویژه انسانهای کامل است و اراده حکیمانه الهی اصالتاً به کمال و سعادت انسان، تعلق گرفته است اما از آنجا که این کمال و سعادت والا و ارجمند جز از راه انجام دادن افعال اختیاری، حاصل نمی‌شود مسیر زندگی بشر، دو راهه و دو سویه قرار داده شده تا زمینه انتخاب و گزینش برای وی فراهم شود و طبعاً یک راه آن هم بسوی شقاوت و عذاب خواهد بود که بالتبع (و نه بالاصاله) مورد اراده الهی واقع می‌شود.

این مقدمه ضمن بحث از حکمت و عدل الهی روشن شد.

2 - اختیار و انتخاب آگاهانه، علاوه بر قدرت بر انجام کار و فراهم شدن زمینه‌های بیرونی برای کارهای گوناگون و وجود میل و کشش درونی بسوی آنها، نیاز به شناخت صحیح نسبت به کارهای خوب و بد و راههای شایسته و ناشایسته دارد و در صورتی انسان می‌تواند راه

*****

1. ک: درس یازدهم و درس بیستم.

(صفحه ۱۷۸)

تکامل خویش را آزادانه و آگاهانه، انتخاب کند که هم هدف و هم راه رسیدن به آن را بشناسد و از فراز و نشیبها و پیچ و خمها و لغزشگاههای آن، آگاه باشد. پس مقتضای حکمت الهی این است که ابزار و وسایل لازم برای تحصیل چنین شناختهایی را در اختیار بشر قرار دهد و گرنه همانند کسی خواهد بود که مهمانی را به مهمانسرای دعوت کند ولی محل مهمانسرایش و راه رسیدن به آن را به او نشان ندهد! و بدیهی است که چنین رفتاری خلاف حکمت و موجب نقض غرض است.

این مقدمه هم روشن و بی نیاز از تفصیل و توضیح بیشتر است.

3 - شناختهای عادی و متعارف انسانها که از همکاری حس و عقل، به دست می آید هر چند نقش مهمی را در تأمین نیازمندیهای زندگی، ایفاء می کند اما برای باز شناختن راه کمال و سعادت حقیقی در همه ابعاد فردی و اجتماعی، و مادی و معنوی، و دنیوی و اخروی، کافی نیست و اگر راه دیگری برای رفع این کمبودها وجود نداشته باشد هدف الهی از آفرینش انسان، تحقق نخواهد یافت.

با توجه به مقدمات سه گانه، به این نتیجه می رسیم که مقتضای حکمت الهی این است که راه دیگری ورای حس و عقل برای شناختن مسیر تکامل همه جانبه، در اختیار بشر، قرار دهد تا انسانها بتوانند مستقیماً یا با وساطت فرد یا افراد دیگری از آن، بهره مند شوند ۱ و آن همان راه وحی است که در اختیار انبیاء (علیهم السلام) قرار داده شده و ایشان به طور مستقیم، و دیگران به وسیله ایشان، از آن بهره مند می شوند و آنچه را برای رسیدن به سعادت و کمال نهایی، لازم است فرا می گیرند.

در میان مقدمات این برهان، ممکن است مقدمه اخیر، مورد تشکیک واقع شود، از این روی به توضیح بیشتری پیرامون آن می پردازیم تا نارسایی دانش بشری برای تشخیص مسیر تکامل همه جانبه انسان، و نیاز وی به راه وحی کاملاً روشن گردد.

*****

1. این برهان از موارد استنتاج قضیه عملی (باید) از قضیه نظری (هست) و از مصادیق اثبات ضرورت بالقیاس برای معلول از راه ضرورت علت، و نیز از موارد جریان براهین گمی در الهیات است.
(صفحه ۱۷۹)

نارسایی دانش بشر

برای اینکه راه صحیح زندگی در همه ابعاد و جوانبش شناخته شود باید آغاز و انجام وجود انسان و پیوندهایی که با موجودات دیگر دارد و روابطی که می‌تواند با هم‌نوعان و سایر آفریدگان برقرار کند و تأثیراتی که انواع روابط گوناگون می‌تواند در سعادت یا شقاوت او داشته باشد، معلوم گردد و نیز باید کسر و انکسار بین سودها و زیانها و مصالح و مفساد مختلف، شناخته شود و مورد ارزیابی قرار گیرد تا وظایف میلیاردها انسانی که دارای ویژگیهای بدنی و روانی متفاوت هستند و در شرایط مختلف طبیعی و اجتماعی، زندگی می‌کنند مشخص شود. ولی احاطه بر همه این امور، نه تنها برای یک یا چند فرد، میسر نیست بلکه هزارها گروه متخصص در رشته‌های علوم مربوط به انسان هم، نمی‌توانند چنین فرمولهای پیچیده‌ای را کشف و به صورت قوانین و مقررات دقیق و اخروی همه انسانها تضمین گردد و در صورت تراحم بین انواع مصالح و مفساد که فراوان اتفاق می‌افتد مصلحت اهمّ دقیقاً تعیین و مقدم داشته شود.

روند تغییرات حقوقی و قانونی در طول تاریخ بشر، نشان می‌دهد که با وجود پژوهشها و تلاشهای هزاران دانشمند متخصص، در طول هزارها سال هنوز هم یک نظام حقوقی صحیح و کامل و همه‌جانبه به وجود نیامده است و همواره محافل حقوقی و قانونگذاری جهان به نقص قوانین خود ساخته شان پی می‌برند و بالغ و نسخ ماده‌ای یا اضافه کردن ماده و تبصره جدیدی به اصلاح و تکمیل آنها می‌پردازند.

نباید فراموش کنیم که برای تدوین همین قوانین هم، بهره‌های فراوانی از نظامهای حقوقی الهی و شرایع آسمانی برده‌اند و نیز باید توجه داشته باشیم که تمام هم و تلاش حقوقدانان و قانونگذاران، صرف تأمین مصالح دنیوی و اجتماعی شده و می‌شود و هرگز اهمیتی به تأمین مصالح اخروی و کسر و انکسار آنها با مصالح مادی و دنیوی نداشته و ندارد و اگر می‌خواستند این جهت را هم که مهمترین جهات مسأله است رعایت کنند هرگز نمی‌توانستند به نتیجه قطعی، دست یابند زیرا مصالح مادی و دنیوی را تا حدودی می‌توان به وسیله تجارب عملی، تشخیص داد اما مصالح معنوی و اخروی، قابل تجربه حسی نیست و

(صفحه ۱۸۰)

نیز نمی‌توان آنها را دقیقاً ارزشیابی کرد و در صورت تراحم با مصالح مادی و دنیوی، میزان اهمیت هر یک را باز شناخت.

با توجه به وضع فعلی قوانین بشری می‌توان میزان کارآیی دانش انسانها را در هزاران یا صدها هزار سال قبل، حدس زد و به این نتیجه قطعی رسید که بشر ابتدایی، برای تشخیص راه صحیح زندگی بسیار ناتوانتر از بشر این عصر بوده است و به فرض اینکه انسان این عصر با استفاده از تجارب هزاران ساله توانسته بود. به نظام حقوقی صحیح و کامل و فراگیری دست یابد و به فرض اینکه چنین نظامی ضامن سعادت ابدی و اخروی هم بود تازه، جای این سؤال باقی می‌ماند که رها کردن میلیاردها انسان در طول تاریخ و وانهادن ایشان با جهل خودشان، چگونه با حکمت الهی و غرض از آفرینش آنان سازگار است؟! حاصل آنکه: هدف از آفرینش انسانها آغاز تا انجام، هنگامی قابل تحقق است که راه دیگری ورای حسی و عقل برای شناختن حقایق زندگی و وظایف فردی و گروهی، وجود داشته باشد و آن، چیزی جز راه وحی نخواهد بود.

ضمناً روشن است که مقتضای این برهان، آن است که نخستین انسان، پیامبر خدا باشد

تا راه صحیح زندگی را به وسیله وحی بشناسد و هدف آفرینش در مورد شخص او تحقق یابد و سپس دیگر انسانها بواسطه او هدایت شوند.

فواید بعثت انبیاء

انبیاء الهی علاوه بر نشان دادن راه صحیح برای تکامل حقیقی انسان، و دریافت وحی و ابلاغ آن به مردم، تأثیرات مهم دیگری نیز در تکامل انسانها داشته‌اند که مهمترین آنها از این قرار است:

1- بسیاری از مطالب هست که عقل انسان، توانایی درک آنها را دارد ولی یا نیاز به گذشت زمان و تجارب فراوان دارد و یا در اثر اهتمام افراد به امور مادی و غلبه گرایشهای حیوانی بر ایشان مورد غفلت و فراموشی قرار می‌گیرد و یا در اثر بدآموزیها و تبلیغات سوء، بر توده‌های مردم، پنهان می‌ماند. چنین مطالبی نیز به وسیله انبیاء، بیان می‌گردد و با تذکرات و یادآوریهای پی در پی، از فراموش شدن کلی آنها جلوگیری بعمل می‌آید و با آموزشهای صحیح و منطقی،

(صفحه ۱۸۱)

جلوی مغالطات و بدآموزیها گرفته می‌شود.

از اینجا نکته نامیده شدن انبیاء به «مذکر» و «نذیر» و نامیده شدن قرآن کریم به «ذکر» و «تذکره» روشن می‌گردد.

امیر مؤمنان (علیه السلام) در مقام بیان حکمتهای بعثت انبیاء می‌فرماید:

«لِیَسْتَأْذُوهُمْ مِثَاقَ فِطْرَتِهِ، وَ یَذْکُرُوهُمْ مَنَسِی نِعْمَتِهِ، وَ یَحْتَجُّوْا عَلَیْهِمْ بِالتَّبْلِیغِ» یعنی خدای متعال، پیامبران خود را پی در پی فرستاد تا وفاداری به پیمان فطرت را از مردم بخواهند، و نعمتهای فراموش شده را به یادشان آورند، و با تبلیغ و بیان حقایق، حجت را برایشان تمام کنند.

2- یکی از مهمترین عوامل تربیت و رشد و تکامل انسان، وجود الگو و نمونه رفتار

است که اهمیت آن، در مباحث روانشناسی به ثبوت رسیده است. انبیاء الهی به عنوان انسانهای کامل و تربیت شده الهی، این نقش را به بهترین وجهی ایفاء می کنند و علاوه بر تعلیمات و آموزشهای مختلف، به تربیت و تزکیه مردم نیز می پردازند و می دانیم که در قرآن کریم «تعلیم و تزکیه» توأماً ذکر شده و حتی در بعضی از موارد «تزکیه» مقدم بر «تعلیم» آمده است.

3- یکی دیگر از برکات وجود انبیاء در میان مردم این است که در صورت فراهم بودن شرایط لازم، رهبری اجتماعی و سیاسی و قضایی مردم را به عهده می گیرند و بدیهی است که رهبر معصوم، یکی از بزرگترین نعمتهای الهی برای جامعه می باشد و به وسیله او جلو بسیاری از نابسامانیهای اجتماعی گرفته می شود و جامعه از اختلاف و پراکندگی و کجروی نجات می یابد و به سوی کمال مطلوب رهبری می گردد.
(صفحه ۱۸۲)

23 حل چند شبهه

حل چند شبهه

(صفحه ۱۸۵)

پیرامون برهانی که برای ضرورت بعثت انبیاء (علیهم السلام) بیان شده، سؤالات و شبهاتی مطرح می شود که اینک به ذکر و پاسخ آنها می پردازیم:

چرا بسیاری از مردم، از هدایت انبیاء محروم مانده اند؟

1- اگر حکمت الهی، اقتضای بعثت انبیاء برای هدایت همه انسانها را دارد پس چرا همگی ایشان در یک منطقه خاص جغرافیایی (خاورمیانه) مبعوث شده اند و سایر بخشهای روی زمین از این نعمت، محروم مانده اند؟ مخصوصاً با توجه به اینکه در روزگارهای پیشین، وسایل ارتباط و تبادل اطلاعات، خیلی محدود بوده و انتقال اخبار

از نقطه‌ای به نقطه دیگر به کندی، انجام می‌گرفته است و شاید اقوام و مللی بوده‌اند که اصلاً اطلاعی از دعوت انبیاء، پیدا نکرده‌اند.

پاسخ این است که اولاً ظهور انبیاء (علیهم السلام) اختصاص به منطقه خاصی نداشته و آیات کریمه قرآن، دلالت دارد بر اینکه هر قوم و امتی پیامبری داشته‌اند، چنانکه در آیه (۲۴) از سوره فاطر می‌فرماید:

«وَإِنْ مِنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ» و در آیه (۳۶) از سوره نحل می‌فرماید: «وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ» و اگر در قرآن مجید تنها نام عده معدودی از انبیاء عظام (علیهم السلام) برده شده، بدین معنی نیست که تعداد ایشان منحصر به همین افراد بوده است، بلکه در خود قرآن، تصریح شده به اینکه بسیاری از پیامبران بوده‌اند که نامی از ایشان در این کتاب شریف به میان نیامده است. چنانکه در آیه (۱۶۴) از سوره نساء می‌فرماید:

(صفحه ۱۸۶)

«وَرَسُولًا لَمْ نَقْضُصْهُمْ عَلَيْكَ.»

ثانیاً مقتضای برهان مزبور این است که باید راهی و رای حس و عقل باشد که بتوان از آن برای هدایت مردم، استفاده کرد. اما فعلیت یافتن هدایت افراد، مشروط به دو شرط است: یکی آنکه خودشان بخواهند از این نعمت الهی، بهره مند شوند؛ دوم آنکه

دیگران موانعی برای هدایت آنان فراهم نکنند و محروم ماندن بسیاری از مردم از هدایت انبیاء، در اثر سوء اختیار خودشان بوده است، چنانکه محرومیت بسیاری دیگر، در اثر موانعی بوده که دیگران در راه گسترش دعوت انبیاء به وجود آورده بودند و می‌دانیم که پیامبران الهی همواره برای برداشتن این موانع می‌کوشیده‌اند و با دشمنان خدا و به ویژه زورمندان و مستکبران به ستیز بر می‌خاسته‌اند و بسیاری از ایشان در راه ابلاغ رسالت الهی و هدایت مردم، جان خود را فدا کرده‌اند و در مواردی که پیروان و یارانی یافته‌اند به جنگ و نبرد نظامی با جباران و ستمگران که مهمترین عامل ایجاد

موانع برای گسترش دین خدا بوده‌اند پرداخته‌اند.

نکته قابل توجه این است که ویژگی اختیاری بودن حرکت تکاملی انسان، ایجاب می‌کند که همه این جریان‌ها به صورتی انجام یابد که زمینه حسن یا سوء انتخاب برای طرفین حق و باطل، فراهم باشد مگر اینکه تسلط زورمندان و اهل باطل بجایی برسد که راه هدایت دیگران را بکلی مسدود کنند و نور حق و هدایت را در جامعه، خاموش سازند که در این صورت، خدای متعال از راه‌های غیبی و غیرعادی، طرفداران حق را یاری خواهد فرمود.

حاصل آنکه: اگر چنین موانعی بر سر راه انبیاء نمی‌بود دعوت ایشان بگوش همه جهانیان می‌رسید و همگی از نعمت هدایت الهی به وسیله وحی و نبوت، بهره مند می‌شدند. پس گناه محرومیت بسیاری از مردم از هدایت انبیاء، بگردن کسانی است که جلو گسترش دعوت ایشان را گرفته‌اند.

چرا خدای متعال جلو اختلافات و انحرافات را نگرفته است؟

- ۱۲ اگر انبیاء برای تمیم شرایط کامل انسانها مبعوث شده‌اند چرا با وجود ایشان این همه فساد و انحطاط، پدید آمده و اکثریت مردم در اکثر زمانها مبتلی به کفر و عصیان شده‌اند و حتی پیروان ادیان آسمانی نیز به دشمنی و ستیز با یکدیگر برخاسته‌اند و جنگهای خونین و خانمان براندازی برپا ساخته‌اند؟ آیا حکمت الهی، اقتضاء نداشت که خدای متعال اسباب دیگری نیز فراهم کند که جلو این فسادها گرفته شود و دست کم، پیروان انبیاء به نبرد با

(صفحه ۱۸۷)

یکدیگر برنخیزند؟

پاسخ این سؤال از تأمل در ویژگی اختیاری بودن تکامل انسان، روشن می‌شود زیرا چنانکه گفته شد حکمت الهی، اقتضاء دارد که اسباب و شرایط تکامل اختیاری (و نه

جبری) برای انسانها فراهم شود تا کسانی که بخواهند، بتوانند راه حق را بشناسند و با پیمودن آن به کمال و سعادت خودشان برسند، ولی فراهم شدن اسباب و شرایط برای چنین تکاملی بدین معنی نیست که همه انسانها از آنها حسن استفاده کرده لزوماً راه صحیح را برگزینند و به تعبیر قرآن کریم، خدای متعال انسانها را در شرایط این جهانی بدین منظور، آفریده است که ایشان را بیازماید که کدامیک نیکوکارترند ۱ و همچنانکه مکرراً در قرآن کریم، تأکید شده است اگر خدای متعال می‌خواست می‌توانست همه را به راه راست بدارد و جلو انحراف و کجروی را به طور کلی بگیرد ۲، ولی در این صورت، زمینه‌ای برای انتخاب و گزینش، باقی نمی‌ماند و رفتار انسانها فاقد ارزش انسانی می‌شد و غرض الهی از آفرینش انسان مختار و انتخابگر، نقض می‌گشت.

حاصل آنکه: گرایش انسانها به فساد و تبهکاری و کفر و عصیان، مستند به سوء اختیار خودشان است و داشتن قدرت بر چنین رفتارهایی در متن آفرینش ایشان ملحوظ است و رسیدن به لوازم و تبعات آنها مقصود بالتبع می‌باشد و هر چند اراده الهی اصالت به تکامل انسانها تعلق گرفته است ولی چون متعلق این اراده مشروط به اختیاریت می‌باشد سقوط و انحطاط ناشی از سوء اختیار را نفی نمی‌کند و مقتضای حکمت الهی، این نیست که همه انسانها خواه ناخواه در مسیر صحیح به حرکت در آیند هر چند برخلاف میل و اراده ایشان باشد.

چرا انبیاء دارای امتیازات صنعتی و اقتصادی نبودند؟

- 3 با توجه به اینکه حکمت الهی اقتضاء دارد که انسانها هر چه بیشتر و هر چه بهتر، به کمال و سعادت برسند آیا بهتر این نبود که خدای متعال، اسرار طبیعت را به وسیله

وحی، بر

*****

1. ک: آیات (۷) از سوره هود، و (۷) از سوره کهف، و (۲) از سوره ملک، و (۴۸) از سوره مائده، و (۱۶۵) از سوره انعام.

2. ک: آیات (۳۵، ۱۰۷، ۱۱۲، ۱۳۷، ۱۲۸) از سوره انعام، (۹۹) از سوره یونس، (۱۱۸) از سوره هود، (۹ و ۹۳) از سوره نحل، (۸) از سوره شوری، (۲) از سوره شعراء، و (۲۵۳) از سوره بقره.

(صفحه ۱۸۸)

مردم مکشوف سازد تا با بهره گیری از انواع نعمتها بتوانند به سیر تکاملی خودشان شتاب بخشند؟ چنانکه کشف بسیاری از نیروهای طبیعی در چند قرن اخیر و اختراع اسباب و وسایل زندگی، تأثیر شگرفی در پیشرفت تمدن داشته و آثار مطلوبی را در حفظ سلامتی و مبارزه با امراض و نیز تبادل اطلاعات و توسعه ارتباطات و مانند آنها به ارمغان آورده است. بدیهی است اگر انبیاء با ارائه علوم و صنایع شگفت انگیز و فراهم کردن وسایل آسایش، به مردم کمک می کردند می توانستند بر نفوذ اجتماعی و قدرت سیاسی خودشان بیفزایند و بهتر به اهدافشان برسند.

پاسخ این است که نیاز اصلی به وجود وحی و نبوت، در اموری است که بشر با ابزار و شناختهای عادی نتواند به آنها پی ببرد و در صورت جهل به آنها، نتواند جهت حرکت خود را به سوی کمال حقیقی، تعیین کند و در مسیر آن، گام بردارد. به دیگر سخن: وظیفه اصلی انبیاء (علیهم السلام) این است که انسانها را در جهت دادن به زندگی و حرکت تکاملی، یاری دهند تا بتوانند در هر شرایطی وظیفه خود را بشناسند و نیروهایشان را در راه رسیدن به هدف مطلوب بکار بگیرند، خواه مردمی بیابانگرد و چادر نشین باشند و خواه مردمی اقیانوس پیما و فضا نورد، ارزشهای اصیل انسانی را بشناسند و بدانند چه وظایفی در مورد پرستش خدای متعال و درباره فرد فرد خودشان و نیز نسبت به هموعان و سایر آفریدگان دارند تا با انجام دادن آنها به کمال و سعادت حقیقی و ابدی، نائل گردند، اما اختلاف استعدادها و امکانات طبیعی و صنعتی، چه در

زمان واحد و چه در زمانهای مختلف، امری است که بر طبق اسباب و علل خاصی پدید می‌آید و نقش تعیین کننده‌ای در تکامل حقیقی و سرنوشت ابدی ندارد چنانکه پیشرفتهای علمی و صنعتی امروز که موجب گسترش و افزایش بهره‌های مادی و دنیوی شده، تأثیری در تکامل معنوی و روحی مردم نداشته بلکه می‌توان گفت که با آن، تناسب معکوس داشته است.

حاصل آنکه: مقتضای حکمت الهی این است که انسانها بتوانند با بهره‌گیری از نعمتهای مادی، به زندگی دنیوی خودشان ادامه دهند و با بهره‌گیری از عقل و وحی، جهت حرکت خود را به سوی کمال حقیقی و سعادت ابدی، تعیین کنند، اما اختلاف در توانشهای بدنی و روحی و نیز اختلاف در شرایط طبیعی و اجتماعی و همچنین اختلاف در بهره‌مندی از علوم و صنایع، تابع اسباب و شرایط تکوینی خاصی است که بر طبق نظام علی و معلولی، پدید می‌آید و این

(صفحه ۱۸۹)

اختلافات، نقش تعیین کننده‌ای در سرنوشت ابدی انسانها ندارد و چه بسا فردی یا گروهی که به ساده‌ترین وجهی زندگی کرده و از حداقل نعمتهای مادی و دنیوی، بهره‌مند شده و در عین حال، به درجات والایی از کمال و سعادت، نائل گشته است و چه بسا فرد یا گروهی که از پیشرفته‌ترین صنایع و علوم و بهترین وسایل زندگی، برخوردار بوده و در اثر ناسپاسی و غرور و استکبار و ستم به دیگران در پست‌ترین درکات شقاوت، سقوط کرده است.

البته انبیاء الهی غیر از انجام وظیفه اصلی یعنی هدایت بشر بسوی کمال و سعادت حقیقی و ابدی کمکهای فراوانی به بهتر زیستن مردم در همین زندگی دنیا کرده‌اند و هر جا حکمت الهی، اقتضاء داشته تا حدودی پرده از حقایق ناشناخته و اسرار طبیعت برداشته‌اند و به پیشرفت تمدن بشر کمک کرده‌اند چنانکه نمونه‌های این گونه کمکها را در زندگی حضرات داود و سلیمان و ذوالقرنین (علیهم السلام) می‌توان یافت ۱ و یا

در اداره جامعه و حُسن تدبیر امور، تلاشهایی انجام داده‌اند چنانکه حضرت یوسف (علیه السلام) در سرزمین مصر، انجام داد ۲ ولی همه اینها خدماتی زائد بر وظیفه اصلی ایشان بوده است.

و اما درباره اینکه چرا انبیاء الهی برای پیشبرد مقاصدشان از قدرت صنعتی و اقتصادی و نظامی، استفاده نکردند باید گفت: هدف انبیاء (علیهم السلام) همان گونه که بارها گفته شد فراهم کردن زمینه برای انتخاب آگاهانه و آزادانه بوده است و اگر می‌خواستند با توسل به قدرتهای غیرعادی، قیام کنند رشد معنوی و تکامل آزادانه برای انسانها حاصل نمی‌شد بلکه مردم تحت فشار قدرت ایشان تن به پیروی در می‌دادند نه با انگیزه الهی و براساس انتخاب آزاد.

امیرمؤمنان (علیه السلام) در این باره می‌فرماید:

«اگر خدای متعال می‌خواست هنگامی که پیامبران را برمی‌انگیخت گنجینه‌های زر و سیم و معادن گوهرهای ناب و باغ و بستانهای پرمیوه را در اختیار ایشان قرار می‌داد و پرندگان هوا و چرندگان زمین را به خدمت ایشان می‌گماشت و اگر چنین می‌کرد
زمینه

*****

1. ک: سوره انبیاء: آیه ۷۸ - ۸۲، سوره کهف: آیه ۸۳ - ۹۷، سوره سبأ: آیه ۱۰ - ۱۳، لازم به تذکر است که بر حسب چند روایت ذوالقرنین پیامبر نبوده بلکه از اولیاء خدا بوده است.

2. ک: سوره یوسف، آیه ۵۵.

(صفحه ۱۹۰)

آزمایش و پاداش از بین می‌رفت.

... و اگر می‌خواست به پیامبران، قدرتی دست نیافتنی و عزتی شکست ناپذیر و ملک و سلطنتی عطا می‌کرد که دیگران از روی ترس یا طمع، تسلیم ایشان شوند و دست از

گردنکشی و بزرگی فروشی بردارند و در آن صورت، انگیزه‌ها و ارزشها همسان می‌شد ولی خدای متعال چنین خواسته است که پیروی از پیامبران و تصدیق کتابهای او و کرنش و فروتنی و تسلیم مردم، تنها با انگیزه الهی و بدون شائبه باشد. هر قدر بلاء و آزمایش، بزرگتر باشد پاداش و ثواب الهی فراوانتر و افزونتر خواهد بود» ۱.

البته هنگامی که مردمی با میل و رغبت و با گزینش آزاد، به دین حق گرویدند و جامعه‌ای الهی و خداپسند تشکیل دادند استفاده از انواع قدرتها در راه پیشبرد اهداف الهی به ویژه برای سرکوبی تجاوزگران و دفاع از حقوق مؤمنان، مطلوب خواهد بود چنانکه نمونه آن در حکومت حضرت سلیمان (علیه السلام) ملاحظه می‌شود ۲.

24 عصمت انبیاء

ضرورت مصونیت وحی

(صفحه ۱۹۳)

بعد از آنکه ضرورت وحی به عنوان راه دیگری برای دستیابی به شناختهای لازم، و جبران نارسایی حس و عقل انسانی، به ثبوت رسید مسأله دیگری مطرح می‌شود و آن این است:

با توجه به اینکه افراد عادی انسان مستقیماً از این وسیله شناخت، بهره مند نمی‌شوند و استعداد و لیاقت دریافت وحی الهی را ندارند و ناچار پیام الهی به وسیله افراد خاصی (پیامبران) باید به ایشان ابلاغ شود چه ضمانتی برای صحّت چنین پیامی دارد و از کجا می‌توان مطمئن شد که شخص پیامبر، وحی الهی را درست دریافت کرده و آن را درست به مردم رسانده است و نیز اگر واسطه‌ای بین خدا و پیامبر، وجود داشته، او نیز رسالت خود را به طور صحیح انجام داده است؟ زیرا راه وحی، در صورتی کارآیی لازم را دارد، و می‌تواند نارسایی دانش بشری را جبران کند که از مرحله صدور تا مرحله وصول به مردم، از هر گونه تحریف و دستبرد عمدی و سهوی، مصون باشد و

گر نه با وجود احتمال سهو و نسیان در واسطه یا وسائط، یا تصرف عمدی در مفاد آن، باب احتمال خطاء و نادرستی در پیام واصل به مردم، باز می شود و موجب سلم اعتماد از آن می گردد. پس از ۱ چه راهی می توان اطمینان یافت که وحی الهی به طور صحیح و سالم به دست مردم می رسد؟

بدیهی است هنگامی که حقیقت وحی، بر مردم مجهول باشد و استعداد دریافت و

آگاهی

*****

1. قرآن کریم در این باره می فرماید: «وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَجْتَبِي مِنْ رُسُلِهِ مَنْ يَشَاءُ». سوره آل عمران، آیه ۱۷۹.
(صفحه ۱۹۴)

از آن را نداشته باشند راهی برای کنترل و نظارت بر درستی کار و وسائط نخواهند داشت و تنها در صورتی که محتوای پیامی مخالف احکام یقینی عقل باشد خواهند فهمید که خللی در آن، وجود ندارد. مثلاً اگر کسی ادعا کرد که از طرف خدا به او وحی شده که اجتماع نقیضین جایز یا واجب است یا (العیاذ بالله) تعدد یا ترکیب یا زوال، در ذات الهی راه دارد می توان به کمک حکم یقینی عقل به بطلان چنین مطالبی کذب ادعای وی را اثبات کرد اما نیاز اصلی به وحی، در مسائلی است که عقل، راهی برای اثبات یا نفی آنها ندارد و نمی تواند با ارزیابی مفاد و محتوای پیام، صحت و سقم آن را تشخیص دهد. در چنین مواردی از چه راهی می توان صحت محتوای وحی و مصونیت آن را از تصرف عمدی یا سهوی و وسائط، اثبات کرد؟

جواب این است: همان گونه که عقل، با توجه به حکمت الهی طبق برهانی که در درس بیست و دوم بیان شد درمی یابد که باید راه دیگری برای شناختن حقایق و وظایف عملی، وجود داشته باشد هر چند از حقیقت و کنه آن راه، آگاه نباشد به همین ترتیب درک می کند که مقتضای حکمت الهی این است که پیامهای او سالم و دست

نخورده به دست مردم برسد و گرنه نقض غرض خواهد شد.
به دیگر سخن: بعد از آنکه معلوم شد که باید پیامهای الهی با یک یا چند واسطه به مردم برسد تا زمینه تکامل اختیاری انسانها فراهم شود و هدف الهی از آفرینش بشر تحقق یابد با استناد به صفات کمالیه الهی ثابت می شود که این پیامها مصون از تصرفات عمدی و سهوی خواهد بود. زیرا اگر خدای متعال نخواهد که پیامهایش به طور صحیح به بندگانش برسد خلاف حکمت خواهد بود و اراده حکیمانه الهی، آن را نفی می کند، و اگر خدا نداند که پیام خود را از چه راهی و به وسیله چه کسانی بفرستد که سالم به بندگانش برسد با علم نامتناهی او منافات خواهد داشت، و اگر نتواند وسایط شایسته‌ای را برگزیند و ایشان را از هجوم شیاطین، حفظ کند با قدرت نامحدود او سازگار نخواهد بود.

پس با توجه به اینکه خدای متعال، عالم به همه چیز است نمی توان احتمال داد که واسطه‌ای را برگزیده که از خطا کاریهایی او آگاه نبوده است ۱، و با توجه به قدرت نامحدود الهی نمی توان

*****

۱. قرآن کریم در این باره می فرماید: «اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ». سوره انعام، آیه ۱۲۴.

(صفحه ۱۹۵)

احتمال داد که نتوانسته است وحی خود را از دستبرد شیاطین و تأثیر عوامل سهو نسیان، حفظ کند ۱، چنانکه با توجه به حکمت الهی نمی توان پذیرفت که نخواسته است پیام خود را مصون از خطا بدارد ۲. بنابراین، مقتضای علم و قدرت و حکمت الهی آن است که پیام خود را سالم و دست نخورده به بندگانش برساند و بدین ترتیب؛ مصونیت وحی با برهان عقلی، ثابت می شود.

با این بیان، مصونیت فرشته یا فرشتگان وحی و نیز مصونیت پیامبران در مقام دریافت

وحی، و همچنین عصمت آنان از خیانت عمدی یا سهو و نسیان در مقام ابلاغ پیام الهی، به اثبات می‌رسد.

و از اینجا نکته تأکیدات قرآن کریم بر امین بودن فرشته وحی و نیرومندی وی بر حفظ امانت الهی و دفع تصرفات شیاطین و امین بودن پیامبران و به طور کلی تأکید بر حراست وحی تا هنگام رسیدن به مردم، روشن می‌شود.^۳

سایر موارد عصمت

عصمتی که بر اساس برهان مزبور، برای فرشتگان و انبیاء (علیهم السلام) ثابت می‌شود اختصاص به تلقی و ابلاغ وحی دارد، لیکن موارد دیگری برای عصمت هست که با این برهان، ثابت نمی‌شود و آنها را می‌توان به سه دسته، تقسیم کرد: یک دسته، مربوط به عصمت فرشتگان است، و دسته دیگر مربوط به عصمت پیامبران، و دسته سوم مربوط به عصمت بعضی دیگر از انسانها مانند ائمه معصومین (علیهم السلام) و حضرت مریم و حضرت فاطمه زهراء (سلام الله علیهما).

در مورد عصمت فرشتگان در غیر تلقی و ابلاغ وحی، دو مسأله را می‌توان مطرح

ساخت:

*****

1. قرآن مجید در این باره می‌فرماید: «عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يظْهَرُ عَلَيَّ غَيْبِ أَحَدًا. إِلَّا مَنْ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْأَلُكَ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا. لِيَعْلَمَ أَنْ قَدْ أَبْلَغُوا رَسُولَاتِ رَبِّهِمْ وَ أَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ وَ أَحْصَى كُلَّ شَيْءٍ عَدَدًا.»
سوره جن، آیه ۲۶ - ۲۸.

« 2. لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَ يُحْيِيَ مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ.»

سوره انفال، آیه ۴۲

3. سوره شعراء: آیه ۱۹۳، سوره تکویر: آیه ۲۱، سوره اعراف: آیه ۶۸، سوره شعراء:

آیات ۱۰۷، ۱۲۵، ۱۴۳، ۱۶۲، ۱۷۸، سوره دخان: آیه ۱۸، سوره تکویر: آیه ۲۰، سوره نجم: آیه ۵، سوره الحاقه: آیه ۴۴ - ۴۷، سوره جن: آیه ۲۶ - ۲۸. (صفحه ۱۹۶)

یکی عصمت فرشتگان وحی در آنچه مربوط به دریافت و رساندن وحی نیست، و دیگری عصمت سایر فرشتگان که ارتباطی با موضوع وحی ندارند مانند موکلین ارزاق و کتابت اعمال و قبض ارواح و...

درباره عصمت انبیاء در آنچه مربوط به رسالتشان نیست نیز دو مسأله، مطرح است: یکی عصمت پیامبران از گناه و عصیان عمدی، و دیگری عصمت ایشان از سهو و نسیان، عین این دو مسأله را درباره غیر انبیاء نیز می‌توان مورد بحث قرار داد.

اما مسائل مربوط به عصمت فرشتگان در غیر تلقی و ابلاغ وحی، در صورتی به وسیله برهان عقلی، قابل حل است که ماهیت ملائکه، شناخته شود. ولی بحث درباره ماهیت ایشان نه آسان است و نه متناسب با مباحث این بخش. از این روی تنها به ذکر دو آیه شریفه از قرآن کریم که دلالت بر عصمت ملائکه دارد بسنده می‌کنی: یکی آیه (۲۷)

از سوره انبیاء است که می‌فرماید: «بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ. لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهٖ يَعْمَلُونَ» و دیگری آیه (۶) از سوره تحریم است که می‌فرماید: «لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَ يَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ». این دو آیه بصراحت، دلالت دارند بر اینکه ملائکه، بندگانی

ارجمندند که تنها به فرمان الهی کارشان را انجام می‌دهند و هرگز از فرمان او سرپیچی نمی‌کنند، هر چند عمومیت آیات، نسبت به همه فرشتگان، قابل بحث است.

و اما بحث درباره عصمت بعضی از انسانهای دیگر (غیر از پیامبران) با مباحث امامت، مناسبتر است. از این جهت در اینجا به مسائل مربوط به عصمت پیامبران می‌پردازیم هر چند بعضی از این مسائل را تنها به وسیله دلایل نقلی و تعبّدی می‌توان حل کرد و علی القاعده می‌بایست بعد از اثبات حجیت کتاب و سنت، مطرح شود ولی برای رعایت

تناسب بین موضوعات مسائل، آنها را در همین جا مورد بحث قرار می‌دهیم و حجیت کتاب و سنت را به عنوان اصل موضوع می‌پذیریم تا در جای خودش به اثبات برسد.

عصمت پیامبران

درباره اینکه پیامبران تا چه اندازه، مصون از ارتکاب گناهان هستند بین طوایف مسلمین، اختلاف است: شیعیان اثنا عشری معتقدند که پیامبران از آغاز تولد تا پایان عمر، از همه

(صفحه ۱۹۷)

گناهان، اعم از کبیره و صغیره، معصومند و حتی از روی سهو نسیان هم گناهی از ایشان سر نمی‌زند، ولی بعضی از طوایف دیگر، عصمت انبیاء را تنها از کبائر می‌دانند، و بعضی دیگر از هنگام بلوغ، و برخی از هنگام نبوت و از بعضی از طوایف اهل سنت (حشویه و بعضی از اهل حدیث) نقل شده که اساساً منکر عصمت انبیاء شده‌اند و صدور هر گناهی را از ایشان حتی در زمان نبوت و به صورت عمدی هم ممکن پنداشته‌اند.

پیش از آنکه منظور از معصوم بودن پیامبران یا بعضی دیگر از انسانها تنها عدم ارتکاب گناه نیست، زیرا ممکن است یک فرد عادی هم مرتکب گناهی نشود مخصوصاً اگر عمرش کوتاه باشد.

بلکه منظور این است که شخص، دارای ملکه نفسانی نیرومندی باشد که در سخت‌ترین شرایط هم او را از ارتکاب گناه، بازدارد ملکه‌ای که از آگاهی کامل و دائم به زشتی گناه و اراده قوی بر مهار کردن تمایلات نفسانی، حاصل می‌گردد و چون چنین ملکه‌ای با عنایت خاص الهی، تحقق می‌یابد فاعلیت آن، به خدای متعال نسبت داده می‌شود و گرنه، چنان نیست که خدای متعال، انسان معصوم را جبراً از گناه، باز دارد و اختیار را از او سلب کند. عصمت کسانی که دارای مناصب الهی مانند نبوت و امامت

هستند و به معنای دیگری نیز به پروردگار، نسبت داده می‌شود و آن اینکه او مصونیت آنان را تضمین کرده است.

نکته دیگر آنکه: لازمه عصمت هر شخص، ترک اعمالی است که بر او حرام باشد مانند گناهانی که در همه شرایع، حرام است و کارهایی که در شریعت متبوع او در زمان ارتکاب، حرام باشد. بنابراین، عصمت یک پیامبر با انجام دادن عملی که در شریعت خود وی و برای شخص او جایز است و در شریعت قبلی حرام بوده، یا بعداً حرام می‌شود خدشه دار نمی‌گردد.

و نکته سوم آنکه: منظور از «گناه» که شخص معصوم، مصونیت از ارتکاب آن دارد عملی است که در لسان فقه «حرام» نامیده می‌شود و همچنین ترک عملی که در لسان فقه «واجب» شمرده می‌شود. اما واژه «گناه» و معادل‌های آن، مانند «ذنب» و «عصیان» کاربرد وسیعتری دارد که شامل «ترک اولی» هم می‌شود و انجام دادن چنین گناهانی منافات با عصمت ندارد.

(صفحه ۱۹۸)

25 دلایل عصمت انبیاء

مقدمه

(صفحه ۲۰۱)

اعتقاد به عصمت انبیاء (علیهم السلام) از گناهان عمدی و سهوی، یکی از عقاید قطعی و معروف شیعه است که ائمه اطهار (علیهم السلام) آن را به پیروانشان تعلیم داده‌اند و با بیانات گوناگونی به احتجاج با مخالفان پرداخته‌اند و یکی از معروفترین احتجاجات ایشان در این زمینه احتجاج حضرت رضا (صلوات الله و سلامه علیه) است که در کتب حدیث و تاریخ، مضبوط می‌باشد.

و اما نفی سهو و نسیان از ایشان در امور مباح و عادی کمابیش مورد اختلاف، واقع شده

و ظاهر روایات منقول از اهل بیت (علیهم السلام) هم خالی از اختلاف نیست و تحقیق درباره آنها نیاز به مجالی گسترده تر دارد و بهر حال، نمی توان آن را یکی از اعتقادات ضروری قلمداد کرد.

و اما دلایلی که برای عصمت انبیاء (علیهم السلام) آورده شده به دو دسته، تقسیم می شود: یکی دلایل عقلی، و دیگری دلایل نقلی.

هر چند بیشترین اعتماد، بر دلایل نقلی است. ما در اینجا به ذکر دو دلیل عقلی، مبادرت میورزیم و سپس به ذکر بعضی از دلایل قرآنی می پردازیم.

دلایل عقلی بر عصمت انبیاء

نخستین دلیل عقلی بر لزوم عصمت انبیاء (علیهم السلام) از ارتکاب گناهان این است که هدف اصلی از بعثت ایشان راهنمایی بشر بسوی حقایق و وظایفی است که خدای متعال برای

(صفحه ۲۰۲)

انسانها تعیین فرموده است و ایشان در حقیقت، نمایندگان الهی در میان بشر هستند که باید دیگران را به راه راست، هدایت کنند. حال اگر چنین نمایندگان و سفیرانی پای بند به دستورات الهی نباشند و خودشان بر خلاف محتوای رسالتشان عمل کنند مردم، رفتار ایشان را بیانی مناقض با گفتارشان تلقی می کنند و دیگر به گفتارشان هم اعتماد لازم را پیدا نمی کنند، و در نتیجه، هدف از بعثت ایشان به طور کامل، تحقق نخواهد یافت. پس حکمت و لطف الهی اقتضاء دارد که پیامبران، افرادی پاک و معصوم از گناه باشند و حتی کار ناشایسته ای از روی سهو و نسیان هم از ایشان سر نزنند تا مردم، گمان نکنند که ادعای سهو و نسیان را بهانه ای برای ارتکاب گناه، قرار داده اند.

دومین دلیل عقلی بر عصمت انبیاء (علیهم السلام) این است که ایشان علاوه بر اینکه موظفند محتوای وحی و رسالت خود به مردم، ابلاغ کنند و راه راست را به ایشان نشان

دهند همچنین وظیفه دارند که به تزکیه و تربیت مردم پردازند و افراد مستعد را تا آخرین مرحله کمال انسانی برسانند. به دیگر سخن: ایشان علاوه بر وظیفه تعلیم و راهنمایی، وظیفه تربیت و راهبری را نیز به عهده دارند آن هم تربیتی همگانی که شامل مستعدترین و برجسته ترین افراد جامعه نیز می شود و چنین مقامی در خور کسانی است که خودشان به عالیترین مدارج کمال انسانی رسیده باشند و دارای کاملترین ملکات نفسانی (ملکه عصمت) باشند.

افزون بر این، اساساً نقش رفتار مربی در تربیت دیگران بسی مهمتر از نقش گفتار اوست و کسی که از نظر رفتار، نقصها و کمبودهایی داشته باشد گفتارش هم تأثیر مطلوب را نمی بخشد. پس هنگامی هدف الهی از بعثت پیامبران به عنوان مربیان جامعه، به طور کامل تحقق می یابد که ایشان از هر گونه لغزشی در گفتار و کردارشان مصون باشند.

دلایل نقلی بر عصمت انبیاء

1 - قرآن کریم، گروهی از انسانها را مُخْلِص ۱، (= خالص شده برای خدا) نامیده است که

*****

1. باید توجه داشت که مُخْلِص (به فتح لام) غیر از مَخْلِص (به کسر لام) است و اولی دلالت دارد بر اینکه خدا شخص را خالص کرده است، و معنای دومی این است که شخص اعمالش را با اخلاص انجام می دهد.

(صفحه ۲۰۳)

ابلیس هم طمعی در گمراه کردن ایشان نداشته و ندارد و در آنجا که سوگند یاد کرده که همه فرزندان آدم (ع) را گمراه کند مَخْلِصین را استثناء کرده است چنانکه در آیه (۸۲ و ۸۳) از سوره ص از قول وی می فرماید: «قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ. إِلَّا

عِبَادِكِ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ» و بی شک، طمع نداشتن ابلیس در گمراهی ایشان بخاطر مصونیتی است که از گمراهی و آلودگی دارند و گرنه دشمنی وی شامل ایشان هم می‌شود و در صورتی که امکان می‌داشت هرگز دست از گمراه کردن ایشان برنمی‌داشت.

بنابراین، عنوان «مُخْلِصٍ» مساوی با «معصوم» خواهد بود و هر چند دلیلی بر اختصاص این صفت به انبیاء (علیهم السلام) نداریم ولی بدون تردید، شامل ایشان هم می‌شود، چنانکه قرآن کریم تعدادی از انبیاء را از مخلصین شمرده و از جمله در آیه (۴۵ و ۴۶) از سوره ص می‌فرماید:

«وَ اذْكَرْ عِبَادَنَا اِبْرَاهِيمَ وَ اسْحٰقَ وَ يَعْقُوبَ اُولٰٓئِذِیْ وَ الْاَبْصَارِ. اِنَّا اَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ» و در آیه (۵۱) از سوره مردم می‌فرماید: «وَ اذْكَرْ فِی الْكِتَابِ مُوسٰی اِنَّهُ كَانَ مُخْلِصًا وَ كَانَ رَسُوْلًا نَبِیًّا» و نیز علت مصونیت حضرت یوسف (ع) را که در سخت‌ترین شرایط لغزش، قرار گرفته بود مُخْلِص بودن وی دانسته و در آیه (۲۴) سوره یوسف می‌فرماید:

«كَذٰلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوْءَ وَ الْفَحْشَآءَ اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلِصِیْنَ.»

- 2 قرآن کریم، اطاعت پیامبران را به طور مطلق، لازم دانسته، و از جمله در آیه (۶۳) از سوره نساء می‌فرماید: «وَ مَا اَرْسَلْنَا مِنْ رَسُوْلٍ اِلَّا لِيَطَاعَ بِاِذْنِ اللّٰهِ» و اطاعت مطلق از ایشان در صورتی صحیح است که در راستای اطاعت خدا باشد و پیروی از آنان منافاتی با اطاعت از خدای متعال نداشته باشد و گرنه امر به اطاعت مطلق از خدای متعال و اطاعت مطلق از کسانی که در معرض خطا و انحراف باشند موجب تناقض خواهد بود.

- 3 قرآن کریم، مناصب الهی را اختصاص به کسانی داده است که آلوده به «ظلم» نباشند و در پاسخ حضرت ابراهیم (ع) که منصب امامت را برای فرزندانش درخواست کرده بود

(صفحه ۲۰۴)

می فرماید: «لا ینالُ عَهْدِی الظَّالِمِینَ» ۱، و می دانیم که هر گناهی دست کم، ظلم به نفس می باشد و هر گنهکاری در عرف قرآن کریم «ظالم» نامیده می شود پس پیامبران یعنی صاحبان منصب الهی نبوت و رسالت هم منزله از هر گونه ظلم و گناهی خواهند بود.

از آیات دیگر و نیز از روایات فراوانی می توان عصمت انبیاء (علیهم السلام) را استفاده کرد که از پرداختن به آنها صرف نظر می کنیم.

راز عصمت انبیاء

در پایان این درس، مناسب است اشاره ای به راز عصمت انبیاء (علیهم السلام) داشته باشیم. اما راز مصونیت ایشان در مقام دریافت وحی این است که اساساً آدارک وحی از قبیل ادراکات خطابردار نیست و کسی که استعداد دریافت آن را داشته باشد واجد یک حقیقت علمی می شود که حضوراً آن را با وحی کننده خواه فرشته ای واسطه باشد یا نباشد مشاهده می کند ۲ و امکان ندارد که گیرنده وحی، دچار تردید شود که آیا وحی را دریافت داشته یا نه و یا چه کسی به او وحی کرده است و یا مفاد و محتوای آن چیست و اگر در پاره ای از داستانهای ساختگی آمده است که پیامبری در پیامبری خودش شک کرد یا مفاد وحی را درک نکرد یا وحی کننده را نشناخت کذب محض است و چنین اباطیلی شبیه آن است که گفته شود کسی در وجود خودش یا در امور حضوری و وجدانش شک کرده است!!

اما بیان راز عصمت انبیاء (علیهم السلام) در انجام وظایف الهی و از جمله ابلاغ پیام و رسالت پروردگار به مردم نیاز به مقدمه ای دارد، و آن این است:

کارهای اختیاری بشر به این صورت، انجام می گیرد که میلی در درون انسان نسبت به امر مطلوبی پدید می آید و در اثر عوامل مختلفی برانگیخته می شود و شخص به کمک

علوم و ادراکات گوناگونی راه رسیدن به هدف مطلوب را تشخیص می‌دهد و اقدام به کاری متناسب با آن می‌کند و در صورتی که میلهای متعارض و کششهای متزاحمی وجود داشته باشد سعی

****

1. سوره بقره، آیه ۱۲۴.

2. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «ما کذبَ الْفُؤَادُ ما رَأَى». سوره نجم، آیه ۱۱

(صفحه ۲۰۵)

می‌کند بهترین و ارزنده‌ترین آنها را تشخیص دهد و آن را برگزیند. ولی گاهی در اثر نارسایی دانش، در ارزیابی و تشخیص بهتر، اشتباه می‌کند یا غفلت از امر برتر یا عادت و انس به امر پست‌تر، موجب سوء‌گزینش می‌شود و مجالی برای اندیشه صحیح و انتخاب اصلاح، باقی نمی‌ماند.

پس هر قدر انسان، حقایق را بهتر بشناسد و نسبت به آنها آگاهی و توجه بیشتر و زنده‌تر و پایدارتری داشته باشد و نیز اراده نیرومندتری بر مهار کردن تمایلات و هیجانات درونیش داشته باشد حسن انتخاب بیشتری خواهد داشت و از لغزشها و کجرویها بیشتر در امان خواهد بود.

و به همین جهت است که افراد مستعد با برخورداری از دانش و بینش لازم و بهره‌مندی از تربیت صحیح، مراتب مختلفی را از کمال و فضیلت به دست می‌آورند تا آنجا که به مرز عصمت، نزدیک می‌شوند و حتی خیال گناه و کار زشت را هم در سر نمی‌پرورانند چنانکه هیچ فرد عاقلی به فکر نوشیدن داروهای سمی و کشنده یا خوردن مواد پلید و گندیده نمی‌افتد.

اکنون اگر فرض کنیم که استعداد فردی برای شناختن حقایق در نهایت شدت باشد و نیز صفای روح دلش در حد اعلا باشد و به تعبیر قرآن کریم همانند روغن زیتون خالص و زلال و آماده احتراقی باشد که گویی خودبخود و بدون نیاز به تماس با آتشی

در حال شعله ور شدن است. «يَكَادُ زَيْتُهَا يَضِيءُ وَكَوَلَمْ تَمَسَّهُ نَارٌ» و بخاطر همین استعداد قوی و صفای ذاتی، تحت تربیت الهی قرار گیرد و به وسیله روح القدس تأیید شود چنین فردی با سرعت غیرقابل وصفی مدارج کمال را طی خواهد کرد و ره صد ساله را یک شبه خواهد پیمود و حتی در دوران طفولیت بلکه در شکم مادر هم بر دیگران برتری خواهد یافت. برای چنین فردی، بدی و زشتی همه گناهان همانقدر روشن است که زیان نوشیدن زهر، و زشتی اشیاء پلید و آلوده برای دیگران، و همان گونه که اجتناب افراد عادی از چنین کارهایی جنبه جبری ندارد اجتناب معصوم از گناهان هم به هیچ وجه منافاتی با اختیار وی نخواهد داشت.

(صفحه ۲۰۶)

26 حل چند شبهه

اشاره

(صفحه ۲۰۹)

پیرامون عصمت انبیاء (علیهم السلام) شبهاتی مطرح شده اینک به ذکر و پاسخ آنها می پردازیم:

معصوم چه استحقاقی برای پاداش دارد؟

1 - نخستین شبهه این است که اگر خدای متعال انبیاء را از ارتکاب گناهان، مصون و معصوم داشته و لازمه آن، ضمانت انجام دادن وظایف هم هست در این صورت، امتیاز اختیاری برای ایشان ثابت نمی شود و استحقاق پاداشی برای انجام وظایف و اجتناب از گناهان نخواهند داشت. زیرا اگر خدای متعال هر شخص دیگری را هم معصوم قرار می داد مانند ایشان می بود.

پاسخ این شبهه از بیانات گذشته به دست می آید و حاصل این است که معصوم بودن به

معنای مجبور بودن بر انجام وظایف و ترک گناهان نیست چنانکه در درس گذشته روشن شد و خدا را عاصم و حافظ دانستن برای معصومین نیز به معنای نفی استناد کارهای اختیاری به خود ایشان نمی‌باشد زیرا هر چند همه پدیده‌ها در نهایت، مستند به اراده تکوینی الهی است چنانکه توضیح خاصی از سوی خدای متعال، وجود داشته باشد استناد کار به او وجه مضاعفی خواهد داشت ولی اراده الهی در طول اراده انسان است نه در عرض آن و نه به عنوان جانشینی برای اراده وی.

اما عنایت خاص الهی نسبت به معصومین مانند دیگر اسباب و شرایط و امکانات ویژه‌ای که برای افراد خاصی فراهم می‌شود مسئولیت ایشان را سنگین تر می‌کند و همچنانکه پاداش

(صفحه ۲۱۰)

کارشان افزایش می‌یابد کیفر مخالفت را نیز افزایش می‌دهد و بدین ترتیب، تعادل بین پاداش و کیفر، برقرار می‌گردد هر چند شخص معصوم با حسن اختیار خودش استحقاق کیفری پیدا نخواهد کرد. نظیر این تعادل را در مورد همه کسانی که از نعمت ویژه‌ای برخوردار هستند می‌توان ملاحظه کرد چنانکه علماء و وابستگان به خاندان پیامبر اکرم (ص) ۱ دارای مسئولیت حساستر و سنگین تری هستند و همان گونه که پاداش اعمال نیکشان بیشتر است کیفر گناهانشان (به فرض ارتکاب) افزونتر می‌باشد ۲ و به همین جهت است که هر کس مقام معنوی بالاتر داشته باشد خطر سقوطش بیشتر و بیم هراسش از لغزش، زیادتر است.

چرا معصومین اقرار به گناه می‌کرده اند؟

- 2 شبهه دیگر آنکه: بر حسب آنچه از دعاها و مناجاتهای انبیاء و سایر معصومین (علیهم السلام) نقل شده، ایشان خودشان را گنهکار می‌دانسته‌اند و از گناهانشان استغفار می‌کرده‌اند و با وجود چنین اقرارها و اعترافات چگونگی می‌توان آنان را معصوم دانست؟

پاسخ این است که حضرات معصومین (علیهم الصلاة والسلام) که با اختلاف درجات، در اوج کمال و قرب الهی قرار داشتند برای خودشان وظایفی فوق وظایف دیگران قائل بودند و بلکه هر گونه توجهی به غیر معبود و محبوبشان را گناهی عظیم می‌شمردند و از این روی در مقام عذرخواهی و استغفار برمی‌آمدند و قبلاً گفته شد که منظور از عصمت انبیاء، مصون بودن از هر کاری که بتوان به وجهی آن را گناه نامید، بلکه منظور، مصونیت ایشان از مخالفت با تکالیف الزامی و از ارتکاب محرمات فقهی است.

تصرف شیطان در مورد انبیاء چگونه با عصمت ایشان سازگار است؟

- 3 شبهه سوم آنکه: در یکی از استدلالات قرآنی برای عصمت انبیاء (علیهم السلام) آمده است که ایشان، از «مُخْلِصِينَ» هستند و شیطان را طمعی در آنان نیست در صورتی که در خود قرآن کریم تصرفاتی برای شیطان در مورد انبیاء (علیهم السلام) ذکر شده است: از جمله در آیه (۲۷) از سوره اعراف می‌فرماید: «يَا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُم مِّنَ الْجَنَّةِ» که فریفتن حضرت آدم و حواء و در نتیجه، بیرون کردن ایشان از بهشت را به شیطان، نسبت می‌دهد، و در آیه (۴۱) از سوره ص از قول حضرت ایوب (علیه السلام) می‌فرماید: «إِذْ

*****

1. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِّنَ النِّسَاءِ ...». سوره

احزاب، آیه ۳۰ - ۳۲

2. چنانکه در روایت آمده است: «يَغْفِرُ لِلْجَاهِلِ سَبْعُونَ ذَنْبًا قَبْلَ أَنْ يَغْفَرَ لِلْعَالَمِ ذَنْبًا

وَاحِدًا.»

(صفحه ۲۱۱)

نادی ربّه انّی مسنی الشیطان بنصب و عذاب» و در آیه (۵۲) از سوره حج نوعی القائات

شیطانی برای همه انبیاء ثابت می‌کند زیرا می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَ لَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانَ فِي أُمْنِيَّتِهِ.»

پاسخ این است که در هیچ یک از این آیات، تصرفی که موجب مخالفت انبیاء (علیهم السلام) با تکالیف الزامی شود به شیطان، نسبت داده نشده است. اما آیه (۲۷) از سوره اعراف، اشاره به وسوسه شیطان در مورد تناول از «شجره منیه» است که نهی تحریمی به خوردن از آن، تعلق نگرفته بود و فقط به آدم و حواء تذکر داده شده بود که خوردن از آن، موجب خروج از آن «جنت» و هبوط به «ارض» خواهد شد و وسوسه شیطان، سبب مخالفت آنان با این نهی ارشادی گردید و اساساً آن عالم، عالم تکلیف نبود و هنوز شریعتی نازل نشده بود و اما آیه (۴۱) از سوره ص اشاره به رنجها و گرفتاریهایی است که از ناحیه شیطان، متوجه به حضرت ایوب (علیه السلام) گردید و دلالتی بر هیچ نوع مخالفت آن حضرت با اوامر و نواهی الهی ندارد و اما آیه (۵۲) از سوره حج، مربوط به کارشکنیهایی است که شیطان در مورد فعالیت‌های همه انبیاء (علیهم السلام) می‌کند و اخلاهایی است که در راه تحقق یافتن آرزوهای ایشان در مورد هدایت مردم، انجام می‌دهد و سرانجام، خدای متعال مکر و حيله‌های وی را ابطال، و دین حق را استوار می‌سازد.

نسبت عصیان و نسیان به حضرت آدم (ع)

- 4 شبهه چهارم آنکه، در آیه (۱۲۱) از سوره طه نسبت عصیان، و در آیه (۱۱۵) از همین سوره، نسبت نسیان به حضرت آدم (علیه السلام) داده است، و چنین نسبت‌هایی چگونه با عصمت آن حضرت، سازگار است؟
جواب این شبهه از بیانات گذشته معلوم شد که این عصیان و نسیان، مربوط به تکلیف الزامی نبوده است.

نسبت دروغ به بعضی از انبیاء

- شبیه پنجم این است که در قرآن کریم، نسبت دروغ به بعضی از انبیاء (علیهم السلام) داده شده است و از جمله در آیه (۸۹) از سوره صافات از قول حضرت ابراهیم (علیه السلام) می‌فرماید: «فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ» در حالی که مریض نبود، و در آیه (۶۳) از سوره انبیاء از قول آن حضرت می‌فرماید: «قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا» در حالی که خودش بتها را شکسته بود و در آیه (۷۰) از سوره یوسف می‌فرماید: «ثُمَّ أَدْنَىٰ مَوْذَنًا أَيْتَهَا الْعَيْرُ إِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ» در حالی که برادران (صفحه ۲۱۲)

یوسف، مرتکب دزدی نشده بودند.

جواب اینست که اینگونه سخنان که بحسب بعضی از روایات از روی «توریه» = اراده معنای دیگر» گفته شده بخاطر مصالح مهمتری بوده و از بعضی از روایات می‌توان استظهار کرد که با الهام الهی بوده است چنانکه در داستان حضرت یوسف (علیه السلام) می‌فرماید: «كَذَلِكَ كَدْنَا لِيُوسُفَ» و بهر حال، چنین دروغهایی گناه و مخالف با عصمت نیست.

قتل قبطی به وسیله حضرت موسی (ع)

- شبیه ششم آنکه: در داستان حضرت موسی (علیه السلام) آمده است که یک فرد قبطی را که با یکی از بنی اسرائیل درگیر شده بود به قتل رسانید و به همین جهت از مصر فرار کرد و هنگامی که از طرف خدای متعال، مأمور به دعوت فرعونیان شد عرض کرد: «وَلَهُمْ عَلَىٰ ذَنْبٍ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ» ۱ و سپس در پاسخ فرعون که قتل مزبور را به او گوشزد کرد فرمود: «فَعَلَّيْتُهَا إِذَا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ» ۲. این داستان چگونه با عصمت انبیاء حتی قبل از بعثتشان سازگار است؟

جواب این است که اولاً قتل فرد قبطی، عمدی نبود بلکه در اثر نواختن مستی بر وی اتفاق افتاد. ثانیاً جمله «وَلَهُمْ عَلَىٰ ذَنْبٍ» بر طبق نظر فرعونیان گفته شده و منظور این

است که ایشان مرا قاتل و گنهکار می دانند و می ترسم به عنوان قصاص مرا بکشند و ثالثاً جمله «وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ» یا از روی مماشات با فرعونیان گفته شده که گیرم در آن موقع، من گمراه بودم ولی اینک خدا مرا هدایت کرده و با براهین قاطع بسوی شما فرستاده است، و یا منظور از «ضلال» ناآگاهی از عواقب آن کار بوده است و در هر صورت، دلالتی بر مخالفت حضرت موسی (علیه السلام) با تکلیف الزامی الهی ندارد.

نهی پیامبر اکرم (ص) از شک در رسالتش

- 7 شبهه هفتم آنکه: در آیه (۹۴) از سوره یونس، خطاب به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) می فرماید: «فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَسْئَلِ الَّذِينَ يَقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ لَقَدْ جَاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ» و در آیات (۱۴۷) از سوره بقره و (۶۰) از آل عمران و (۱۱۴) از انعام و (۱۷) از هود و (۲۳) از سوره سجده نیز آن حضرت را از شک و تردید، نهی می فرماید، پس چگونه می توان گفت که ادراک وحی، غیرقابل شک و تردید

*****

1. سوره شعراء، آیه ۱۴.

2. سوره شعراء، آیه ۲۰.

(صفحه ۲۱۳)

است؟

پاسخ این شبهه آن است که این آیات، دلالتی بر روی دادن شک برای آن حضرت ندارد بلکه در مقام بیان این نکته است که رسالت آن حضرت و حقانیت قرآن کریم و محتوای آن، جای شک و تردیدی ندارد و در حقیقت، اینگونه خطابها از قبیل «ایاک أَعْنَى وَاسْمَعَى يَا جَارَهُ» (= در بزن دیوار تو بشنو) می باشد.

نسبت گناهانی به پیامبر (ص) در قرآن کریم

8 - شبهه هشتم آنکه: در قرآن کریم گناہانی به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) نسبت داده شده است که خدا آنها را آمرزیده است در آنجا که می فرماید: «لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ» ۱.

جواب این است که منظور از «ذنب» در این آیه شریفه، گناهی است که مشرکان برای آن حضرت پیش از هجرت و پس از آن، قائل بودند که به معبودهای ایشان، توهین کرده است و منظور از مغفرت آن، دفع آثاری است که ممکن بود بر آن، مترتب شود و شاهد این تفسیر، آن است که فتح مکه را علت آمرزش آن شمرده، می فرماید: «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا لِيَغْفِرَ...» و بدیهی است که اگر منظور از آن، گناه مصطلح می بود تعلیل آمرزش آن به فتح مکه، وجهی نمی داشت.

نکوهش پیامبر (ص) در ازدواج با همسر مطلقه زید!

9 - شبهه نهم آنکه: قرآن کریم در داستان ازدواج پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) با همسر مطلقه زید (پسر خوانده آن حضرت) می فرماید: «و تَخَشَى النَّاسَ وَ اللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ» ۲ و چگونه چنین تعبیری با مقام عصمت، سازگار است؟
جواب این است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) بیم آن داشتند که مردم در اثر ضعف ایمان، این اقدام را که به دستور خدای متعال و برای شکستن یکی از سنتهای غلط جاهلیت (همسان شمردن فرزند خوانده با فرزند حقیقی) انجام می گرفت حمل بر تمایل شخصی آن حضرت کنند و موجب ارتداد ایشان از دین شود، و خدای متعال در این آیه شریفه، پیامبر خود را آگاه می سازد که مصلحت این سنت شکنی، مهمتر و ترس از مخالفت با اراده الهی مبنی بر مبارزه عملی پیامبرش با این پندار غلط، سزاوارتر است. پس این آیه شریفه

*****

1. سوره فتح، آیه ۲.

2. سوره احزاب، آیه ۳۷.

(صفحه ۲۱۴)

به هیچ وجه در مقام نکوهش و سرزنش آن حضرت نیست.

عتاب قرآن کریم به پیامبر (ص) در مواردی

- 10 شبهه دهم آنکه: قرآن کریم در مواردی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) را مورد عتاب، قرار داده است از جمله در مورد اجازه‌ای که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) مبنی بر ترک شرکت در جنگ، به بعضی از افراد داده بود می‌فرماید: «عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ» ۱ و در مورد تحریم بعضی از امور حلال، بخاطر جلب رضایت بعضی از همسرانش می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ» ۲ و چنین عتابهایی چگونه با عصمت آن حضرت، سازگار است؟ پاسخ این است که اینگونه خطابها در واقع «مدح در قالب عتاب» است و دلالت بر نهایت عطف و دلسوزی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) دارد که حتی منافقان و بیماردلان را نیز ناامید نمی‌کرد و پرده از رازشان برنمی‌داشت و نیز رضایت خاطر همسرانش را مقدم بر خواسته‌های خودش می‌داشت و کار مباحی را به وسیله سوگند بر خودش حرام می‌کرد نه اینکه (العیاذ باللّٰه) حکم خدا را تغییر دهد و حلالی را بر مردم حرام سازد.

در حقیقت، این آیات از یک نظر، شبیه آیاتی است که به تلاش و دلسوزی فوق العاده آن حضرت برای هدایت کافران، اشاره می‌کند مانند: «لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» ۳ یا آیاتی که دلالت بر تحمل رنج فراوان در راه عبادت خدای متعال دارد مانند «طه. ما أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى» ۴ و به هر حال، منافاتی با عصمت آن حضرت ندارد.

*****

1. سوره توبه، آیه ۴۳.

2. سوره تحریم، آیه اول.

3. سوره شعراء، آیه ۳.

4. سوره طه، آیه اول.

(صفحه ۲۱۵)

27 معجزه

راه‌های اثبات نبوت

(صفحه ۲۱۹)

سومین مسأله بنیادی در بخش نبوت این است که صدق ادعای پیامبران راستین و کذب مدعیان دروغین را چگونه می‌توان برای دیگران اثبات کرد؟ بدون شک اگر فردی تبه‌کار و آلوده به گناهانی باشد که عقل هم زشتی آنها را درک می‌کند چنین کسی قابل اعتماد و تصدیق نخواهد بود و با توجه به شرط عصمت در پیامبران می‌توان کذب ادعای وی را اثبات کرد مخصوصاً اگر دعوت به اموری کند که مخالف عقل و فطرت انسان باشد یا در سخنانش تناقضاتی یافت شود. از سوی دیگر، ممکن است حسن سوابق فرد به گونه‌ای باشد که افراد بی‌غرض، اطمینان به صدق وی پیدا کنند به ویژه اگر عقل هم به صحت محتوای دعوت او گواهی دهد. نیز ممکن است پیامبری کسی با پیشگویی و معرفی پیامبر دیگر، ثابت شود به طوری که برای افراد حقیقت جو، جای شک و شبه‌های باقی نمی‌ماند. اما در صورتی که مردمی قرائن اطمینان بخشی در دست نداشتند و بشارت و تأییدی هم از دیگر پیامبران به ایشان نرسیده بود طبعاً نیاز به راه دیگری برای اثبات نبوت خواهند داشت و خدای متعال بر حسب حکمت بالغه اش این راه را گشوده و معجزاتی به پیامبران داده است که نشانه‌هایی بر صدق ادعای ایشان باشد و از این روی، آنها را

«آیات» ۱ (= نشانه ها) نامیده

*****

1. واژه «آیات» کاربردهایی نیز دارد که از جمله آنها نشانه‌های علم و قدرت و حکمت الهی در پدیده‌های هستی است خواه عادی و خواه غیر عادی. (صفحه ۲۲۰)
است.

حاصل آنکه: صدق ادّعی پیامبر راستین را از سه راه می‌توان ثابت کرد:

- 1 از راه قرائن اطمینان بخش، مانند راستی و درستی و عدم انحراف از مسیر حق و عدالت در طول زندگی. اما این راه در مورد پیامبرانی وجود دارد که سالها در میان مردم، زندگی کرده و دارای منش شناخته شده‌ای باشند. ولی اگر پیامبری مثلاً در عنفوان جوانی و پیش از آنکه مردم پی به شخصیت و منش ثابت او ببرند مبعوث به رسالت شد نمی‌توان صحّت ادّعی او را از راه چنین قرائنی شناخت.
- 2 معرفی پیامبر پیشین یا معاصر. این راه هم اختصاص به مردمی دارد که پیامبر دیگری را شناخته و از بشارت و تأیید وی اطلاع یافته باشند و طبعاً درباره نخستین پیامبر هم موردی نخواهد داشت.
- 3 از راه ارائه معجزه که می‌تواند کارآیی گسترده و همگانی داشته باشد. از این روی به توضیح این راه می‌پردازیم.

تعریف معجزه

معجزه عبارتست از: امر خارق العاده‌ای که با اراده خدای متعال از شخص مدّعی نبوت، ظاهر شود و نشانه صدق ادّعی وی باشد.

چنانکه ملاحظه می‌شود این تعریف، مشتمل بر سه مطلب است:

الف - پدیده‌های خارق العاده‌ای وجود دارد که از راه اسباب و علل عادی و متعارف،

پدید نمی آید.

ب - برخی از این امور خارق العاده، با اراده الهی و با اذن خاص خدای متعال، از پیامبران، ظهور می کند.

ج - چنین امر خارق العاده‌ای می تواند نشانه صدق ادعای پیامبر باشد و در این صورت، اصطلاحاً «معجزه» نامیده می شود.

(صفحه ۲۲۱)

اینک به توضیحی پیرامون عناصر سه گانه تعریف فوق می پردازیم.

امور خارق العاده

پدیده هایی که در این جهان، پدید می آید غالباً از راه اسباب و عللی است که با آزمایشهای گوناگون، قابل شناخت می باشد مانند اکثریت قریب به اتفاق پدیده‌های فیزیکی و شیمیایی و زیستی و روانی. ولی در موارد نادری، پاره‌ای از این پدیده‌ها به گونه دیگری تحقق می یابد و می توان کلیه اسباب و علل آنها را به وسیله آزمایشهای حسی شناخت و شواهدی یافت می شود که در پیدایش اینگونه پدیده‌ها نوع دیگری از عوامل، مؤثر است مانند کارهای شگفت انگیزی که مرتاضان، انجام می دهند و متخصصان علوم مختلف، گواهی می دهند که این کارها براساس قوانین علوم مادی و تجربی، انجام نمی یابد. چنین اموری را «خارق العاده» می نامند.

خارق العاده‌های الهی

امور خارق العاده را می توان به دو بخش کلی، تقسیم کرد: یکی اموری که هر چند اسباب و علل عادی ندارد، اما اسباب غیرعادی آنها کم و بیش در اختیار بشر قرار می گیرد و می توان با آموزشها و تمرینهای ویژه‌ای به آنها دست یافت مانند کارهای مرتاضان. بخش دیگر، کارهای خارق العاده‌ای است که تحقق آنها مربوط به اذن

خاص الهی می‌باشد و اختیار آنها به دست افرادی که ارتباط با خدای متعال ندارند سپرده نمی‌شود و از این روی دارای دو ویژگی اساسی است. اولاً قابل تعلیم و تعلم نیست، و ثانیاً تحت تأثیر نیروی قویتری قرار نمی‌گیرد و مغلوب عامل دیگری واقع نمی‌شود. اینگونه خواری عادت، مخصوص بندگان برگزیده خداست و هرگز در دام گمراهان و هوسبازان نمی‌افتد ولی اختصاص به پیامبران ندارد بلکه گاهی سایر اولیاء خدا هم از آنها برخوردار می‌شوند و از این روی، باصطلاح کلامی، همه آنها را «معجزه» نمی‌خوانند و معمولاً چنین کارهایی که از غیر پیامبران سر می‌زند بنام «کرامت» موسوم می‌گردد چنانکه علمهای غیرعادی الهی هم منحصر به «وحی نبوت» نیست و هنگامی که چنین علمهایی به دیگران داده شود بنام «الهام» و «تحدیث» و مانند آنها نامیده می‌شود.

(صفحه ۲۲۲)

ضمناً راه بازشناسی این دو نوع از خواری عادت «الهی و غیرالهی» نیز معلوم شد یعنی اگر انجام دادن امر خارق العاده‌ای قابل تعلیم و تعلم باشد یا فاعل دیگری بتواند جلو ایجاد یا ادامه آن را بگیرد و اثرش را خنثی سازد از قبیل خواری عادت الهی نخواهد بود. چنانکه تبهکاری و فساد عقاید و اخلاق شخص را می‌توان نشانه دیگری بر عدم ارتباط وی با خدای متعال، و شیطانی یا نفسانی بودن کارهایش بحساب آورد. در اینجا مناسب است به نکته دیگری اشاره کنیم که فاعل کارهای خارق العاده الهی را می‌توان خدای متعال دانست (علاوه بر فاعلیتی که نسبت به همه مخلوقات و از جمله پدیده‌های عادی دارد) از این نظر که تحقق آنها منوط به اذن خاص وی می‌باشد، و می‌توان آنها را به وسایطی مانند فرشتگان یا پیامبران، نسبت داد به لحاظ نقشی که به عنوان واسطه یا فاعل قریب دارند چنانکه در قرآن کریم، احیاء مردگان و شفاء بیماران و خلق طیر، به حضرت عیسی (علیه السلام) نسبت داده شده است ۲ و بین این دو نسبت، تعارض و تضادی وجود ندارد زیرا فاعلیت الهی در طول فاعلیت بندگان است.

ویژگی معجزات انبیاء

سومین مطلبی که در تعریف معجزه، به آن اشاره شد که معجزات پیامبران، نشانه صدق ادّعی ایشان است و از این روی، هنگامی که امر خارق العاده‌ای باصطلاح خاصّ کلامی «معجزه» نامیده می‌شود که علاوه بر استناد به اذن خاص الهی، به عنوان دلیلی بر پیامبری پیامبران پدید آید و با اندکی تعمیم در مفهوم آن، شامل امور خارق العاده‌ای نیز می‌شود که به عنوان دلیل بر صدق ادّعی امامت، انجام یابد و بدین ترتیب، اصطلاح «کرامت» اختصاص می‌یابد به سایر خارق العاده‌های الهی که از اولیاء خدا صادر می‌شود در برابر خوارق عادت‌ی که مستند به نیروهای نفسانی و شیطانی است مانند سحر و کهنات و اعمال مرتاضان، اینگونه اعمال، هم قابل تعلیم و تعلّم است و هم به وسیله نیروی قویتری مغلوب می‌گردد و معمولاً الهی نبودن آنها را می‌توان از راه فساد عقاید و اخلاق صاحبانشان نیز شناخت.

*****

1. ک: سوره رعد آیه ۳۷، سوره غافر آیه ۷۸.

2. ک: سوره آل عمران آیه ۴۹، سوره مائده آیه ۱۱۰.

(صفحه ۲۲۳)

نکته‌ای که در اینجا باید به آن توجه کرد این است که آنچه را معجزات انبیاء (علیهم السلام) مستقیماً اثبات می‌کند صدق ایشان در ادّعی نبوت است و اما صحّت محتوای رسالت، و لزوم اطاعت از فرمانهایی که ابلاغ می‌کنند مع الواسطه و به طور غیرمستقیم، ثابت می‌شود و به دیگر سخن: نبوت انبیاء (علیهم السلام) با دلیل عقلی، و اعتبار محتوای پیامهایشان با دلیل تعبّدی، اثبات می‌گردد ۱

28 حلّ چند شبهه

اشاره

(صفحه ۲۲۷)

پیرامون مسأله اعجاز، شبهاتی مطرح می‌شود که اینک به ذکر و توضیح آنها می‌پردازیم:

آیا اعجاز، اصل علیت را نقض نمی‌کند؟

1 - شبهه اول آنکه: هر پدیده مادّی، علت خاصی دارد که می‌توان آن را به کمک آزمایشهای علمی شناخت، و ناشناخته بودن علت پدیده‌ای که معلول نقص ابزارهای آزمایشگاهی می‌باشد را نمی‌توان دلیلی بر عدم وجود علت عادی برای پدیده‌ای قلمداد کرد. بنابراین، پدیده‌های خارق العاده را تنها به این عنوان می‌توان پذیرفت از علل و عوامل ناشناخته‌ای به وجود می‌آیند و حداکثر، آگاهی از علل آنها در زمانی که هنوز ناشناخته هستند را می‌توان امری اعجاز‌آمیز بحساب آورد و اما انکار علل قابل شناخت به وسیله آزمایشهای علمی، به معنای نقض اصل علیت و مردود است. پاسخ این است که اصل علیت، بیش از این، اقتضایی ندارد که برای هر موجود وابسته و معلولی، علتی اثبات شود و اما اینکه هر علتی باید لزوماً قابل شناخت به وسیله آزمایشهای علمی باشد به هیچ وجه لازمه اصل علیت نیست و دلیلی هم بر آن نمی‌توان یافت زیرا بُرد آزمایشهای علمی، محدود به امور طبیعی است و هرگز نمی‌توان وجود یا عدم امور ماوراء طبیعی یا عدم تأثیر آنها را به وسیله ابزارهای آزمایشگاهی، ثابت کرد. و اما تفسیر اعجاز به آگاهی از علل ناشناخته، صحیح نیست زیرا اگر این آگاهی از راه علل عادی، به دست آمده باشد تفاوتی با سایر پدیده‌های عادی نخواهد داشت و به هیچ وجه نمی‌توان آن را امری خارق العاده بحساب آورد، و اگر آگاهی مزبور به صورت غیر عادی، حاصل شده باشد

(صفحه ۲۲۸)

هر چند امری خارق العاده بود و در صورتی که مستند به اذن خاص خدای

متعال و به عنوان دلیلی بر صدق نبوت باشد یکی از اقسام معجزه (معجزه علمی) بشمار خواهد رفت چنانکه آگاهی حضرت عیسی (علیه السلام) از خوراکیها و اندوخته‌های مردم، یکی از معجزات آن حضرت شمرده شده است ۱، ولی نمی‌توان معجزه را منحصر به همین قسم دانست و سایر اقسام آن را نفی کرد. سرانجام، جای این سؤال، باقی می‌ماند که فرق بین این پدیده با سایر پدیده‌های خارق العاده، در ارتباط با اصل علت چیست؟

آیا خرق عادت، بمنزله تغییر در سنت الهی نیست؟

- 2 شبهه دوم آنکه: سنت الهی بر این، جاری شده که هر پدیده‌ای را از راه علت خاصی به وجود بیاورد، و طبق آیات کریمه قرآن سنتهای الهی، تغییر و تبدیلی نخواهد یافت ۲. بنابراین، خرق عادت که بمنزله تغییر و تبدیل در سنت الهی است به وسیله چنین آیاتی نفی می‌شود.

این شبهه، نظیر شبهه پیشین است با این تفاوت که در آنجا صرفاً از راه عقل، استدلال می‌شود و در اینجا به آیات قرآنی، استناد شده است و پاسخ آن اینست: انحصار اسباب و علل پدیده‌ها در اسباب و علل عادی را یکی از سنتهای تغییرناپذیر الهی شمردن، سخنی است بی دلیل، و نظیر اینست که کسی ادعا کند که منحصر بودن علت حرارت در آتش، یکی از سنتهای تغییرناپذیر الهی است! و در برابر چنین ادعاهایی می‌توان گفت که تعدد انواع علل برای انواع معلولها و جانشین شدن اسباب غیرعادی برای اسباب عادی، امری است که همیشه در جهان وجود داشته و از این روی باید آن را یکی از سنن الهی بشمار آورد و منحصر شدن اسباب به اسباب عادی را تغییری برای آن تلقی کرد که در آیات کریمه قرآن، نفی شده است.

بهر حال، تفسیر کردن آیاتی که دلالت بر نفی تغییر و تحول در سنتهای الهی دارد به صورتی که جانشین‌ناپذیری اسباب عادی به عنوان یکی از آن سنتهای تغییرناپذیر

بحساب آید تفسیری است بی دلیل. بلکه آیات فراوانی که دلالت بر وقوع معجزات و خوارق عادت دارد

*****

1. ک: سوره آل عمران، آیه ۴۹.

2. ک: سوره اسراء: آیه ۷۷، سوره احزاب: آیه ۶۲، سوره فاطر: آیه ۴۳، سوره فتح:

آیه ۲۳.

(صفحه ۲۲۹)

دلیل محکمی بر عدم صحّت این تفسیر می باشد و تفسیر صحیح آیات مزبور را باید از کتب تفسیر، جستجو کرد و در اینجا به طور اجمال، اشاره می کنیم که این دسته از آیات شریفه، ناظر به نفی تخلف معلول از علت است نه نفی تعدّد علت و جانشین شدن علت غیرعادی نسبت به علت عادی، بلکه شاید بتوان گفت که قدر متیقّن از مورد این آیات، تأثیر اسباب و علل غیرعادی است.

چرا پیامبر اسلام از ارائه معجزات، خودداری می کرد؟

۳ - شبهه سوم آنکه: در قرآن کریم آمده است که مردم مکرراً از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) درخواست معجزات و خوارق عادت می کردند و آن حضرت از اجابت چنین درخواستهایی خودداری می کرد ۱ و اگر ارائه معجزات، راهی برای اثبات نبوت است چرا پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) از این راه، استفاده نمی کرد؟ پاسخ اینست که اینگونه آیات، مربوط به درخواستهایی است که بعد از اتمام حجت و اثبات نبوت آن حضرت از هر سه راه (قرائن صدق، بشارات پیامبران پیشین، و ارائه معجزه) و از سر لجاج و عناد یا اغراض دیگری غیر از کشف حقیقت انجام می گرفت ۲ و حکمت الهی، اقتضاء اجابت چنین درخواستهایی را نداشت.

توضیح آنکه: هدف از ارائه معجزات که امری استثنایی در نظام حاکم بر این جهان

است و گاهی به عنوان اجابت درخواست مردم (مانند ناقة حضرت صالح (علیه السلام)) و گاهی به طور ابتدایی (مانند حضرت عیسی (علیه السلام)) انجام می‌گرفت شناساندن پیامبران خدا و اتمام حجت بر مردم بود نه الزام بر پذیرفتن دعوت انبیاء (علیهم السلام) و تسلیم و انقیاد جبری در برابر ایشان، و نه فراهم کردن وسیله‌ای برای سرگرمی و برهم زدن نظام اسباب و مسببات عادی و چنان هدفی اقتضاء پاسخ مثبت به هر درخواستی را ندارد بلکه اجابت بعضی از آنها خلاف حکمت و نقض غرض می‌باشد مانند درخواستهایی که مربوط به کارهایی بود که راه‌گزینش را مسدود می‌ساخت و مردم را برای پذیرفتن دعوت انبیاء (علیهم السلام) تحت فشار

*****

1. ک: سوره انعام: آیه ۳۷، ۱۰۹، سوره یونس: آیه ۲۰، سوره رعد: آیه ۷، سوره انبیاء: آیه ۵.

2. ک: سوره انعام: آیه ۳۵، ۱۲۴، سوره طه: آیه ۱۳۳، سوره صافات: آیه ۱۴، سوره قمر: آیه ۲، سوره شعراء: آیه ۳ و ۴، ۱۹۷، سوره اسراء: آیه ۵۹، سوره روم: آیه ۵۸.
(صفحه ۲۳۰)

قرار می‌داد یا درخواستهایی که از سر عناد و لجاج و یا با انگیزه‌های دیگری غیر از حقیقت جویی، انجام می‌گرفت. زیرا از سویی، ارائه معجزات، به ابتدال کشیده می‌شد و مردم به عنوان سرگرمی به تماشای آنها روی می‌آوردند، یا برای تأمین منافع شخصی، گرد پیامبران اجتماع می‌کردند؛ و از سوی دیگر، باب امتحان و آزمایش و گزینش آزاد، مسدود می‌شد و مردم از روی کراهت و تحت تأثیر عامل فشار، پیروی انبیاء (علیهم السلام) را می‌پذیرفتند و این هر دو، برخلاف حکمت و هدف از ارائه معجزات بود. اما در غیر این موارد و در جایی که حکمت الهی، اقتضاء می‌کرد درخواستهای ایشان را می‌پذیرفتند چنانکه معجزات فراوانی از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و

سَلَم) نیز ظاهر گشت که بسیاری از آنها با نقل با متواتر، ثابت شده است و در رأس آنها معجزه جاودانی آن حضرت یعنی قرآن کریم قرار دارد و توضیح آن خواهد آمد.

آیا معجزات، برهان عقلی است یا دلیل اقلایی؟

- 4 شبهه چهارم آنکه: معجزه از آن جهت که منوط به اذن خاص الهی است می تواند نشانه‌ای بر وجود ارتباط خاصی بین خدای متعال و آورنده معجزه باشد به این دلیل که آن اذن خاص را به او داده، و به تعبیر دیگر: کار خود را به دست او و از مجرای اراده او تحقق بخشیده است. اما لازمه عقلی این نوع ارتباط، آن نیست که ارتباط دیگری هم بین خدای متعال و آورنده معجزه، به عنوان فرستادن و گرفتن وحی، برقرار باشد. پس نمی توان معجزه را دلیلی عقلی بر صحّت ادّعی نبوت شمرد و حداکثر باید آن را نوعی دلیل ظنی و اقلایی بحساب آورد.

پاسخ این است که کار خارق العاده هر چند خارق العاده الهی باشد خودبخود دلالتی بر وجود رابطه وحی ندارد و از این روی نمی توان کرامات اولیاء خدا را دلیلی بر پیامبری ایشان دانست ولی سخن درباره کسی است که ادّعی نبوت کرده و معجزه را به عنوان نشانه‌ای بر صدق ادّعی خودش انجام داده است. اگر فرضاً چنین کسی به دروغ، ادّعی نبوت می کرد یعنی بزرگترین و زشت ترین گناهایی که موجب بدترین مفساد دنیا و آخرت می شود را انجام می داد ۱ هرگز صلاحیت و شایستگی چنان ارتباطی را با خدای متعال نمی داشت و حکمت

*****

1. ر. ک: سوره انعام: آیه ۲۱، ۹۳، ۱۴۴، سوره اعراف: آیه ۳۷، سوره یونس: آیه ۱۷، سوره هود: آیه ۱۸، سوره کهف: آیه ۱۵، سوره عنکبوت: آیه ۶۸، سوره شوری: آیه ۲۴.

(صفحه ۲۳۱)

الهی اقتضاء نمی کرد که قدرت بر ارائه معجزه را به او بدهد تا موجبات گمراهی
بندگان را فراهم آورد. ۱

حاصل آنکه: عقل به روشنی درمی یابد که کسی شایستگی ارتباط خاص با خدای
متعال و اعطاء قدرت بر انجام معجزات را دارد که به مولای خودش خیانت نکند و
موجبات گمراهی و بدبختی ابدی او را فراهم نیاورد.

بنابراین، آوردن معجزه، دلیل عقلی قاطعی بر صحت ادعای نبوت خواهد بود.

29 ویژگیهای پیامبران

کثرت پیامبران

(صفحه ۲۳۵)

تاکنون سه مسأله بنیادی از مسائل نبوت و راهنماشناسی را مورد بحث قرار دادیم و به
نتیجه رسیدیم که با توجه به نارسایی دانش بشری برای دستیابی به همه معلوماتی که
نقش اساسی را در سعادت دنیا و آخرت دارد مقتضای حکمت الهی این است که پیامبر
یا پیامبرانی را برگزیند و حقایق مورد نیاز را به ایشان تعلیم دهد تا آنها را سالم و دست
نخورده به سایر انسانها برسانند، و از سوی دیگر: آنان را برای دیگران به گونه‌ای معرفی
کند که حجت بر ایشان تمام شود، و عمومی ترین راه آن، ارائه معجزات می باشد.
این مطالب را با براهین عقلی، اثبات کردیم. ولی براهین مزبور، دلالتی بر لزوم تعدد
انبیاء و کتب و شرایع آسمانی نداشت، و اگر فرضاً شرایط زندگی بشر به گونه‌ای بود
که یک پیامبر می توانست همه نیازمندیهای انسانها را تا پایان جهان، بیان کند به طوری
که هر فردی و هر گروهی در طول تاریخ بتواند وظیفه خود را به وسیله پیامهای همان
پیامبر بشناسند خلاف مقتضای این براهین نبود.

اما می دانیم که: اولاً عمر هر انسانی و از جمله پیامبران محدود است و مقتضای حکمت
آفرینش، این نبوده که نخستین پیامبر تا پایان جهان، زنده بماند و همه انسانها را شخصاً

راهنمایی کند.

ثانیاً شرایط و اوضاع و احوال زندگی انسانها در زمانها و مکانهای مختلف یکسان نیست و این اختلاف و تغییر شرایط و به ویژه، پیچیده شدن تدریجی روابط اجتماعی می تواند در کیفیت

(صفحه ۲۳۶)

و کمیت احکام و قوانین و مقررات اجتماعی، مؤثر باشد و در پاره‌ای از موارد، تشریح قوانین جدیدی را می‌طلبد و اگر این قوانین به وسیله پیامبری که هزاران سال قبل، مبعوث شده بیان می‌شد کار لغو و بیهوده‌ای می‌بود چنانکه حفظ و تطبیق آنها بر موارد خاص، کار بسیار سخت و دشواری می‌باشد.

ثالثاً در بسیاری از زمانهای گذشته امکانات تبلیغ و نشر دعوت انبیاء (علیهم السلام) به گونه‌ای نبوده که یک پیامبر بتواند پیامهای خود را به همه جهانیان ابلاغ نماید. رابعاً تعالیم یک پیامبر در میان همان مردمی که آنها را دریافت می‌داشتند به مرور زمان و تحت تأثیر عوامل مختلفی دستخوش تحریف ۱ و تفسیرهایی نادرست قرار می‌گرفت و پس از چندی تبدیل به یک آیین انحرافی می‌شد، چنانکه آیین توحیدی عیسی بن مریم (علیهما السلام) پس از چندی تبدیل به آیین تثلیث و سه گانگی گردید. با توجه به این نکات، حکمت تعدد انبیاء (علیهم السلام) و اختلاف شرایع آسمانی در پاره‌ای از احکام عبادی یا قوانین اجتماعی، روشن می‌شود ۲ با اینکه همه آنها علاوه بر یکسانی در اصول عقاید و مبانی اخلاقی، در کلیات احکام فردی و اجتماعی نیز هماهنگی داشته‌اند ۳. مثلاً نماز در همه ادیان آسمانی، وجود داشته هر چند کیفیت اداء یا قبله نماز آنها متفاوت بوده است، یا زکوٰه و انفاق در همه شرایع بوده گرچه مقدار یا موارد آن یکسان نبوده است.

بهر حال، ایمان به همه پیامبران و فرق نگذاشتن بین آنها از نظر تصدیق نبوت و نیز پذیرفتن همه پیامها و معارفی که بر آنان نازل شده و عدم تبعیض بین آنها، بر هر انسانی

لازم است ۴ و تکذیب هیچیک از پیامبر، بمنزله تکذیب همه ایشان، و انکار یک حکم الهی، به مثابه انکار همه احکام خداست ۵. البته وظیفه عملی هر امتی و در زمانی، پیروی از دستورالعملهای پیامبر همان امت و همان زمان می باشد.

نکته‌ای را که باید در اینجا خاطر نشان کنیم این است که هر چند عقل انسان می تواند با ****

1. برای آگاهی از نمونه هایی از این تحریفات، به کتاب «الهدی الی دین المصطفی»

تألیف علامه شیخ محمد جواد بلاغی نجفی، مراجعه کنید.

2. ک: مائده: آیه ۴۸، سوره حج: آیه ۶۷.

3. ک: سوره بقره: آیه ۱۳۱، ۱۳۷، ۲۸۵، سوره آل عمران: آیه ۱۹، ۲۰.

4. ک: سوره شوری: آیه ۱۳، سوره نساء: آیه ۱۳۶، ۱۵۲، سوره آل عمران: آیه ۸۴.

۸۵.

5. ک: سوره نساء: آیه ۱۵۰، سوره بقره: آیه ۸۵.

(صفحه ۲۳۷)

توجه به نکات یاد شده، حکمت تعدد انبیاء و کتب آسمانی و تفاوت شرایع الهی را درک می کند اما نمی تواند فرمول دقیقی برای تعداد پیامبران و شرایع آسمانی به دست بیاورد به گونه‌ای که بتواند قضاوت کند که در چه زمان و در چه مکانی می بایست پیامبر دیگری مبعوث شود یا شریعت جدیدی نازل گردد. همین اندازه می توان فهمید که هر گاه شرایط زندگی بشر به گونه‌ای باشد که دعوت پیامبر به همه جهانیان برسد و پیامهای او برای آیندگان، محفوظ و مصون بماند و دگرگونی شرایط اجتماعی، مستلزم تشریحات اساسی جدید و تغییر احکام و قوانین موجود نباشد ارسال پیامبر دیگری ضرورت نخواهد داشت.

تعداد پیامبران

چنانکه اشاره شد عقل ما، راهی برای تعیین تعداد پیامبران و کتب آسمانی ندارد و اثبات اینگونه مطالب، جز از راه دلیل نقلی، میسر نیست. در قرآن کریم هم با اینکه تأکید شده بر اینکه خدای متعال برای هر امتی پیامبری مبعوث فرموده ۱، اما شماره امتهای و پیامبران ایشان مشخص نگردیده و تنها نام بیست و چند نفر از انبیاء الهی (علیهم السلام) ذکر شده و به داستان چند نفر دیگر بدون ذکر نام ایشان نیز اشاره شده است ۲. ولی در چند روایت منقول از اهل بیت عصمت و طهارت (سلام الله علیهم اجمعین) آمده است ۳ که خدای متعال یکصد و بیست و چهار هزار پیامبر، مبعوث فرموده، و سلسله انبیاء با حضرت آدم ابوالبشر (علیه السلام) آغاز، و با حضرت محمد بن عبدالله (صلی الله علیه و آله و سلم) پایان یافته است.

پیامبران خدا علاوه بر عنوان «نبی» که نشانه این منصب خاص الهی است دارای صفات دیگری از قبیل «نذیر» و «مُنذِر» و «بشیر» و «مُبَشِّر» ۴ بوده‌اند و نیز از «صالحین» و «مُخْلِصین» به شمار می‌رفته‌اند و شماری از ایشان، منصب «رسالت» را هم داشته‌اند و در بعضی از روایات، عده رسولان الهی سیصد و سیزده نفر، تعیین شده است ۵.

*****

1. ک: سوره فاطر: آیه ۲۴، سوره نحل: آیه ۳۶.

2. ک: سوره بقره: آیه ۲۴۶ و ۲۵۶.

3. ک: رساله اعتقادات صدوق، و بحارالانوار (طبع جدید): ج ۱۱، ص ۲۸، ص ۳۰، ص ۳۲، ص ۴۲.

4. ک: سوره بقره: ۲۱۳، سوره نساء: آیه ۱۶۵.

5. ک: بحارالانوار، ج ۱۱، ص ۳۲.

(صفحه ۲۳۸)

به همین مناسبت، در اینجا به توضیحی پیرامون مفهوم نبوت و رسالت و فرق بین «نبی» و «رسول» می‌پردازیم.

نبوت و رسالت

واژه «رسول» به معنای «پیام آور»، و واژه «نبی» اگر از ماده «نبا» باشد به معنای «صاحب خبر مهم» و اگر از ماده «نبو» باشد به معنای «دارای مقام والا و برجسته» است. بعضی گمان کرده‌اند که مفهوم نبی، اعم از مفهوم رسول است به این بیان: نبی یعنی کسی که از طرف خدای متعال به او وحی شده باشد خواه مأمور به ابلاغ به دیگران هم باشد و خواه نباشد، ولی رسول یعنی کسی که مأموریت ابلاغ وحی را هم داشته باشد. اما این ادعا، صحیح نیست، زیرا در بعضی از آیات قرآن کریم، صفت «نبی» بعد از صفت «رسول» آمده است ۱ در صورتی که طبق بیان مزبور، باید صفتی که مفهوماً عام باشد (نبی) قبل از صفت خاص (رسول) ذکر شود. افزون بر این، دلیلی بر اختصاص مأموریت ابلاغ وحی، به رسولان نداریم.

در پاره‌ای از روایات آمده است که مقتضای مقام نبوت این است که فرشته وحی را در حال خواب ببیند و در حال بیداری، فقط صدای او را بشنود در حالی که صاحب مقام رسالت، فرشته وحی را در حال بیداری هم می‌بیند ۲.

اما این فرق را هم به حساب مفهوم لفظ نمی‌توان گذاشت و بهر حال، آنچه را می‌توان پذیرفت این است که «نبی» از نظر مصداق (و نه از نظر مفهوم) اعم از رسول است. یعنی همه پیامبران، دارای مقام نبوت بوده‌اند ولی مقام رسالت اختصاص به گروهی از ایشان داشته است و به حسب روایتی که قبلاً اشاره شد تعداد رسولان، سیصد و سیزده نفر می‌باشد و طبعاً مقام ایشان بالاتر از مقام سایر انبیاء خواهد بود، چنانکه خود رسولان هم از نظر مقام و فضیلت، یکسان نبوده‌اند ۳ و بعضی از ایشان به مقام «امامت» نیز مفتخر گردیده‌اند ۴.

*****

1. ک: سوره مریم: آیه ۵۱ و آیه ۵۴.

2. ک: اصول کافی، ج ۱، ص ۱۷۶.

3. ك: سوره بقره: آيه ۲۵۳، سوره اسراء: آيه ۵۵.

4. ك: سوره بقره: آيه ۱۲۴، سوره انبياء: آيه ۷۳، سوره سجده: آيه ۲۴.

(صفحه ۲۳۹)

پيامبران اولوالعزم

در قرآن كريم، گروهی از پيامبران خدا به عنوان «اولوالعزم» معرفی شده‌اند ۱ ولی ویژگیهای آنان مشخص نشده است و به حسب آنچه از روایات اهل بیت (عليهم الصلوٰه و السلام) به دست می‌آید پيامبران اولوالعزم پنج نفر بوده‌اند به این ترتیب: حضرت نوح، حضرت ابراهيم، حضرت موسی، حضرت عیسی و حضرت محمد بن عبدالله (عليهم الصلاة و السلام) ۲ و ویژگی ایشان علاوه بر صبر و استقامت ممتاز که در قرآن كريم نیز به آن، اشاره شده این بوده که هر کدام از ایشان کتاب و شریعت مستقلی داشته‌اند و پيامبران معاصر یا متأخر، از شریعت آنان تبعیت می‌کرده‌اند تا هنگامی که یکی دیگر از پيامبران اولوالعزم، مبعوث به رسالت می‌شد و کتاب و شریعت جدیدی می‌آورد.

ضمناً روشن شد که اجتماع دو پيامبر در زمان واحد، ممکن است چنانکه حضرت لوط، معاصر حضرت ابراهيم (عليهما السلام) بود و حضرت هارون با حضرت موسی (عليهما السلام) به پیامبری رسید و حضرت یحیی در زمان حضرت عیسی (عليهما السلام) می‌زیست.

چند نکته

در پایان این درس به چند نکته پیرامون مسأله نبوت فهرست وار اشاره می‌کنیم:
الف - پيامبران خدا یکدیگر را تصدیق می‌کرده‌اند و به آمدن پیامبری بشارت می‌داده‌اند ۳. بنابراین، اگر کسی ادعای نبوت کرد و پيامبران پیشین یا معاصر را

تکذیب نمود دروغگو خواهد بود.

ب - پیامبران خدا اجر و مزدی بر انجام وظایف پیامبری، از مردم نمی خواستند ۴ و تنها
*****

1. ک: سوره احقاف: آیه ۳۵.

2. ک: بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۳۳ - ۳۴، و معلم النبوة: ص ۱۱۳.

3. ک: سوره آل عمران، آیه ۸۱.

4. ک: سوره انعام: آیه ۹۰، سوره یس: آیه ۲۱، سوره طور: آیه ۴۰، سوره قلم: آیه

۴۶، سوره یونس: آیه ۷۲، سوره هود: آیه ۲۹، ۵۱، سوره فرقان: آیه ۵۷، سوره شعراء:

آیه ۱۰۹، ۱۲۷، ۱۴۵، ۱۶۴، ۱۸۰، سوره یوسف: آیه ۱۰۴.

(صفحه ۲۴۰)

پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) مودت اهل بیتش را به عنوان اجر رسالت، به امت خویش توصیه فرمود ۱ تا تأکید بر پیروی از آنان باشد و در حقیقت، نفع آن به خود امت، باز می گردد ۲.

ج - بعضی از پیامبران خدا مناصب الهی دیگری مانند قضاوت و حکومت داشته اند که در میان پیامبران پیشین می توان به عنوان نمونه از حضرت داود و حضرت سلیمان (علیهما السلام) یاد کرد و از آیه (۶۴) از سوره نساء، که اطاعت هر رسولی را به طور مطلق، واجب فرموده است می توان استفاده کرد که همه رسولان دارای چنین مقامهایی بوده اند.

د - جنیان که نوعی از مخلوقات مختار و مکلف هستند و در حال عادی، مورد رؤیت انسانها قرار نمی گیرند از دعوت بعضی از انبیاء الهی آگاه می شده اند و افراد صالح و پرهیزگارشان به آنان ایمان می آوردند و در میان ایشان پیروان حضرت موسی (علیه السلام) و پیروان حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) وجود ندارد ۳ چنانکه برخی دیگر به تبعیت از ابلیس، به پیامبران خدا کفر ورزیده اند ۴.

*****

1. ر. ک: سوره شوری، آیه ۲۳.
  2. ر. ک: سوره سبأ: آیه ۴۷.
  3. ر. ک: سوره احقاف: ۲۹ - ۳۲.
  4. ر. ک: سوره جن: آیه ۱ - ۱۴.
- (صفحه ۲۴۱)

30 مردم و پیامبران

مقدمه

(صفحه ۲۴۵)

قرآن کریم هنگامی که از پیامبران پیشین یاد می‌کند و گوشه‌هایی از زندگی درخشان و پربرکت ایشان را شرح می‌دهد و زنگار تحریفات عمدی و غیرعمدی را از صفحات نورانی تاریخ ایشان می‌زداید اهتمام فراوانی به بیان واکنش‌های امتها در برابر انبیاء (علیهم السلام) مبذول می‌دارد: از یک سوی، به بیان موضع‌گیریهای مردم در برابر پیامبران خدا و علل و عوامل مخالفت‌های ایشان می‌پردازد؛ و از سوی دیگر به روشهای هدایت و تربیت انبیاء و مبارزه آنان بر ضد عوامل کفر و شرک و انحراف، اشاره می‌کند و نیز سنت‌های الهی را در تدبیر جوامع، به ویژه از نظر ارتباط متقابل مردم با انبیاء یادآور می‌شود که حاوی نکاتی بس آموزنده و روشنگر است.

این مباحث هر چند ارتباط مستقیم با مسائل اعتقادی و کلامی ندارد ولی هم به جهت خصلت روشنگرانه‌ای که پیرامون مسائل نبوت دارد و بسیاری از ابهامها را در این زمینه می‌زداید و هم از نظر اهمیتی که در آموزندگی و سازندگی انسانها و پند و عبرت گرفتن از حوادث مهم تاریخی دارد از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار می‌باشد. از این

روی، در این درس به مهمترین آنها اشاره می‌کنیم.
(صفحه ۲۴۶)

واکنش مردم در برابر پیامبران

هنگامی که پیامبران الهی بپا می‌خاستند و مردم را به پرستش خدای یگانه ۱ و اطاعت از دستورات او، بیزاری از بتها و معبودهای باطل و پرهیز از شیاطین و طاغوتها و ترک ظلم و افساد و گناهان و کارهای زشت، دعوت می‌کردند عموماً با انکار و مخالفت مردم مواجه می‌شدند ۲ و مخصوصاً فرمانروایان و ثروتمندان جامعه که سرمست عیش و نوش ۳ و مغرور به مال و مکنت یا علم و دانش خودشان ۴ بودند، سرسختانه کمر مبارزه با ایشان را می‌بستند و بسیاری از قشرهای دیگر را به دنبال خودشان می‌کشاندند و از پیروی راه حق باز می‌داشتند ۵ و تدریجاً گروه اندکی که غالباً از محرومان جامعه بودند به انبیاء الهی ایمان می‌آوردند ۶ و کمتر اتفاق می‌افتاد که جامعه‌ای بر پایه عقاید صحیح و موازین عدل و قسط و مطیع فرمان خدا و پیامبران، تشکیل گردد آنچنان که فی‌المثل در زمان حضرت سلیمان (علیه السلام) تشکیل شد. هر چند بخشهایی از تعالیم انبیاء تدریجاً در فرهنگ جوامع، نفوذ می‌کرد و از جامعه‌ای به جامعه دیگر، انتقال می‌یافت و مورد اقتباس، قرار می‌گرفت و احیاناً به عنوان ابتکارات سردمداران کفر، ارائه می‌شد چنانکه بسیاری از نظامهای حقوقی جهان، از شرایع آسمانی اقتباس کرده‌اند و بدون ذکر منبع و مآخذ، و بنام افکار و آراء خودشان عرضه داشته و می‌دارند.

علل و انگیزه‌های مخالفت با انبیاء

مخالفت با انبیاء (علیهم السلام) علاوه بر انگیزه کلی «میل به بی بند و باری و پیروی از هواهای نفسانی» ۷ علل و انگیزه‌های دیگری نیز داشته است. از جمله خودخواهی و غرور و خود برتر بینی (استکبار) بود که بیشتر در میان اشراف و نخبگان و ثروتمندان،

بروز می کرد ۸.

*****

1. ک: سوره نحل: آیه ۳۶، سوره انبیاء: آیه ۲۵، سوره فصلت: آیه ۱۴ و سوره احقاف: آیه ۲۱.
2. ک: سوره ابراهیم: آیه ۹، سوره مؤمنون: آیه ۴۴.
3. ک: سوره سبأ: آیه ۳۴.
4. ک: سوره غافر: آیه ۸۳، سوره قصص: آیه ۷۸، سوره زمر: آیه ۴۹.
5. ک: سوره احزاب: آیه ۶۷، سوره سبأ: آیه ۳۱ - ۳۳.
6. ک: سوره هود: آیه ۴۰، و آیات ۲۷ - ۳۱.
7. ک: سوره مائده: آیه ۷۰.
8. ک: سوره غافر: آیه ۵۶، سوره اعراف: آیه ۷۶.

(صفحه ۲۴۷)

دیگری تعصبات و پایبندی به سنتهای پیشینیان و نیاکان و ارزشهای غلطی بود که در میان جوامع مختلف، رواج داشت ۱.

همچنین حفظ منابع اقتصادی و موقعیتهای اجتماعی، انگیزه نیرومندی برای ثروتمندان و حکمرانان و دانشمندان بود ۲، و از سوی دیگر، جهل و ناآگاهی توده‌های مردم، عامل بزرگی برای فریب خوردن از سردمداران کفر، و پیروی از بزرگان و اکثریت جامعه بود و موجب این می شد که به اوهام و پندارهای خودشان دل، خوش کنند و از ایمان به آیینی که جز افراد معدودی آن را نپذیرفته بودند سرباز زنند آن هم افرادی که غالباً از موقعیت اجتماعی چشمگیری بهره مند نبودند و از طرف بزرگان قوم و اکثریت جامعه، طرد می شدند. ضمناً فشار قشر حاکم و زورگویان را نباید از نظر دور داشت ۳.

شیوه‌های برخورد با انبیاء

مخالفان انبیاء برای جلوگیری از پیشرفت کار ایشان با شیوه‌های گوناگون به مبارزه می‌پرداختند:

الف - تحقیر و استهزاء نخست گروهی می‌کوشیدند که شخصیت پیام آوران الهی را به وسیله تحقیر و استهزاء و توهین و مسخره کردن بکوبند ۴ تا توده‌های مردم نسبت به ایشان بی‌اعتناء شوند.

ب - افتراء و نسبت‌های ناروا سپس دست به دروغ و افتراء می‌زدند و نسبت‌های ناروا به ایشان می‌دادند و از جمله آنان را «سفیه» و «مجنون» می‌خواندند ۵ و هنگامی که معجزه‌ای را اظهار می‌کردند تهمت سحر و افسون به ایشان می‌زدند ۶

*****

1. ک: سوره بقره: آیه ۱۷۰، سوره مائده: آیه ۱۰۴، سوره اعراف: آیه ۲۸، سوره یونس: آیه ۷۸، سوره انبیاء: آیه ۵۳، سوره شعراء: آیه ۷۴، سوره لقمان: آیه ۲۱، سوره لقمان: آیه ۲۱، سوره زخرف: آیه ۲۲ - ۲۳.
  2. ک: سوره هود: آیه ۸۴ - ۸۶، سوره قصص: آیه ۷۶ - ۷۹، سوره توبه: آیه ۳۴.
  3. ک: سوره ابراهیم: آیه ۲۱، سوره فاطر: آیه ۴۷، سوره هود: آیه ۲۷، سوره شعراء: آیه ۱۱۱.
  4. ک: سوره حجر: آیه ۱۱، سوره یس: آیه ۳۰، سوره زخرف: آیه ۷، سوره مُطَفِّفین: آیه ۲۹ - ۳۲.
  5. ک: سوره اعراف: آیه ۶۶، سوره بقره: آیه ۱۳، سوره مؤمنون: آیه ۲۵.
  6. ک: سوره الذاریات: آیه ۳۹، ۵۲، ۵۳، سوره انبیاء: آیه ۳، سوره قمر: آیه ۲.
- (صفحه ۲۴۸)

و افسانه‌ها می‌نامیدند ۱.

ج - مجادله و مغالطه هنگامی که فرستادگان خدا با لسان حکمت و استدلال برهانی سخن می‌گفتند یا با شیوه «جدال احسن» به بحث و گفتگو می‌پرداختند یا مردم را

موعظه و نصیحت می کردند و نسبت به پیامدهای کفر و شرک و طغیان، هشدار می دادند و نتایج سودمند و خوش فرجام خداپرستی را بازگو می نمودند و مژده سعادت دنیا و آخرت به مؤمنان و صالحان می دادند و در چنین موقعی سردمداران کفر مردم را از گوش دادن به سخنان ایشان منع می کردند و سپس با منطقی ضعیف و ابلهانه به ایشان پاسخ می دادند و می کوشیدند توده های مردم را با سخنان آراسته بفریبند ۲ و از پیروی انبیاء (علیهم السلام) باز دارند و غالباً به روش و منش پیشینیان و نیاکان، استناد می کردند ۳ و مال و ثروت و پیشرفتهای مادی خودشان را به رخ آنان می کشیدند و ضعف و عقب ماندگیهای مادی پیروان انبیاء را دلیل نادرستی، عقاید و رفتارشان قلمداد می کردند ۴ و بهانه هایی را دستاویز خودشان قرار می دادند از این قبیل که چرا خدا رسولان و سفیران خود را از میان فرشتگان، انتخاب نکرده است؟ یا چرا فرشته ای را به همراه آنان نفرستاده است؟ یا چرا ایشان را از مزایای مالی و اقتصادی چشمگیری بهره مند نساخته است؟ ۵ و گهگاه لجاجت را بدان جا می رساندند که می گفتند: ما در صورتی ایمان می آوریم که به خودمان وحی شود یا خدا را ببینیم و سخنانش را بیواسطه بشنویم! ۶

د - تهدید و تطمیع شیوه دیگری که در قرآن کریم از بسیاری از امتهای نقل شده این است که پیامبران خدا و پیروانشان را تهدید به انواع شکنجه و اخراج از شهر و وطن و سنگسار

*****

1. ک: سوره انعام: آیه ۲۵، سوره انفال: آیه ۲۴، سوره مؤمنون: آیه ۸۳، سوره فرقان: آیه ۵، سوره نمل: آیه ۶۸، سوره احقاف: آیه ۱۷، سوره قلم: آیه ۱۵، سوره مطففین: آیه ۱۳.

2. ک: سوره نوح: آیه ۷، سوره فصلت: آیه ۲۶، سوره انعام: آیه ۱۱۲، ۱۲۱، سوره غافر: آیه ۵، ۳۵، سوره اعراف: آیه ۷۰، ۷۱، سوره کهف: آیه ۵۶.

3. ک: سوره بقره: آیه ۱۷۰، سوره مائده: آیه ۱۰۴، سوره اعراف: آیه ۲۸، سوره انبیاء: آیه ۵۳، سوره یونس: آیه ۷۸، سوره لقمان: آیه ۲۱.
4. ک: سوره یونس: آیه ۸۸، سوره سباء: آیه ۳۵، سوره قلم: آیه ۱۴، سوره مریم: آیه ۷۷، سوره مدثر: آیه ۱۲، سوره مزمل: آیه ۱۱، سوره احقاف: آیه ۱۱.
5. ک: سوره انعام: آیات ۷ - ۹، سوره اسراء: آیات ۹۰ - ۹۵، سوره فرقان: آیات ۴ - ۸.
6. ک: سوره بقره: آیه ۱۱۸، سوره انعام: آیه ۱۲۴، سوره نساء: آیه ۱۵۳.

(صفحه ۲۴۹)

کردن و کشتن می کردند ۱ و از سوی دیگر ابزار تطمیع را بکار می گرفتند و مخصوصاً با صرف اموال هنگفتی مردم را از پیروی انبیاء باز می داشتند ۲.

ه خشونت و قتل و سرانجام با دیدن صبر و استقامت و صلابت و متانت انبیاء (علیهم السلام) ۳ و جدیت و پایداری پیروان راستینشان، و با نومییدی از تأثیر تبلیغات سوء و حربه هایی که بکار می گرفتند اقدام به عملی کردن تهدیداتشان می کردند و دست به اعمال خشونت آمیز می زدند چنانکه بسیاری از پیامبران خدا را به قتل رساندند ۴ و جامعه انسانی را از بزرگترین نعمتها و مواهب الهی و شایسته ترین مصلحان و رهبران اجتماعی، محروم ساختند.

برخی از سنتهای الهی در تدبیر جامعه

هر چند هدف اصلی از بعثت انبیاء (علیهم السلام) این بود که مردم به شناختهای لازم برای تحصیل سعادت دنیا و آخرتشان دست یابند و نارسایی عقل و تجاربشان به وسیله وحی، جبران شود و به دیگر سخن: حجت بر ایشان تمام گردد ۵. اما خدای متعال از فرط رحمت خودش هنگام ظهور پیامبران، با تدابیرات حکیمانه اش زمینه های روانی خاصی برای پذیرفتن دعوت ایشان فراهم می کرد تا کمکی برای حرکت تکاملی مردم

باشد و چون بزرگترین عامل کفر و روگردانی از خدا و پیامبران، احساس بی نیازی ۶، و غفلت از نیازمندیهای فراگیر و همه جانبه خلق بود پروردگار حکیم، شرایطی فراهم می کرد که مردم، توجه به نیازمندی خودشان پیدا کنند و از مرکب غفلت و غرور و نخوت، فرود آیند و از این روی، سختیها و گرفتاریهایی پیش می آورد خواه ناخواه به ناتوانی خودشان پی ببرند و رو بسوی خدا آورند ۷.

اما این عامل هم تأثیر کلی و همگانی نداشت و بسیاری از مردم، به ویژه کسانی که از امکانات مادی بیشتری برخوردار بودند و سالیان درازی با ظلم و ستم بر دیگران، وسایل

عیش

*****

1. ک: سوره ابراهیم: آیه ۱۳، سوره هود: آیه ۹۱، سوره مریم: آیه ۴۶، سوره یس:
- آیه ۱۸، سوره غافر: آیه ۲۶.
2. ک: انفال: آیه ۳۶.
3. ک: سوره ابراهیم: آیه ۱۲.
4. ک: سوره بقره: آیات ۶۱، ۸۷، ۹۱، سوره آل عمران: آیات ۲۱، ۱۱۲، ۱۸۱، سوره مائده: آیه ۷۰، سوره نساء: آیه ۱۵۵.
5. ک: سوره نساء: آیه ۶۵، سوره طه: آیه ۱۳۴.
6. ک: سوره علق: آیه ۶.
7. ک: سوره انعام: آیه ۴۲، سوره اعراف: ۹۴.

(صفحه ۲۵۰)

و نوش زیادی برای خودشان فراهم کرده بودند و به تعبیر قرآن کریم دلهای ایشان سخت همانند سنگ شده بود، بخود نمی آمدند ۱ و همچنان در خواب غفلت، فرو می ماندند و به راه باطلشان ادامه می دادند. چنانکه مواعظ و اندرزها و هشدارهای پیامبران هم تأثیری در ایشان نمی بخشید و هنگامی که خدای متعال بلاها و گرفتاریها را

رفع می فرمود و بار دیگر نعمتهای خود را بر مردم، ارزانی می داشت می گفتند: این گونه دگر گونیها و نوسانات و جابجا شدن سختی و آسایش و غم و شادی، لازمه زندگی است و برای پیشینیان هم رخ داده است ۲ و مجدداً به ستمگری و اندوختن ثروت و توسعه نیروها می پرداختند غافل از اینکه همین افزایش امکانات، دامی است الهی برای شقاوت دنیا و آخرت ایشان ۳.

بهر حال، در صورتی که پیروان انبیاء از نظر شما و توان بحدی می رسیدند که بتوانند جامعه مستقلی تشکیل دهند و از خودشان دفاع کنند و با دشمنان خدا به مبارزه برخیزند مأمور به جهاد می شدند ۴ و به دست ایشان عذاب الهی بر سر کافران و ستمگران فرود می آمد ۵ و در غیر این صورت، مؤمنان به دستور پیامبران، از کافران کناره می گرفتند و سپس عذاب الهی از مجاری دیگری بر جامعه ای که امید خیر و بازگشتی درباره آن نمی رفت نازل می شد ۶ و این است سنت تغییرناپذیر الهی در تدبیر جوامع بشری ۷.

31 پیامبر اسلام

مقدمه

(صفحه ۲۵۳)

دهها هزار پیامبر الهی در مقاطع مختلف تاریخی و در نقاط گوناگون زمین، مبعوث شدند و نقش ممتاز خود را در هدایت و تربیت انسانها ایفاء کردند و آثار درخشانی در جامعه بشری بجای نهادند و هر کدام، گروهی را براساس عقاید صحیح و ارزشهای والا، تربیت کردند و تأثیرات غیر مستقیمی نیز بر دیگران بخشیدند و بعضی از ایشان موفق شدند که جامعه ای توحیدی و عادلانه نیز به وجود آورند و رهبری آن را بعهده بگیرند.

در میان ایشان، حضرت نوح و حضرت ابراهیم و حضرت موسی و حضرت عیسی (علیهم الصلاه و السلام) از طرف خدای متعال، کتابهایی مشتمل بر احکام و مقررات

فردی و اجتماعی و وظایف اخلاقی و قانونی متناسب با شرایط زمان، در دسترس بشر قرار دادند. ولی این کتابها یا به مرور زمان بکلی محو شد و از میان رفت، و یا دستخوش تحریفهای لفظی و معنوی قرار گرفت، و در نتیجه، آیینها و شریعتهای آسمانی به صورت مسخ شده‌ای در آمد. چنانکه تورات موسی (علیه السلام) مورد تحریفهای فراوانی واقع شد و چیزی به نام انجیل عیسی (علیه السلام) باقی نماند بلکه از دست نویسهای افرادی که از پیروان آن حضرت شمرده می‌شدند مجموعه‌هایی تهیه شد و به نام کتاب مقدس، قلمداد گردید.

هر شخص بی‌غرضی که نظری بر عهدین (تورات و انجیل فعلی) بیفکند خواهد دانست که هیچکدام از آنها کتابی که بر موسی یا عیسی (علیهما السلام) نازل شده نیست. اما تورات، علاوه بر اینکه خدای متعال را (العیاذ باللّه) به صورت انسانی ترسیم می‌کند که نسبت به بسیاری

(صفحه ۲۵۴)

از امور، آگاهی ندارد ۱ و بارها از کار خودش پشیمان می‌شود ۲ و با یکی از بندگانش (حضرت یعقوب) کشتی می‌گیرد و نمی‌تواند بر او غالب شود و سرانجام التماس می‌کند که از او دست بردارد تا مردم، خدایشان را در چنین حالی نبینند ۳ و علاوه بر اینکه نسبتهای ناروایی به پیامبران الهی می‌دهد چنانکه (العیاذ باللّه) نسبت زنای محصنه به حضرت داود (علیه السلام) ۴ و نسبت شرب خمر و زنای با محارم به حضرت لوط (علیه السلام) می‌دهد ۵. علاوه بر همه اینها جریان مرگ حضرت موسی (علیه السلام) یعنی آورنده کتاب تورات را نیز شرح می‌دهد که چگونه و در کجا از دنیا رفت ۶. آیا تنها همین نکته، کافی نیست که ما بفهمیم این کتاب، از حضرت موسی (علیه السلام) نیست؟!!

و اما وضع انجیل، از تورات هم رسواتر است زیرا اولاً چیزی به نام کتابی که بر حضرت عیسی (علیه السلام) نازل شده در دست نیست و خود مسیحیان هم چنین

ادعایی ندارند که انجیل فعلی، کتابی است که خدا بر حضرت عیسی (علیه السلام) نازل کرده است، بلکه محتوای آن، گزارشاتی است منسوب به چند تن از پیروان آن حضرت.

و علاوه بر تجویز شرب خمر، ساختن آن را به عنوان معجزه عیسی قلمداد می کند ۷. در یک جمله، وحیهای نازل شده بر این دو پیامبر بزرگوار، تحریف شده و نمی تواند نقش خود را در هدایت مردم، ایفاء کند.

و اما اینکه چرا و چگونه این تحریفها و دستبردها انجام گرفته، داستانهای مفصّلی دارد که در اینجا مجال بیان آنها نیست ۸.

باری، در ششمین سده بعد از میلاد مسیح (علیه السلام) در حالی که سراسر جهان را تیرگیهای جهل و ظلم، فرا گرفته بود و مشعلهای هدایت الهی در همه سرزمینها به

خاموشی

*****

1. ک: تورات، سفر پیدایش، باب سوم، شماره ۸ - ۱۲.
2. ک: تورات، سفر پیدایش، باب ششم، شماره ۶.
3. ک: تورات، سفر پیدایش، باب ۳۲، شماره ۲۴ - ۳۲.
4. ک: عهد قدیم، کتاب دوم سموئیل، باب ۱۱.
5. ک: تورات، سفر پیدایش، باب ۱۹، شماره ۳۰ - ۳۸.
6. ک: تورات، سفر تثئیه، باب ۳۴.
7. ک: انجیل یوحنا، باب دوم.
8. ک: اظهار الحق، نوشته رحمه الله هندی، الهدی الی دین المصطفی، از علامه بلاغی، راه سعادت از علامه شعرانی.

(صفحه ۲۵۵)

گراییده بود خدای متعال آخرین و برترین پیامبران خود را در تاریکترین و منحط ترین

جوامع آنروز، برانگیخت تا مشعل پر فروغ وحی را فراراه همه انسانها و برای همیشه برافروزد و کتاب الهی جاویدان و مصون از تحریف و نسخ را در دسترس بشر قرار دهد، و معارف حقیقی و حکمت‌های آسمانی و احکام و قوانین الهی را به مردم بیاموزد، و همه انسانها را بسوی سعادت دنیا و آخرت، رهبری کند ۱.

امیر مؤمنان (علیه السلام) در بخشی از سخنانش در وصف اوضاع و احوال جهان، هنگام ظهور پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) چنین می‌فرماید:

«خدای متعال، پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) را هنگامی به رسالت برگزید که دیر زمانی از بعثت انبیاء پیشین گذشته بود، مردمان در خوابی عمیق و طولانی فرو رفته بودند، شعله‌های فتنه و آشوب در سراسر دنیا برافروخته، و رشته کارها از هم گسیخته بود. آتش جنگ، شعله ور؛ و تاریکی جهل و گناه، فراگیر؛ و نیرنگ و تزویر، آشکار بود. برگ‌های درخت زندگی بشر به زردی گراییده، امید باروبری از آن نبود. آبها فرو رفته؛ مشعل‌های هدایت، سرد و خاموش گشته؛ پرچم‌های ضلالت و گمراهی برافراشته بود. پستی و بدبختی به بشر، هجوم آورده چهره زشت خود را نمایان ساخته بود. این فساد و تیره روزی، چیزی جز فتنه و آشوب، بار نمی‌آورد و مردمی که بیم و هراس و ناامنی برایشان چیره گشته بود پناهگاهی جز شمشیر خون آشام نمی‌دیدند ۲.

از زمان ظهور پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) مهمترین موضوع برای هر انسان حقیقت جویی (بعد از خداشناسی) تحقیق درباره نبوت و رسالت آن حضرت و حقانیت دین مقدس اسلام است و با اثبات این موضوع که توأم با اثبات حقانیت قرآن کریم و اعتبار آن به عنوان تنها کتاب آسمانی موجود در دست بشر و محفوظ از تحریف و تغییر خواهد بود راه تضمین شده‌ای برای اثبات سایر عقاید صحیح و تبیین نظام ارزشی و وظایف عملی همه انسانها تا پایان جهان، شناخته می‌شود و کلید حلّ سایر مسائل جهان بینی و ایدئولوژی به دست می‌آید.

*****

1. ک: سوره جمعه: آیه ۲، ۳.

2. ک: نهج البلاغه، خطبه ۱۸۷.

(صفحه ۲۵۶)

اثبات رسالت پیامبر اسلام

در درس بیست و هفتم گفته شد که پیامبری پیامبران، از سه راه قابل اثبات است: یکی از راه آشنایی با منش ایشان و استفاده از قرائن اطمینان بخش. دوم از راه پیشگویی پیامبران پیشین و سوم راه ارائه معجزه.

در مورد پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) هر سه راه، وجود داشت: از سویی مردم مکه، چهل سال زندگی پرافتخار آن حضرت را از نزدیک دیده بودند که کوچکترین نقطه تاریکی در آن، یافت نمی شد و آنچنان او را به راستگویی و درست کرداری شناخته بودند که لقب «امین» به آن حضرت داده بودند و طبعاً در مورد چنین شخصی احتمال دروغ و ادّعی کذب، داده نمی شد.

از سوی دیگر، پیامبران پیشین، بشارت بعثت آن حضرت را داده بودند ۱ و گروهی از اهل کتاب، انتظار ظهور او را می کشیدند و نشانه های روشن و گویایی از وی در دست داشتند ۲ و حتی به مشرکان عرب می گفتند که از میان فرزندان حضرت اسماعیل (علیه السلام) (که قبایلی از عرب را تشکیل می دادند) کسی مبعوث به رسالت خواهد شد که پیامبران پیشین و ادیان توحیدی را تصدیق خواهد کرد ۳ و بعضی از دانشمندان یهود و نصاری، با استناد به همان پیشگوییها، به آن حضرت ایمان آوردند ۴ هر چند بعضی دیگر در اثر انگیزه های نفسانی و شیطانی از پذیرفتن دین اسلام سرباز زدند.

قرآن کریم، با اشاره به این راه می فرماید: «أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ» ۵.

شناسایی پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) به وسیله علماء بنی اسرائیل و براساس

پیشگوییها و معرفیهای پیامبران پیشین، همان گونه که دلیل روشنی بر صحت رسالت آن

*****

1. ک: سوره صف، آیه ۶.

2. ک: سوره اعراف: آیه ۱۵۷، سوره بقره: آیه ۱۴۶، سوره انعام: آیه ۲۰.

3. ک: سوره بقره، آیه ۸۹.

4. ک: سوره مائده: آیه ۸۳، سوره احقاف: آیه ۱۰.

5. ک: سوره شعراء، آیه ۱۹۷.

(صفحه ۲۵۷)

حضرت برای همه اهل کتاب بود حجت قانع کننده‌ای، هم بر حقانیت پیامبران بشارت دهنده، و هم بر حقانیت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) برای دیگران بشمار می‌رفت زیرا صدق این پیشگوییها و انطباق شواهد و علامات معرفی شده را بر آن حضرت، با چشم خود می‌دیدند و با عقل خودشان تشخیص می‌دادند. و عجیب این است که در همین تورات و انجیل تحریف شده، با همه تلاش و کوششی که برای محو کردن این گونه بشارتها بعمل آمده نکته‌هایی یافت می‌شود که حجت را بر حق جوینان، تمام می‌کند چنانکه بسیاری از علماء یهود و نصاری که طالب حق و حقیقت بودند با استفاده از همین نکات و بشارات، هدایت شدند و به دین مقدس اسلام، ایمان آوردند ۱.

همچنین از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) معجزات فراوانی ظاهر گشت که در کتب تاریخ و حدیث، ضبط شده و نقل بسیاری از آنها به حد تواتر رسیده است ۲. اما عنایت الهی در مورد معرفی آخرین پیامبر و دین جاودانی او، اقتضاء داشت که علاوه بر معجزاتی که حجت را بر حاضرین تمام می‌کرد و دیگران می‌بایست از راه نقل، از آنها آگاه شوند معجزاتی جاودانی به او بدهد که برای همیشه، حجت را بر جهانیان

تمام کند، و آن قرآن کریم است.
از این روی، در درس آینده به بیان اعجاز این کتاب عزیز می پردازیم.

32 اعجاز قرآن

معجزه بودن قرآن

(صفحه ۲۶۱)

قرآن کریم، تنها کتاب آسمانی است که با صراحت و قاطعیت تمام، اعلام داشته که هیچکس توان آوردن کتابی همانند آن را ندارد، و حتی اگر همه آدمیان و جنیان با یکدیگر همکاری کنند قدرت چنین کاری را نخواهند داشت ۱ و نه تنها قدرت بر آوردن کتاب کاملی مثل کل قرآن را ندارند بلکه قدرت بر آوردن ده سوره ۲ و حتی یک سوره یک سطری را هم نخواهند داشت ۳.

سپس با بیشترین تأکیدات، همگان را مورد «تحدی» قرار داده و به معارضه طلبیده و عدم قدرت ایشان را بر چنین کاری، دلیل بر خدایی بودن این کتاب و رسالت پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) دانسته است ۴.

پس جای شکی نیست که این کتاب شریف، ادعای معجزه بودن خوش را دارد و آورنده این کتاب، آن را به عنوان معجزه‌ای جاودانی و برهانی قاطع بر پیامبری خودش، به همه جهانیان و برای همیشه، عرضه داشته است و هم اکنون بعد از گذشتن چهارده قرن، این ندای الهی هر صبح و شام به وسیله فرستنده‌های دوست و دشمن، به گوش جهانیان می‌رسد و حجت را بر ایشان تمام می‌کنند.

*****

1. ک: سوره اسراء، آیه ۸۸.

2. ک: سوره هود، آیه ۱۳.

3. ک: سوره یونس، آیه ۳۸.

4. ک: سوره بقره، آیه ۲۳، ۲۴.

(صفحه ۲۶۲)

از سوی دیگر می‌دانیم که پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) از نخستین روز اظهار دعوتش، با دشمنان سرسخت و کینه توزی مواجه شد که از هیچگونه تلاش و کوششی برای مبارزه با این آیین الهی، کوتاهی نکردند و پس از نومید شدن از تأثیر تهدیدات و تطمیعات، کمر به قتل آن حضرت بستند. که با تدبیر الهی، این توطئه هم از هجرت شبانه و مخفیانه آن بزرگوار بسوی مدینه، خنثی شد و بعد از هجرت هم بقیه عمر شریفش را در جنگهای متعدد با مشرکان و همدستان یهودی آنان سپری کرد و از هنگام رحلت آن حضرت تا امروز هم همواره منافقین داخلی و دشمنان خارجی در صدد خاموش کردن این نور الهی بوده و هستند و از هیچ کاری در این راه، فروگذار نکرده و نمی‌کنند و اگر آوردن کتابی مانند قرآن کریم، امکان می‌داشت هرگز از آن، صرف نظر نمی‌کردند.

در این عصر هم که همه دولتهای بزرگ دنیا اسلام را بزرگترین دشمن برای سلطه ظالمانه خودشان شناخته و کمر مبارزه جدی با آن را بسته‌اند و همه گونه امکانات مالی و علمی و سیاسی و تبلیغاتی را در اختیار دارند اگر می‌توانستند اقدام به تهیه یک سطر مشابه یکی از سوره‌های کوچک قرآن می‌کردند و آن را به وسیله رسانه‌های گروهی و وسایل تبلیغات جهانی عرضه می‌داشتند. زیرا این کار، ساده‌ترین و کم هزینه‌ترین و مؤثرترین راه برای مبارزه با اسلام و جلوگیری از گسترش آن است.

بنابراین، هر فرد عاقلی که جویای حقیقت باشد با توجه به این نکات، یقین خواهد کرد که قرآن کریم، کتابی استثنایی و غیرقابل تقلید است و هیچ فرد یا گروهی با هیچ آموزش و تمرینی نمی‌تواند مانند آن را بیاورد. یعنی همه ویژگیهای یک معجزه (خارق العاده بودن، الهی و غیرقابل تقلید بودن، و به عنوان دلیلی بر صحت نبوت ارائه شدن) را داراست و از این روی، بهترین دلیل قاطع بر صدق دعوت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و

آله و سلم) و حقانیت دین مقدس اسلام می‌باشد و از بزرگترین نعمتهای الهی بر جامعه انسانی همین است که این کتاب شریف را به گونه‌ای نازل فرموده که همواره به صورت معجزه‌ای جاویدان باقی بماند و دلیل صدق و صحّتش را با خودش داشته باشد. دلیلی که درک دلالت آن، نیازی به تحصیل و تخصص ندارد و برای هر فردی قابل فهم و پذیرش است.
(صفحه ۲۶۳)

جهات اعجاز قرآن

اکنون که اجمالا و سر بسته دانستیم که قرآن مجید، سخنی الهی و اعجاز آمیز است به توضیح بعضی از جهات اعجاز آن می‌پردازیم.

الف. فصاحت و بلاغت قرآن

نخستین وجه اعجاز قرآن کریم، شیوایی (فصاحت) و رسایی (بلاغت) آن است. یعنی خدای متعال برای بیان مقاصد خود در هر مقامی شیواترین و زیباترین الفاظ، و سنجیده ترین و خوش آهنگ ترین ترکیباتی را بکار گرفته که به بهترین و رساترین وجهی معانی مورد نظر را به مخاطبین می‌فهماند و گزینش چنین الفاظ و ترکیبات متناسب و هماهنگ با معانی بلند و دقیق، برای کسی میسر است که احاطه کافی بر همه ویژگیهای الفاظ و دقایق معانی و روابط متقابل آنها داشته باشد و بتواند با در نظر گرفتن همگی اطراف و ابعاد معانی مورد نظر و رعایت مقتضیات حال و مقام، بهترین الفاظ و عبارات را انتخاب کند و چنین احاطه علمی بدون وحی و الهام الهی برای هیچ انسانی فراهم نمی‌شود.

زیبایی آهنگ جذّاب و ملکوتی قرآن برای همگان، و شیوایی و رسایی آن برای آشنایان به زبان عربی و فنون فصاحت و بلاغت، قابل درک است اما تشخیص معجزه

بودن فصاحت و بلاغت، قابل درک است اما تشخیص معجزه بودن فصاحت و بلاغت آن از کسانی ساخته است که مهارت و تخصص در فنون مختلف سخنوری داشته باشد و آن را با دیگر سخنان فصیح و بلیغ، مقایسه کنند و توان خودشان را در برابر آن بیازمایند و این، کاری بود که از شعراء و چکامه سرایان عرب برمی آمد، زیرا بزرگترین هنر اعراب، سخن سرایی بود که در عصر نزول قرآن، به اوج شکوفایی رسیده بود و نمونه هایی از بهترین اشعار را پس از نقد ادبی به عنوان بهترین و ارزشمندترین دستاوردهای هنری، گزینش و معرفی می کردند.

اساساً حکمت و عنایت الهی، اقتضاء دارد که معجزه هر پیامبری متناسب با علم و هنر رایج در آن زمان باشد تا امتیاز و برتری اعجاز آمیز آن را بر آثار بشری، به خوبی درک کنند چنانکه امام هادی (علیه السلام) در پاسخ «ابن سکیت» که پرسید: «چرا خدای متعال، معجزه حضرت موسی (علیه السلام) را ید بیضاء و ازدها کردن عصا، و معجزه حضرت عیسی

(صفحه ۲۶۴)

(علیه السلام) را شفاء دادن بیماران، و معجزه پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) را قرآن کریم قرار داد؟» فرمود: «هنر رایج حضرت موسی (علیه السلام) سحر و جادو بود از این روی، خدای متعال معجزه آن حضرت را شبیه کارهای آنان قرار داد تا عجز و ناتوانی خودشان را از آوردن آن دریابند و هنر رایج زمان حضرت عیسی (علیه السلام) فن پزشکی بود از این روی، خدای متعال معجزه آن حضرت را شفاء دادن بیماران علاج ناپذیر، قرار داد تا جهت اعجاز آن را بخوبی درک کنند. اما هنر رایج در زمان پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) سخنوری و چکامه سرایی بود از این جهت، خدای متعال قرآن کریم را با زیباترین اسلوب، نازل فرمود تا برتری اعجاز آمیز آن را باز شناسند ۱».

باری، بزرگترین سخن شناسان آن عصر، مانند ولید بن مغیره مخزومی و عتبۀ بن ربیعہ و

طفیل بن عمرو، به نهایت فصاحت و بلاغت قرآن و برتری آن بر شیواترین سخنان بشری، گواهی دادند ۲ و در حدود یک قرن بعد، کسانی امثال ابن ابی العوجاء و ابن مقفع و ابوشاکر دیصانی و عبدالملک بصری، تصمیم گرفتند که توان خود را در معارضه با قرآن بیازمایند و یک سال تمام، نیروی خود را بر سر این کار گذاشتند ولی کوچکترین کاری از پیش نبردند و سرانجام، همگی در برابر عظمت این کتاب الهی، زانوی عجز و حیرت به زمین زدند و هنگامی که در مسجد الحرام جلسه‌ای برای بازرسی کارهای یک ساله شان تشکیل داده بودند امام صادق (علیه السلام) از کنار ایشان عبور کرد و این آیه شریفه را تلاوت فرمود:

«قُلْ لَئِن اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَا كُنَّا بِبَعْضِهِمْ لَبِغٌ ظَهِيرًا» ۳.

ب. امی بودن آورنده

قرآن کریم، کتابی است که با وجود کوچکی نسبی حجم، مشتمل بر انواعی از معارف و علوم و احکام و قوانین فردی و اجتماعی است و بررسی کامل هر دسته از آنها نیازمند به گروه‌های متخصصی است که در طول سالیان دراز، به تحقیق و تلاش علمی

*****

1. ک: اصول کافی، ج ۱، ص ۲۴.

2. ک: اعلام الوری، ص ۲۷، ۲۸ و ص ۴۹ و سیره ابن هشام، ج ۱، ص ۲۹۳، و ص ۴۱۰.

3. سوره اسراء، آیه ۸۸، و نورالثقلین در ذیل همین آیه.

(صفحه ۲۶۵)

درباره آنها پردازند و تدریجاً رازهای نهفته آن را کشف کنند و به حقایق بیشتری دست یابند هر چند کشف همه حقایق و اسرار آن، جز به وسیله کسانی که دارای علم

الهی و تأیید خدایی باشند میسر نخواهد بود.

این مجموعه‌های گوناگون که شامل ژرفترین و بلندترین معارف، و والاترین و ارزشمندترین دستورات اخلاقی، و عادلانه‌ترین و استوارترین قوانین حقوقی و جزایی، و حکیمانه‌ترین مناسک عبادی و احکام فردی و اجتماعی، و سودمندترین مواعظ و اندرزها، و آموزنده‌ترین نکات تاریخی، و سازنده‌ترین شیوه‌های تعلیم و تربیت، و در یک جمله: حاوی همه اصول مورد نیاز بشر برای سعادت دنیا و آخرت است با اسلوبی بدیع و بی سابقه، در هم آمیخته شده، به گونه‌ای که همه قشرهای جامعه بتوانند به فراخور استعدادشان از آن، بهره مند شوند.

فراهم آوردن همه این معارف و حقایق در چنین مجموعه‌ای، فراتر از توان انسانهای عادی است. ولی آنچه بر شگفتی آن می‌افزاید این است که این کتاب عظیم به وسیله یک فرد درس نخوانده و تعلیم ندیده که هرگز قلمی بر کاغذ نیاورده و در محیطی دور از تمدن و فرهنگ، پرورش یافته بود عرضه شد و عجیب تر آنکه در زندگی چهل ساله قبل از بعثت نمونه‌ای از این سخنان، از وی شنیده نشده بود و در دوران رسالتش هم آنچه را به عنوان وحی الهی، ارائه می‌کرد اسلوب ویژه و هماهنگ و موزونی داشت که کاملاً آن را از دیگر سخنانش متمایز می‌ساخت و تفاوت آشکاری میان این کتاب با سایر سخنان وی مشهود و محسوس بود.

قرآن کریم با اشاره به این نکات می‌فرماید: «وَمَا كُنْتُمْ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكُمْ إِذَا لَأَرْتَابَ الْمُبْطِلُونَ» ۱.

و در جای دیگر می‌فرماید: «قُلْ لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا تَلَوْتُمْ عَلَيْكُمْ وَلَا أَدْرَاكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِنْ قَبْلِهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» ۲ یعنی: اگر خدا خواسته بود این کتاب را بر شما تلاوت نمی‌کردم و شما را از آن، آگاه نمی‌ساختم، چه اینکه قبلاً عمری را در میان شما سپری کردم (در حالی که نمونه‌ای از این سخنان از من نشیدند) مگر نمی‌فهمید؟! *

*****

1. ک: سوره عنکبوت، آیه ۴۸.

2. ک: سوره یونس، آیه ۱۶.

(صفحه ۲۶۶)

و به احتمال قوی، آیه (۲۳) از سوره بقره «فَأَتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ» نیز اشاره به همین جهت اعجاز است یعنی احتمال قوی دارد که ضمیر «مثله» به «عبدنا» برگردد. حاصل آنکه: اگر به فرض محال، امکان داشته باشد که صدها گروه دانشمند و متخصص با همکاری و همیاری یکدیگر، چنین کتابی را تهیه کنند اما هرگز یک فرد درس نخوانده، از عهده چنین کاری بر نخواهد آمد. بنابراین، ظهور چنین کتابی با این ویژگیها از فرد تحصیل نکرده‌ای، مبین جهت دیگری از جهات اعجاز آن می‌باشد.

ج. هماهنگی و عدم اختلاف

قرآن کریم، کتابی است که در طول بیست و سه سال رسالت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) که دورانی بحرانی و پرماجرا و توأم با فراز و نشیبها و حوادث تلخ و شیرین فراوان بود نازل گردید ولی این دگرگونیهای عجیب، تأثیری در انسجام مطالب و شیوه اعجاز آمیز آن نگذاشت و همین هماهنگی و یکنواختی آن از نظر شکل و محتوی، جهت دیگری از جهات اعجاز بشمار می‌رود که مانند دو جهت دیگر، در خود قرآن به آن، اشاره شده است در آنجا که می‌فرماید: «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا» ۱.

توضیح آنکه: هر انسانی دست کم، دستخوش دو نوع دگرگونی قرار می‌گیرد: یکی آنکه تدریجاً بر معلومات و مهارتهایش افزوده می‌شود و افزایش دانشها و توانشها در سخنانش انعکاس می‌یابد و طبعاً در فاصله زمانی بیست ساله، تفاوت و اختلاف چشمگیری بین گفتارهایشان نمایان می‌گردد.

دو دیگر، آنکه حوادث گوناگون زندگی، موجب پیدایش حالات روانی و احساسات و عواطف مختلفی از قبیل بیم و امید غم و شادی و هیجان و آرامش می شود و اختلاف این حالات، تأثیر بسزایی در اندیشه و گفتار و کردار شخص می گذارد و طبعاً با شدت یافتن این دگرگونیها، سخنان وی هم دچار اختلاف شدیدی می گردد و در حقیقت تغییرات گفتار، تابعی از تغییرات حالات روانی است که آنها هم به نوبه خود، تابع اوضاع و احوال طبیعی و اجتماعی می باشد.

*****

1. ک: سوره نساء، آیه ۸۲.

(صفحه ۲۶۷)

اکنون اگر فرض کنیم که قرآن کریم، دستبافت شخص پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) به عنوان یک انسان محکوم دگرگونیهای یاد شده، باشد با توجه به شرایط بسیار متغیر زندگی آن حضرت، می بایست از نظر شکل و محتوی، دارای اختلافات فراوانی باشد در صورتی که اثری از چنین اختلافات، در آن مشاهده نمی شود. پس نتیجه می گیریم که هماهنگی و عدم اختلاف در مضامین قرآن و در سطح بلاغت اعجاز آمیز آن، نشانه دیگری از صدور این کتاب شریف، از منبع علم ثابت و نامتناهی خدای متعال است که حاکم بر طبیعت و نه محکوم پدیده های دگرگون شونده آن می باشد.

33 مصونیت قرآن از تحریف

مقدمه

(صفحه ۲۷۱)

چنانکه قبلاً اشاره شد دلیل ضرورت نبوت، اقتضاء دارد که پیامهای الهی به طور سالم و دست نخورده، در دسترس انسانها قرار گیرد تا بتوانند از آنها برای پیمودن راه سعادت

دنیا و آخرتشان بهره بگیرند.

بنابراین، مصونیت قرآن کریم تا هنگام ابلاغ به مردم، مانند هر کتاب آسمانی، بعد از آنکه در اختیار مردم، قرار گرفت کمابیش دستخوش تحریفات و تغییراتی گردید و یا پس از چندی به دست فراموشی سپرده شد چنانکه امروز اثری از کتاب حضرت نوح و حضرت ابراهیم (علیهما السلام) در دست نیست و کتاب حضرت موسی و حضرت عیسی (علیهما السلام) به صورت اصلی، یافت نمی‌شود. با توجه به این مطلب، سؤالی مطرح می‌شود که: از کجا بدانیم که آنچه امروز به نام آخرین کتاب آسمانی در دست ماست همان کتابی است که بر پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) نازل شده و هیچ گونه تغییر و تبدیلی در آن، راه نیافته و نه چیزی بر آن افزوده و نه چیزی از آن، کاسته شده است؟

البته کسانی که اندک آشنایی با تاریخ اسلام و مسلمین داشته باشند و از اهتمام رسول اکرم و جانشینان معصومش (صلی الله علیه و علیهم) به کتابت و ضبط آیات قرآن، آگاه باشند و همچنین از اهتمام مسلمانان به حفظ کردن آیات قرآن، مطلع باشند به طوری که تنها در یک جنگ، عدد شهدایی که حافظ قرآن بودند به هفتاد نفر رسید و نیز از نقل متواتر قرآن در طول چهارده قرن و اهتمام به شمارش آیات و کلمات و حروف و مانند آنها با خبر باشند چنین

(صفحه ۲۷۲)

کسانی احتمال کمترین تحریف در این کتاب شریف را نخواهند داد. ولی صرف نظر از این قرائن یقین آور تاریخی، می‌توان مصونیت قرآن کریم را با بیانی مرکب از یک دلیل عقلی و یک دلیل نقلی، نیز ثابت کرد یعنی می‌توان نخست، زیاد نشدن چیزی بر قرآن کریم را با دلیل عقلی ثابت کرد و بعد از ثابت شدن اینکه قرآن موجود، از طرف خدای متعال است با استناد به آیات آن، کاسته نشدن چیزی از آن را نیز به اثبات رساند.

از این روی، موضوع مصونیت قرآن شریف از هر گونه تحریف را در دو بخش جداگانه، مورد بررسی قرار می‌دهیم.

زیاد نشدن چیزی بر قرآن

زیاد نشدن چیزی بر قرآن کریم، مورد اجماع همه مسلمانان بلکه مورد اتفاق همه آگاهان جهان است و هیچگونه حادثه‌ای که منشأ احتمال افزایش چیزی بر قرآن شود روی نداده، و هیچگونه سندی برای چنین احتمالی، قابل ارائه نیست. در عین حال، می‌توان فرض افزایش را با دلیل عقلی نیز ابطال کرد به این بیان:

اگر فرض شود که مطلب تامی بر قرآن، افزوده شده معنایش این است که آوردن مثل قرآن، امکان داشته است و چنین فرضی با اعجاز قرآن و عدم توانایی بشر بر آوردن مثل آن، سازگار نیست و اگر فرض شود که تنها یک کلمه یا آیه کوتاهی (مانند «مُدْهَامَّتَانِ») افزوده شده لازمه اش این است که نظم سخن بهم خورده باشد و از صورت اصلی اعجاز آمیزش خارج شده باشد و در این صورت، قابل تقلید و آوردن مثل آن خواهد بود. زیرا نظم اعجاز آمیز عبارات قرآنی، به انتخاب کلمات و حروف نیز بستگی دارد و با دگرگونی آنها از حالت اعجاز آمیز، خارج می‌شود.

پس به همان دلیلی که معجزه بودن قرآن کریم، ثابت شد محفوظ بودن آن از اضافات نیز ثابت می‌شود. چنانکه با همین دلیل، کم شدن کلمات یا جملاتی که موجب خروج آیات از حالت اعجاز باشد نفی می‌گردد و اما عدم حذف یک سوره کامل یا یک مطلب تام به گونه ای

*****

1. ک: سوره الرحمن، آیه ۶۴.

(صفحه ۲۷۳)

که موجب خارج شدن بقیه آیات از حالت اعجاز نباشد احتیاج به دلیل دیگری دارد.

کم نشدن چیزی از قرآن

بزرگان علماء اسلام از شیعه و سنی، تصریح و تأکید کرده‌اند به اینکه: همان گونه که چیزی بر قرآن کریم، افزوده نشده چیزی هم از آن کم نشده است و برای این مطلب، دلایل فراوانی آورده‌اند. ولی متأسفانه در اثر نقل پاره‌ای روایات مجعول در کتب حدیث فریقین، و برداشت نادرست از برخی روایات معتبر ۱ بعضی احتمال داده‌اند و یا حتی تأیید کرده‌اند که آیاتی از قرآن کریم، حذف شده است.

اما علاوه بر وجود قرائن قطعی تاریخی بر مصونیت قرآن کریم از هر گونه تحریفی خواه به زیاد کردن باشد و خواه به حذف کردن و علاوه بر اینکه حذفی که موجب بهم خوردن نظم اعجاز آمیز آن باشد به وسیله دلیل اعجاز، نفی می‌شود می‌توان مصونیت از حذف آیه یا سوره مستقل را از خود قرآن کریم، استفاده کرد. یعنی بعد از آنکه ثابت شد که همه قرآن موجود، کلام خداست و چیزی بر آن، افزوده نشده، مفاد آیات آن به عنوان محکمترین دلایل نقلی و تعبّدی، حجت می‌شود و یکی از مطالبی که از آیات کریمه قرآن به دست می‌آید همین است که خدای متعال، مصونیت این کتاب را از هر گونه تحریفی ضمانت کرده است برخلاف سایر کتب آسمانی که نگهداری آنها بعهدہ مردم گذاشته شده بود ۲.

این مطلب از آیه (۹) از سوره حجر، استفاده می‌شود که می‌فرماید: «إِنَّا نَحْنُ نُزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ.»

این آیه شریفه از دو جمله، تشکیل یافته است: در جمله اول «إِنَّا نَحْنُ نُزَّلْنَا الذِّكْرَ» بر این مطلب، تأکید شده که قرآن کریم از طرف خدای متعال، نازل شده و در هنگام نزول،

هیچگونه تصرفی

*****

1. مانند روایاتی که در مقام تفسیر آیات و ذکر بعضی از مصادیق آنها، یا در مقام ابطال تفسیرهای غلط و تحریفهای معنوی است و از آنها چنین برداشت شده که دلالت

بر حذف کلمات یا عباراتی از قرآن کریم دارد.

2. چنانکه در آیه (۴۴) از سوره مائده درباره علماء یهود و نصاری می فرماید: «بِمَا

اسْتَحْفَظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ.»

(صفحه ۲۷۴)

در آن، صورت نگرفته است و در جمله دوم «إِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» با استفاده مجدد از ادوات تأکید و هیئتی که دلالت بر استمرار می کند محفوظ بودن همیشگی قرآن از هر گونه تحریفی تضمین شده است.

این آیه هر چند دلالت بر اضافه نشدن چیزی بر قرآن نیز دارد لیکن استدلال به آن برای نفی این قسم از تحریف، نوعی استدلال دوری است زیرا فرض زیاد شدن چیزی بر قرآن، شامل زیاد شدن همین آیه هم می شود و ابطال چنین فرضی با خود این آیه، صحیح نیست. از این روی، ما آن فرض را با استناد به دلیل معجزه بودن قرآن کریم، ابطال کردیم و سپس با استفاده از این آیه شریفه، محفوظ بودن آن را از حذف آیه یا سوره مستقلی (به نحوی که موجب بهم خوردن نظم اعجاز آمیز آن نشود) را نیز ثابت کردیم و بدین ترتیب، مصونیت قرآن کریم از تحریف به زیادی و حذف، با بیانی مرکب از یک دلیل عقلی و یک دلیل نقلی، ثابت می شود.

در پایان لازم است این نکته را خاطر نشان کنیم که منظور از مصونیت قرآن شریف از تحریف این نیست که هر جا کتابی بنام قرآن یافت شود قرآن کامل و محفوظ از اشتباهات کتابتی یا قرائنی باشد و یا هیچگونه تفسیر غلط و تحریف معنوی درباره آن، امکان نداشته باشد و یا آیات و سوره های آن به ترتیب نزول، تنظیم شده باشد، بلکه منظور این است که قرآن کریم چنان در میان بشر باقی بماند که طالبان حقیقت، امکان دسترسی به همه آیات آن بدان گونه که نازل شده است داشته باشند. بنابراین، ناقص بودن یا غلط داشتن بعضی از نسخه های قرآن، یا اختلاف قرائن ها، یا تنظیم آیات و سوره های آن برخلاف ترتیب نزول، یا وجود تحریفهای معنوی و انواع تفسیر به رأی،

منافاتی با مصونیت قرآن کریم از تحریف مورد بحث ندارد.
(صفحه ۲۷۵)

پرسی

- 1- زمینه طرح مسأله «مصونیت قرآن از تحریف» را بیان کنید.
- 2- چه شواهد تاریخی بر مصونیت قرآن، وجود دارد؟
- 3- مصونیت قرآن را با چه بیانی می توان اثبات کرد؟
- 4- زیاد نشدن چیزی بر قرآن را اثبات کنید.
- 5- به چه دلیل، چیزی از قرآن، کم نشده است؟
- 6- آیا با همین دلیل می توان ثابت کرد که چیزی بر قرآن، اضافه نشده است؟ چرا؟
- 7- توضیح دهید که نقص و غلط در بعضی از نسخه های قرآن و اختلافات قرائات، یا اختلاف ترتیب کتابت آیات و سوره های آن با ترتیب نزول، یا وجود تفسیرهای نادرست و تحریفهای معنوی، منافاتی با مصونیت قرآن از تحریف مورد بحث ندارد.

34 جهانی و جاودانی بودن اسلام

مقدمه

(صفحه ۲۷۹)

دانستیم که ایمان به همه پیامبران و پذیرفتن همه پیامهای ایشان ضرورت دارد ۱ و انکار یک پیامبر یا انکار یکی از احکام و پیامهای او به معنای انکار ربوبیت تشریحی الهی و نظیر کفر ابلیس می باشد.

بنابراین، بعد از ثابت شدن رسالت پیامبر اسلام (ص) ایمان به آن حضرت و ایمان به همه آیاتی که بر او نازل شده و همه احکام و قوانینی که از طرف خدای متعال آورده است ضرورت دارد.

اما ایمان آوردن به هر پیامبر و کتاب آسمانی او مستلزم ضرورت عمل بر طبق شریعت وی نیست چنانکه مسلمانان، ایمان به همه پیامبران عظام (علیهم السلام) و به همه کتب آسمانی دارند ولی نمی‌توانند و نباید به شرایع پیشین، عمل کنند و قبلاً نیز اشاره شد که وظیفه عملی هر امتی عمل کردن به دستورات پیامبر همان امت است ۲. پس ضرورت عمل کردن همه مردم به شریعت اسلام در صورتی ثابت می‌شود که رسالت پیامبر اسلام، اختصاص به قوم خاصی (مانند عرب) نداشته باشد و نیز پیامبر دیگری بعد از آن حضرت مبعوث نشده باشد که شریعت وی را نسخ کند و به دیگر سخن: اسلام، دین جهانی و جاودانی

*****

(1) 1. و (۲) درس بیست و نهم از همین کتاب.

(1) 2. و (۲) درس بیست و نهم از همین کتاب.

(صفحه ۲۸۰)

باشد.

از این روی، لازم است این مسأله را مورد بحث قرار دهیم که: آیا رسالت پیامبر اسلام (ص) جهانی و جاودانی است، یا اختصاص به قوم معین یا زمان محدودی داشته است؟ روشن است که چنین مسأله‌ای را نمی‌توان با روش عقلی خالص، مورد بررسی قرار داد بلکه باید از روش تحقیق در علوم نقلی و تاریخی، بهره گرفت یعنی باید به اسناد و مدارک معتبر، مراجعه کرد.

و کسی که حقیقت قرآن کریم و نبوت و عصمت پیامبر اسلام (ص) را احراز کرده باشد برای وی هیچ مدرکی معتبرتر از کتاب و سنت نخواهد بود.

جهانی بودن اسلام

جهانی بودن دین اسلام و عدم اختصاص آن به قوم یا منطقه خاصی، از ضروریات این آیین الهی است و حتی کسانی هم که ایمان به آن ندارند می‌دانند که دعوت اسلام، همگانی بوده و محدود به منطقه جغرافیایی خاصی نبوده است.

افزون بر این، شواهد تاریخی فراوان وجود دارد که پیامبر اکرم (ص) به سران کشورها مانند قیصر روم و پادشاه ایران و فرمانروایان مصر و حبشه و شامات و نیز به رؤسای قبائل مختلف عرب و ... نامه نوشتند و پیک ویژه بسوی آنان گسیل داشتند و همگان را دعوت به پذیرفتن این دین مقدّس کرده از پیامدهای وخیم کفر و استنکاف از پذیرفتن اسلام، بر حذر داشتند ۱ و اگر دین اسلام، جهانی نبود چنین دعوت عمومی انجام نمی‌گرفت و سایر اقوام و امتهای هم‌عذری برای عدم پذیرش می‌داشتند.

بنابراین نمی‌توان بین ایمان به حقّانیت اسلام و ضرورت عمل بر طبق این شریعت الهی، تفکیکی قائل شد و در نتیجه، کسانی را از موظف بودن به پیروی عملی از این آیین الهی، مستثنی دانست.

****

۱. نامه‌های پیامبر اکرم (ص) در کتابهای معتبر تاریخی، ضبط شده و مجموعه آنها به صورت کتاب مستقلی بنام «مکاتب الرسول» گردآوری شده است.

(صفحه ۲۸۱)

دلایل قرآنی بر جهانی بودن اسلام

همان‌گونه که اشاره شد بهترین دلیل و معتبرترین مدرک برای اثبات اینگونه مطالب، قرآن کریم است که حقّانیت و اعتبار آن در درسهای گذشته، واضح گردید و کسی که یک مرور اجمالی بر این کتاب الهی بکند با کمال روشنی در خواهد یافت که دعوت آن، عمومی و همگانی است و اختصاص به قوم و اهل نژاد و زبان معینی ندارد.

از جمله، در آیات زیادی همه مردم را به عنوان «یا ایها الناس» ۱ «یا بنی آدم» ۲ مورد

خطاب، قرار داده و هدایت خود را شامل همه انسانها «النَّاسُ ۳ و الْعَالَمِينَ ۴» دانسته است و همچنین در آیات فراوانی رسالت پیامبر اکرم (ص) را برای همه مردم «النَّاسُ ۵ و الْعَالَمِينَ ۶» ثابت کرده، و در آیه‌ای شمول دعوت وی را نسبت به هر کسی که از آن، مطلع شود مورد تأکید قرار داده است ۷ و از سوی دیگر، پیروان سایر ادیان را به عنوان «اهل کتاب» مورد خطاب و عتاب قرار داده ۸ و رسالت پیامبر اکرم (ص) را در مورد آنان تثبیت فرموده، و اساساً هدف از نزول قرآن کریم بر پیامبر اکرم (ص) را پیروزی اسلام بر سایر ادیان، شمرده است ۹.

با توجه به این آیات، جای هیچگونه شک و شبه‌های درباره همگانی بودن دعوت قرآن کریم و جهانی بودن دین مقدس اسلام، باقی نمی‌ماند.

جاودانی بودن اسلام

آیات مزبور همان گونه که با بکار گرفتن الفاظ عامّ (مانند بنی آدم و الناس و العالمین) و با متوجه کردن خطاب به اقوام غیرعرب و پیروان سایر ادیان (مانند «یا أَهْلَ الْكِتَابِ») عمومیت و جهانی بودن اسلام را ثابت می‌کند همچنین با اطلاق زمانی، محدودیت و مقید بودن آن را به

*****

1. ک: سوره بقره: آیه ۲۱، سوره نساء: آیه ۱، ۱۷۴، سوره فاطر: آیه ۱۵.
2. ک: سوره اعراف: آیه ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۳۱، ۳۵، سوره یس: آیه ۶۰.
3. ک: سوره بقره: آیه ۱۸۵، ۱۸۷، سوره آل عمران: آیه ۱۳۸، سوره ابراهیم: آیه ۱، ۵۲، سوره جاثیه: آیه ۲۰، سوره زمر: آیه ۴۱، سوره نحل: آیه ۴۴، سوره کهف: آیه ۵۴، سوره حشر: آیه ۲۱.
4. ک: سوره انعام: آیه ۹۰، سوره یوسف: آیه ۱۰۴، سوره تکویر: آیه ۲۷، سوره قلم: آیه ۵۲.

5. ک: سوره نساء: آیه ۷۹، سوره حج: آیه ۴۹، سوره سبأ: آیه ۲۸.
6. ک: سوره انبیاء: آیه ۱۰۷، سوره فرقان: آیه ۱.
7. ک: سوره انعام: آیه ۱۹.
8. ک: سوره آل عمران: آیه ۶۵، ۷۰، ۷۱، ۹۸، ۹۹، ۱۱۰، سوره مائده: آیه ۱۵، ۱۹.
9. ک: سوره توبه: آیه ۳۳، سوره فتح: آیه ۳۸، سوره صف: آیه ۹.

(صفحه ۲۸۲)

زمان معینی نفی می کند و به ویژه، تعبیر «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» ۱ جای هیچگونه شبهه‌های باقی نمی گذارد. همچنین می توان به آیه (۴۲) از سوره فصلت، استدلال کرد که می فرماید: «وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ. لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ» و دلالت دارد بر اینکه هیچگاه قرآن کریم، صحت و اعتبار خود را از دست نخواهد داد. نیز دلایل خاتمیت پیامبر اسلام (ص) (که در درس دیگری مورد بحث، واقع می شود) هر گونه توهمی را نسبت به امکان نسخ شدن این دین الهی به وسیله پیامبر و شریعت دیگری، باطل می سازد و نیز روایات فراوانی به این مضمون، وارد شده است: «حلال محمد حلال الی یوم القیامه، و حرامه حرام الی یوم القیامه» ۲ علاوه بر اینکه جاودانی بودن اسلام، مانند جهانی بودن آن، از ضروریات ان دین الهی و بی نیاز از دلیلی زائد بر دلایل حقانیت اسلام است.

حل چند شبهه

دشمنان اسلام که برای جلوگیری از گسترش این دین الهی، از هیچگونه تلاشی فروگذار نکرده و نمی کنند، درصدد برآمدند که با القاء شبهاتی چنین وانمود کنند که دین اسلام فقط برای مردم عربستان نازل شده و رسالتی نسبت به سایر مردم نداشته است!

از جمله به آیاتی تشبیه کرده اند که پیامبر اکرم (ص) را مأمور هدایت خویشان و

نزدیکان خودش یا اهل مکه و حوالی آن کرده است ۳ و نیز آیه (۶۹) از سوره مائده که بعد از اشاره به یهود و صابئین و نصاری، ملاک سعادت را ایمان و عمل صالح می‌داند و نامی از پذیرفتن دین اسلام به عنوان شرط سعادت نمی‌برد. علاوه بر اینکه در فقه اسلامی اهل کتاب، همسنگ مشرکان نیستند بلکه با پرداختن جزیه (بجای خمس و زکاتی که مسلمانان می‌پردازند) امنیت ایشان در پناه دولت اسلامی حفظ می‌شود و می‌توانند به احکام شریعت خودشان عمل کنند و این، نشانه به رسمیت شناختن این ادیان است.

در پاسخ باید گفت: آیاتی که خویشان پیامبر اکرم (ص) و اهل مکه را ذکر می‌کند در صدد

*****

1. ک: سوره توبه: آیه ۳۳، سوره فتح: آیه ۳۸، سوره صف: ۹.
2. ک: کافی: ج ۱، ص ۵۷، ج ۲، ص ۲۶۰، ج ۲۴، ص ۲۸۸، وسایل الشیعه: ج ۱۸، ص ۱۲۴.

3. ک: سوره شعراء: آیه ۲۱۴، سوره انعام: آیه ۹۲، سوره شوری: آیه ۷، سوره سجده: آیه ۳، سوره قصص: آیه ۴۶، پس ۵ و ۶.
(صفحه ۲۸۳)

بیان مراحل دعوت است که از خویشان آن حضرت شروع می‌شود و سپس به سایر اهل مکه و حوالی آن، گسترش می‌یابد و سرانجام همه جهانیان را در بر می‌گیرد و چنین آیاتی را نمی‌توان مختص آیاتی شمرد که رسالت آن حضرت را جهانی می‌داند، زیرا علاوه بر آنکه لحن این آیات، ابای از تخصیص دارد، لازمه چنین تخصیصی «تخصیص اکثر» است که در عرف عقلاء، مستهجن و غیرقابل قبول می‌باشد.

و اما آیه یاد شده از سوره مائده، در مقام بیان این نکته است که صرف انتساب به این یا آن دین، برای رسیدن به سعادت حقیقی، کافی نیست بلکه عامل سعادت، ایمان واقعی

و عمل به وظایفی است که خدای متعال برای بندگانش مقرر فرموده است و طبق دلایلی که جهانی بودن و جاودانی بودن اسلام را اثبات می‌کند وظیفه همه مردم بعد از ظهور پیامبر اسلام، عمل به احکام و قوانین این دین است. و اما امتیازی که در اسلام برای اهل کتاب بر سایر کافران، منظور شده به معنای معاف بودن ایشان از پذیرفتن اسلام و عمل به احکام آن نیست بلکه در واقع، ارفاقی دنیوی است که بنابر مصالحی در حق آنان روا داشته شده و به اعتقاد شیعه، همین ارفاق هم موقتی است و در زمان ظهور ولی عصر عجل الله فرجه الشریف حکم نهایی ایشان اعلام، و با آنان مانند دیگر کافران رفتار خواهد شد و این مطلب را از جمله «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» می‌توان استفاده کرد (صفحه ۲۸۴)

پرسش

- 1- در چه صورتی بر همه مردم جهان، لازم است که از شریعت اسلام، پیروی کنند؟
- 2- دلایل قرآنی بر جهانی و جاودانی بودن اسلام را بیان کنید.
- 3- چه دلایل دیگری برای این مطلب، وجود دارد؟
- 4- توضیح دهید آیاتی که پیامبر اسلام (ص) را مأمور هدایت نزدیکان و اهل مکه می‌کند دلیل اختصاص رسالت آن حضرت به ایشان نیست.
- 5- توضیح دهید که آیه (۶۹) از سوره مائده، دلالتی بر معاف بودن هیچ امتی از پیروی اسلام ندارد.
- 6- توضیح دهید که مجاز بودن اهل ذمه به عمل کردن به شریعت خودشان نیز دلیل معذور بودن آنان از پذیرفتن شریعت اسلام نیست.

(صفحه ۲۸۷)

با توجه به جاودانی بودن دین اسلام، احتمال مبعوث شدن پیامبری که شریعت اسلام را نسخ کند نفی می‌شود اما جای چنین توهمی باقی می‌ماند که پیامبر دیگری بیاید که مبلغ و مروج اسلام باشد، چنانکه بسیاری از پیامبران پیشین چنین مسئولیتی را بعهدہ داشته‌اند خواه پیامبرانی که معاصر پیامبر صاحب شریعت بوده‌اند مانند حضرت لوط (ع) که معاصر حضرت ابراهیم (ع) و تابع شریعت وی بود، و خواه پیامبرانی که بعد از پیامبر صاحب شریعت، مبعوث می‌شدند و از او تبعیت می‌کردند مانند اکثر انبیاء بنی اسرائیل، از این روی، باید موضوع خاتمیت پیامبر اسلام (ص) را جداگانه مورد بحث قرار دهیم تا جای چنین توهمی نیز باقی نماند.

دلیل قرآنی بر خاتمیت

یکی از ضروریات اسلام این است که سلسله پیامبران (علیهم الصلوٰۃ و السلام) با پیغمبر اسلام (ص) ختم شده و بعد از آن حضرت هیچ پیامبری نیامده و نخواهد آمد و حتی بیگانگان نیز می‌دانند که این موضوع، از جمله اعتقادات اسلامی است که باید هر مسلمان به آن، معتقد باشد و از این روی، مانند سایر ضروریات دین، نیازی به استدلال نخواهد داشت. در عین حال، می‌توان این مطلب را هم از قرآن کریم هم از روایات متواتر، استفاده کرد.

قرآن کریم می‌فرماید: «مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ

(صفحه ۲۸۸)

النَّبِيِّينَ» ۱ و صریحاً آن حضرت را خاتم همه پیامبران معرفی می‌کند.

بعضی از دشمنان اسلام درباره دلالت این آیه بر خاتمیت پیامبر اکرم (ص) دو اشکال را مطرح کرده‌اند:

یکی آنکه: واژه «خاتم» به معنای انگشتی نیز آمده است، و شاید در این آیه هم همین معنی «انگشتی» منظور باشد.

دو دیگر آنکه: به فرض اینکه خاتم به همان معنای معروف باشد مفاد آیه این است که سلسله «نبیین» به وسیله آن حضرت ختم شده نه اینکه سلسله «رسولان» هم ختم شده باشد.

پاسخ اشکال اول این است که خاتم به معنای وسیله ختم کردن و پایان دادن (= ما یختم به الشی) است و انگشتی هم از این جهت خاتم نامیده شده که به وسیله آن، نامه و مانند آن را ختم و مهر می کرده‌اند.

پاسخ اشکال دوم این است که هر پیامبری که دارای مقام رسالت باشد دارای مقام نبوت هم هست و با پایان یافتن سلسله انبیاء، سلسله رسولان هم پایان می‌یابد و چنانکه قبلاً نیز گفته شد ۲ هر چند مفهوم «نبی» اعم از مفهوم «رسول» نباشد اما از نظر مورد، نبی اعم از رسول است.

دلایل روایی بر خاتمیت

موضوع خاتمیت پیغمبر اسلام (ص) در صدها روایت نیز مورد تصریح و تأکید قرار گرفته که از جمله آنها حدیث منزلت است ۳ که شیعه و سنی به تواتر، آن را از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده‌اند به طوری که جای هیچ شک و شبه‌های در صدور مضمون آن، باقی نمی‌ماند و آن این است:

هنگامی که پیامبر اکرم (ص) برای جنگ تبوک از مدینه حرکت می‌کردند امیر مؤمنان

علی

*****

1. ک: سوره احزاب، آیه ۴۰.

2. ک: درس بیست و نهم از همین کتاب.

3. ک: بحار الانوار: ج ۳۷، ص ۲۵۴ - ۲۸۹، صحیح بخاری: ج ۳، ص ۵۸، صحیح مسلم: ج ۲، ص ۳۲۳، سن ابن ماجه: ج ۱، ص ۲۸، مستدرک حاکم: ج ۳، ص ۱۰۹، مسند ابن حنبل: ج ۱، ص ۳۳۱، و ج ۲، ص ۴۳۷.
(صفحه ۲۸۹)

(علیه السلام) را برای رسیدگی به کارهای مسلمانان بجای خود گماشتند. آن حضرت از اینکه از فیض شرکت در این جهاد، محروم می‌شوند اندوهگین شدند و اشک از چشمانشان جاری شد. پیامبر اکرم (ص) به آن حضرت فرمودند: «أما تَرْضَى أَنْ تَكُونَ مِنْ مَنزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى أَلَا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي» ۱ آیا راضی نیستی که نسبت به من همانند هارون نسبت به موسی باشی و بلافاصله این جمله را اضافه کردند: «با این تفاوت که بعد از من پیامبری نیست» تا جای هیچگونه توهمی باقی نماند.
در روایت دیگری از پیامبر اکرم (ص) نقل شده که فرمود: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي وَلَا سُنَّةَ بَعْدَ سُنَّتِي ...» ۲.

همچنین در چندین خطبه نهج البلاغه ۳ و در روایات و ادعیه زیاراتی که از ائمه اطهار (علیهم الصلاة والسلام) نقل شده بر این مطلب، تأکید شده است که نقل آنها به درازا می‌کشد.

راز ختم نبوت

قبلا اشاره کردیم ۴ که حکمت تعدد پیامبران و پی در پی آمدن آنان این است که از سویی در زمانهای پیشین، تبلیغ رسالت الهی در همه اقطار زمین و در میان همه امتها به وسیله یک فرد، میسر نبوده است؛ و از سوی دیگر، گسترش و پیچیده شدن روابط و پیدایش پدیده‌های اجتماعی نوین، وضع قوانین جدید، یا تغییر قوانین قبلی را می‌طلبیده است؛ و از سوی دیگر، تحریفها و دگرگونیهایی که به مرور زمان و در اثر دخالتهای جاهلانه و مغرضانه افراد و گروه‌هایی پدید می‌آمده نیاز به تصحیح تعالیم الهی را به

وسیله پیامبر دیگری به وجود می آورده است.

*****

1. ر. ک: وسایل الشیعه: ج ۱، ص ۱۵، خصال: ج ۱، ص ۳۲۲، خصال: ج ۲، ص ۴۸۷.
2. ر. ک: وسایل الشیعه: ج ۱۸، ص ۵۵۵، من لا یحضره الفقیه: ج ۴، ص ۱۶۳، بحار الانوار: ج ۲۲، ص ۵۳۱، کشف الغمه: ج ۱، ص ۲۱.
3. ر. ک: نهج البلاغه، خطبه اول، خطبه ۶۹، ۸۳، ۸۷، ۱۲۹، ۱۶۸، ۱۹۳، ۲۳۰.
4. ر. ک: درس بیست و نهم از همین کتاب.

(صفحه ۲۹۰)

بنابراین، در شرایطی که تبلیغ رسالت الهی در همه جهان به وسیله یک پیامبر و به کمک یاران و جانشینان وی میسر باشد؛ و احکام و قوانین یک شریعت، پاسخگوی نیازهای حال و آینده جامعه باشد و پیش بینی های لازم برای مسائل نوظهور، در آن شریعت شده باشد؛ و نیز تضمینی برای بقاء و مصونیت آن از تحریفات، وجود داشته باشد دیگر موجبی برای مبعوث شدن پیامبر دیگری نخواهد بود.

اما دانشهای عادی انسانها توان تشخیص چنین شرایطی را ندارد و خدای متعال است که با علم نامتناهی خود، زمان تحقق این شرایط را می داند و اوست که می تواند ختم نبوت را اعلام کند چنانکه این کار را در آخرین کتاب آسمانیش انجام داده است.

ولی ختم نبوت به معنای قطع رابطه هدایت بین خدا و بندگان نیست بلکه هر گاه خدای متعال صلاح بداند می تواند از علوم غیبی، به بندگان شایسته اش افاضه فرماید هر چند به صورت «وحی نبوت» نباشد چنانکه به عقیده شیعه، چنین علومی را به امامان معصوم (علیهم الصلوٰة و السلام) عطا کرده است و به خواست خدا در درسهای آینده به بررسی مطالب مربوط به امامت خواهیم پرداخت.

پاسخ به یک شبهه

از بیان فوق به دست آمد که راز ختم نبوت این است که اولاً پیامبر اسلام (ص) می‌توانست به کمک یاران و جانشینانش رسالت خود را به گوش جهانیان برساند، و ثانیاً مصونیت کتاب آسمانی وی از هر گونه تحریفی تضمین شده است، و ثالثاً شریعت اسلام، توان پاسخگویی به نیازهای بشر تا پایان جهان را دارد.

ولی ممکن است کسی درباره مطلب اخیر، شبه‌های را به این صورت، مطرح کند: همان‌گونه که در گذشته، پیچیده شدن روابط اجتماعی، اقتضای وضع احکام جدید یا تغییر احکام پیشین را داشته و از این روی، پیامبر دیگری مبعوث می‌شده است و بعد از پیامبر اسلام (ص) هم دگرگونی‌های چشمگیری رخ داده و روابط اجتماعی، پیچیده تر شده است، و از کجا این‌گونه تحولات، اقتضای شریعت جدیدی نداشته باشد؟ در پاسخ باید گفت: همان‌گونه که اشاره شد تعیین اینکه چگونه تحولاتی اقتضای تغییر

(صفحه ۲۹۱)

قوانین بنیادی را دارد در حدّ توان انسانهای عادی نیست زیرا ما احاطه به علل و حکمتهای احکام و قوانین نداریم بلکه از دلایل جاودانی بودن اسلام و خاتمیت پیامبر اکرم (ص) کشف می‌کنیم که احتیاجی به تغییر قوانین بنیادی اسلام نخواهد بود. البته ما پیدایش پاره‌ای از پدیده‌های اجتماعی نوین که اقتضای وضع مقررات جدید دارد را نفی نمی‌کنیم اما در شریعت اسلام برای وضع این‌گونه مقررات جزئی، اصول و قواعدی پیش‌بینی شده که مقامات صلاحیت دار می‌توانند براساس آنها مقررات لازم را وضع کنند و به اجراء در آورند و تفصیل مطلب را باید در فقه اسلام در مبحث اختیارات حکومت اسلامی (امام معصوم و ولی فقیه) جستجو کرد.

پوشی

- 1- بعد از اثبات جاودانی بودن اسلام، چه نیازی به بحث درباره خاتمیت، وجود دارد؟
- 2- چگونه می توان خاتمیت را با دلیل قرآنی، اثبات کرد؟
- 3- شبهات مربوط به این دلیل را ذکر، و پاسخ آنها را بیان کنید.
- 4- سه روایت از روایاتی که دلالت بر خاتمیت دارد را بیان کنید.
- 5- چرا سلسله پیامبران با آمدن پیامبر اسلام (ص) ختم شده است؟
- 6- آیا ختم نبوت به معنای مسدود شدن راه استفاده از علوم الهی است؟ چرا؟
- 7- آیا تحولات اجتماعی بعد از ظهور پیامبر اسلام (ص) اقتضای شریعت جدیدی ندارد؟ چرا؟
- 8- نیاز جامعه به مقرراتی برای پدیده‌های نوظهور، چگونه رفع می شود؟

امامت

36 امامت

مقدمه

(صفحه ۲۹۵)

پیامبر گرامی اسلام (ص) بعد از مهاجرت به مدینه، و حمایت بی دریغ مردم آن شهر از آن حضرت و از مسلمانانی که از مکه مهاجرت می کردند (مهاجرین) که موجب مفتخر شدن ایشان به لقب «انصار» گردید یک جامعه اسلامی را پی نهادند و به تدبیر امور آن پرداختند و مسجدالنبی علاوه بر آنکه محل عبادت و تبلیغ رسالات الهی و تعلیم و تربیت مردم بود پناهگاه مهاجرین و محرومان نیز بود و در همانجا به وضع اقتصادی ایشان رسیدگی می شد، و همچنین محل قضاوت و فصل خصومت و تصمیم گیری های نظامی و اعزام نیرو به جبهه های جنگ و پشتیبانی از جبهه ها و سایر مسائل حکومتی بود و در یک جمله، اداره امور دین و دنیای مردم به دست پیامبر اکرم (ص)

انجام می گرفت و مسلمانان، خود را موظف می دانستند که دستورات آن حضرت را اطاعت کنند زیرا خدای متعال، علاوه بر ایجاب مطلق اطاعت از آن حضرت ۱ در خصوص مسائل سیاسی و قضایی و نظامی، اوامر مؤکدی به فرمانبرداری از رسول اکرم (ص) صادر کرده بود ۲.

به دیگر سخن: پیامبر اکرم (ص) علاوه بر منصب نبوت و رسالت، و منصب تعلیم و

تبیین

*****

1. ک: سوره آل عمران: آیه ۳۲، ۱۳۲، سوره نساء: آیات ۱۲، ۱۴، ۶۹، ۸۰، سوره مائده: آیه ۹۲، سوره انفال: آیات ۱، ۲۰، ۴۶، سوره توبه: آیه ۷۱، سوره نور: آیات ۵۱، ۵۴، ۵۶، سوره احزاب: آیات ۶۶، ۷۱، سوره حجرات: آیه ۱۴، سوره فتح: آیات ۱۶، ۱۷، سوره محمد: آیه ۳۲، سوره مجادله: آیه ۱۲، سوره ممتحنه: آیه ۱۲، سوره تغابن: آیه ۱۲، سوره جن: آیه ۲۳.

2. ک: سوره آل عمران: آیه ۱۵۲، سوره نساء: آیات ۴۲، ۵۹، ۶۵، ۱۰۵، سوره مائده: آیه ۴۸، سوره حج: آیه ۶۷، سوره احزاب: آیات ۶، ۳۶، سوره مجادله: آیات ۸، ۹، سوره حشر: آیه ۷.

(صفحه ۲۹۶)

احکام اسلام، منصب الهی دیگری به عنوان فرمانروای جامعه اسلامی نیز داشتند که منصبهای فرعی قضاوت و فرماندهی نظامی و ... از آن، اشتقاق می یافت و همان گونه که دین اسلام، علاوه بر وظایف عبادی و اخلاقی، دارای احکام سیاسی و اقتصادی و حقوقی و ... بود پیامبر اسلام هم علاوه بر وظایف تبلیغ و تعلیم و تربیت، از طرف خدای متعال عهده دار اجرای احکام و قوانین الهی و دارای همه مقامات حکومتی بودند.

بدیهی است دینی که ادعای رهبری همه جوامع بشری تا پایان جهان را دارد نمی تواند

نسبت به اینگونه مسائل، بی تفاوت باشد و جامعه‌ای که براساس این دین به وجود می‌آید نمی‌تواند فاقد چنین مناصب سیاسی و حکومتی باشد، مناصبی که تحت عنوان «امامت» مندرج می‌شود.

اما سخن در این است که بعد از رحلت پیامبر اکرم (ص) چه کسی باید عهده دار این مقام شود و آن را از چه کسی دریافت کند؟

آیا همان‌گونه که خدای متعال این منصب را به پیامبر اکرم (ص) عطا فرموده بود به کسان دیگری نیز داده است و تصدی این مقام تنها در سایه نصب الهی، مشروعیت می‌یابد یا اعطاء این مقام از طرف خدای متعال، اختصاص به پیامبر اکرم (ص) داشته و بعد از حضرت، مردم هستند که باید امامی برای خودشان برگزینند و او را فرمانروای خودشان قرار دهند و آیا براستی، مردم دارای چنین حقی هستند یا نه؟

و این، درست همان نقطه اصلی اختلاف بین شیعه و سنی است. یعنی از یک سوی، شیعیان معتقدند که امامت، منصبی است الهی که باید از طرف خدای متعال به کسانی که صلاحیت آن را دارند داده شود و خدای متعال به وسیله پیامبر اکرم (ص) این کار را انجام داده و امیر مؤمنان علی (علیه السلام) را جانشین بلافصل وی قرار داده و سپس یازده نفر از فرزندان او را یکی پس از دیگری برای تصدی مقام امامت، تعیین و نصب فرموده است و از سوی دیگر، اهل سنت معتقدند که امامت الهی همانند نبوت و رسالت، با رحلت پیامبر اکرم (ص) خاتمه یافت و از آن پس، تعیین امام به مردم واگذاشته شد و حتی بعضی از بزرگان اهل سنت، تصریح کرده‌اند که اگر کسی به زور اسلحه، بر مردم مسلط شود بعد از تسلط، اطاعت وی بر

(صفحه ۲۹۷)

دیگران لازم خواهد بود ۱ و روشن است که چنین نظرهایی تا چه حد می‌تواند راه را برای سوء استفاده زورمندان و جباران و حيله گران، باز کند و موجبات پراکندگی و انحطاط مسلمانان را فراهم آورد.

در حقیقت، اهل سنت با پذیرفتن مشروعیت امامت بدون نصب الهی، نخستین پایه تفکیک دین از سیاست را نهاده‌اند و به عقیده شیعیان، همین امر، بزرگترین نقطه انحراف از مسیر صحیح اسلام راستین و پرستش خدای متعال، در همه ابعاد و شئون زندگی است و نیز خاستگاه هزاران انحراف دیگری است که از زمان رحلت پیامبر اکرم (ص) در میان مسلمانان، رخ داده یا خواهد داد.

از این روی، ضرورت دارد که شخص مسلمان، این موضوع را با کمال جدیت و دور از هر گونه تقلید و تعصب، مورد تحقیق و بررسی قرار دهد ۲ و مذهب حق را تشخیص داده با تمام توان، از آن حمایت کند.

ناگفته پیداست که باید مصلحت کلی جهان اسلام را در نظر گرفت و از فراهم کردن زمینه برای بهره برداری دشمنان اسلام از اختلاف و رویارویی طرفداران مذاهب مختلف، دوری جست و نباید کاری کرد که موجب بروز شکاف در صفوف مسلمانان شود و نتیجه‌ای جز ضعف جامعه اسلامی نخواهد داشت. ولی از سوی دیگر، نباید حفظ وحدت و هماهنگی مسلمانان، مانع از تحقیق و تلاش در راه شناختن مذهب حق و ایجاد جوّ سالم برای بررسی مسائل امامت گردد مسائلی که حل صحیح آنها تأثیر بسزایی در سرنوشت مسلمانان و سعادت دنیا و آخرت آنان دارد.

*****

1. ک: الاحکام السلطانیة از ابویعلی، و ترجمه «السواد الاعظم» از ابوالقاسم

سمرقندی، ص ۴۰ - ۴۲.

2. خوشبختانه دانشمندان بزرگ در این زمینه هزاران کتاب به زبانهای مختلف و با شیوه‌های گوناگون نوشته و راه تحقیق را کاملاً بر روی جویندگان حق و حقیقت گشوده‌اند و برای نمونه می‌توان از این کتابها یاد کرد: عبقات الانوار، الغدیر، دلائل الصدق، غایة المرام، و اثبأه الهداء.

و به کسانی که فرصت زیادی برای مطالعه ندارند سفارش می‌کنیم که کتاب

«المراجعات» که مجموعه‌ای از مکاتبات بین دو نفر علماء شیعه و سنی است و کتاب «اصل الشیعه و اصولها» که هر دو به زبان فارسی نیز ترجمه شده را مطالعه کنند. (صفحه ۲۹۸)

مفهوم امامت

امامت در لغت به معنای پیشوایی و رهبری است و هر کسی که متصدی رهبری گروهی شود «امام» نامیده می‌شود و خواه در راه حق باشد یا در راه باطل، چنانکه در قرآن کریم، واژه «أئمة الکفر» ۱ درباره سران کفار بکار رفته است، و کسی که نماز گزاران به او اقتداء می‌کنند «امام جماعت» نامیده می‌شود. اما در اصطلاح علم کلام، امامت عبارت است از: «ریاست همگانی و فراگیر بر جامعه اسلامی در همه امور دینی و دنیوی.»

و ذکر کلمه «دنیوی» برای تأکید بر وسعت قلمرو امامت است، و گرنه تدبیر امور دنیوی جامعه اسلامی، جزئی از دین اسلام است.

از دیدگاه شیعه، چنین ریاستی هنگامی مشروع خواهد بود که از طرف خدای متعال باشد، و کسی که اصالتاً (و نه به عنوان نیابت) دارای چنین مقامی باشد معصوم از خطا در بیان احکام و معارف اسلامی و نیز مصون از گناهان خواهد بود. در واقع، امام معصوم همه منصب‌های پیامبر اکرم (ص) به جز نبوت و رسالت را دارد و هم سخنان او در تبیین حقایق و قوانین و معارف اسلام، حجت است و هم فرمانهای وی در امور مختلف حکومتی واجب‌الاطاعه می‌باشد.

بدین ترتیب، اختلاف شیعه و سنی در موضوع امامت، در سه مسأله ظاهر می‌شود: نخست آنکه امام باید از طرف خدای متعال باشد.

دوم آنکه باید دارای علم خدادادی و مصون از خطا باشد.

سوم آنکه باید معصوم از گناه باشد.

البته معصوم بودن، مساوی با امامت نیست زیرا به اعتقاد شیعه حضرت فاطمه زهراء (سلام الله علیها) هم معصوم بودند هر چند مقام امامت را نداشتند، چنانکه حضرت مریم (سلام الله علیها) نیز دارای مقام عصمت بوده‌اند و شاید در میان اولیاء خدا کسان دیگری نیز چنین مقامی را داشته‌اند هر چند ما اطلاعی از آنان نداریم و اساساً شناختن شخص معصوم جز از طریق

*****

1. ر. ک: سوره توبه، آیه ۱۲

(صفحه ۲۹۹)

معرفی الهی، میسر نیست.

پرسش

- 1- پیامبر اسلام (ص) غیر از نبوت و رسالت، چه منصب‌های الهی دیگری داشتند؟
- 2- نقطه اصلی اختلاف بین شیعه و سنی چیست؟
- 3- پذیرفتن امامت بدون نصب الهی، چه پیامدهایی داشته است؟
- 4- معنای لغوی و اصطلاحی امامت را بیان کنید.
- 5- مسائل بنیادی امامت کدامند؟

37 نیاز به وجود امام

مقدمه

(صفحه ۳۰۳)

بسیاری از کسانی که تعمق و ژرف نگری در مسائل اعتقادی ندارند چنین می‌پندارند که اختلاف شیعه و سنی درباره امامت، جز این نیست که شیعیان معتقدند پیامبر اکرم (ص) علی بن ابیطالب (ع) را برای جانشینی خود در اداره امور جامعه، تعیین کرده ولی

اهل سنت معتقدند که چنین چیزی انجام نگرفته و مردم به دلخواه خود، فرمانروایی را تعیین کردند و او جانشین را شخصاً برگزید، و در مرحله سوم، تعیین فرمانروا به یک گروه شش نفری سپرده شد، و خلیفه چهارم بار دیگر با انتخاب عمومی تعیین گردید و بنابراین، روش خاصی برای تعیین فرمانروا در میان مسلمانان، وجود نداشته است و از این روی، بعد از خلیفه چهارم، هر کسی قدرت نظامی بیشتری داشت متصدی این مقام شد چنانکه در کشورهای غیراسلامی نیز کمابیش امر به همین منوال بود.

و به دیگر سخن: چنین تصور می کنند که شیعیان درباره تعیین نخستین امام، همان چیزی را معتقدند که اهل سنت درباره تعیین خلیفه دوم از طرف خلیفه اول، اعتقاد دارند با این تفاوت که نظر پیامبر اکرم (ص) مورد قبول مردم واقع نشد ولی نظر خلیفه اول، از طرف مردم پذیرفته شد!

ولی صرف نظر از این سؤال که خلیفه اول، این حق را از کجا به دست آورده بود و چرا رسول خدا (ص) براساس اعتقاد اهل سنت به اندازه وی برای اسلام، دلسوزی نکرد و جامعه نو بنیاد اسلامی را بی سرپرست رها کرد با اینکه هنگام بیرون رفتن از مدینه برای جهاد،

(صفحه ۳۰۴)

جانشینی برای خودش معین می کرد و با اینکه خود آن حضرت از وقوع اختلافات و فتنه ها در امتش خبر داده بود، صرف نظر از این سؤال ها و سؤال های دیگر، اساساً باید توجه داشت که اختلاف شیعه و سنی، قبل از هر چیز در این است، که آیا امامت، یک مقام دینی و تابع تشریح و نصب الهی است یا یک سلطنت دنیوی و تابع عوامل اجتماعی و شیعیان معتقدند که حتی شخص پیامبر اکرم (ص) هم نقش استدلالی در تعیین جانشین خود نداشتند بلکه آن را به امر الهی، انجام دادند و در واقع، حکمت ختم نبوت با نصب امام معصوم، ارتباط دارد و با وجود چنین امامی است که مصالح لازم الاستیفاء جامعه اسلامی بعد از رحلت پیامبر اکرم (ص) تأمین می شود.

از اینجا روشن می‌شود که چرا امامت از دیدگاه شیعه به عنوان یک «اصل اعتقادی» مطرح است نه به عنوان یک حکم فقهی فرعی، و چرا ایشان شرایط سه گانه (علم خدادادی، عصمت، نصب الهی) را در امام، معتبر می‌دانند، و چرا در عرف کلام شیعی، این مفاهیم با مفهوم مرجعیت در شناختن احکام الهی و حکومت و فرمانروایی بر جامعه اسلامی، عجین شده بدان گونه که گویی واژه امامت، بر همگی آنها دلالت می‌کند. اینک با توجه به مفهوم امامت و موقعیت آن در میان مجموعه عقاید شیعه، به بیان صحت این عقیده می‌پردازیم.

ضرورت وجود امام

در درس بیست و دوم روشن شد که تحقق یافتن هدف از آفرینش انسان، منوط به راهنمایی وی به وسیله وحی است، و حکمت الهی اقتضاء داشته که پیامبرانی را مبعوث فرماید تا راه سعادت دنیا و آخرت را به بشر بیاموزند و این نیاز وی را برطرف سازند، و نیز به تربیت افراد مستعد پردازند و آن را تا آخرین مرحله کمالی که بر ایشان میسر است برسانند، و همچنین در صورتی که شرایط اجتماعی، مساعد باشد اجراء قوانین اجتماعی دین را بعهده بگیرند.

و در درس سی و چهارم و سی و پنجم توضیح دادیم که دین مقدس اسلام، همگانی و جاودانی و نسخ ناشدنی است و بعد از پیامبر اسلام (ص) پیامبری نخواهد آمد و ختم نبوت در

(صفحه ۳۰۵)

صورتی با حکمت بعثت انبیاء وفق می‌دهد که آخرین شریعت آسمانی، پاسخگوی همه نیازهای بشر باشد و بقاء آن تا پایان جهان، تضمین شده باشد.

این ضمانت، در مورد قرآن کریم، وجود دارد و خدای متعال، مصونیت این کتاب عزیز را از هر گونه تغییر و تحریفی تضمین کرده است. ولی همه احکام و قوانین

اسلام، از ظاهر آیات کریمه استفاده نمی‌شود و فی‌المثل تعداد رکعات نماز و کیفیت انجام و صدها حکم واجب و مستحب آن را نمی‌توان از قرآن کریم به دست آورد و معمولاً قرآن در صدد بیان تفصیل احکام و قوانین نیست و تعلیم و تبیین آنها را بعهد پیامبر اکرم (ص) گذاشته تا با علمی که خدا به او عطا فرموده (غیر از وحی قرآنی) آنها را برای مردم بیان کند ۱ و بدین ترتیب، حجیت و اعتبار سنت آن حضرت به عنوان یکی از منابع اصیل برای شناخت اسلام، ثابت می‌شود.

اما شرایط دشوار زندگی آن حضرت مانند چند سال محصور بودن در شعب ابیطالب و ده سال جنگ با دشمنان اسلام، اجازه نمی‌داد که همه احکام و قوانین اسلام را برای عموم مردم، بیان کند و همان اندازه هم که اصحاب فرا می‌گرفتند ضمانتی برای محفوظ ماندن نداشت و حتی کیفیت وضو گرفتن آن حضرت که سالها در مری و منظر مردم بود مورد اختلاف، واقع شد و در جایی که احکام چنین عملی در معرض اختلاف باشد عملی که روزانه مورد حاجت همه مسلمانان بوده و هست و انگیزه چندانی برای تغییر و تحریف عمدی ندارد خطر اشتباه در نقل و تحریفات عمدی در مورد احکام دقیق و پیچیده به ویژه احکام و قوانینی که با هوسهای افراد و منافع گروهها برخورد می‌کند به مراتب بیشتر خواهد بود ۲.

با توجه به این نکات، روشن می‌شود که هنگامی دین اسلام می‌تواند به عنوان یک دین کامل و پاسخگوی نیازهای همه انسانها تا پایان جهان، مطرح باشد که در متن دین، راهی برای تأمین مصالح ضروری جامعه، پیش بینی شده باشد مصالحی که با رحلت پیامبر اکرم (ص) در معرض تهدید و تفویت قرار می‌گرفت و این راه، چیزی جز نصب جانشین شایسته

*****

1. ک: سوره بقره: آیه ۱۵۱، سوره آل عمران: آیه ۱۶۴، سوره جمعه: آیه ۲، سوره

نحل: آیات ۶۴ - ۶۶، سوره احزاب: آیه ۲۱، سوره حشر: آیه ۷.

2. علامه امینی (ره) نام هفتصد تن از دروغ پردازان و جعل کنندگان حدیث را در کتاب الغدیر آورده‌اند که به بعضی از آنان بیش از یک صد هزار حدیث، نسبت داده شده است. (الغدیر، ج ۵، ص ۲۰۸، به بعد).

(صفحه ۳۰۶)

برای رسول اکرم (ص) نخواهد بود. جانشینی که دارای علم خدادادی باشد تا بتواند حقایق دین را با همه ابعاد و دقایقش بیان کند، و دارای ملکه عصمت باشد تا تحت تأثیر انگیزه‌های نفسانی و شیطانی واقع نشود و مرتکب تحریف عمدی در دین نگردد و نیز بتواند نقش تربیتی پیامبر اکرم (ص) را بعهده بگیرد و افراد مستعد را به عالیترین مدارج کمال برساند و همچنین در صورت مساعد بودن شرایط اجتماعی، متصدی حکومت و تدبیر امور جامعه شود و قوانین اجتماعی اسلام را اجراء کند و حق و عدالت را در جهان گسترش دهد.

حاصل آنکه: ختم نبوت هنگامی که موافق با حکمت الهی خواهد بود که توأم با نصب امام معصوم باشد امامی که همه ویژگیهای پیامبر اکرم (ص) به جز نبوت و رسالت را دارا باشد.

بدین ترتیب، هم ضرورت وجود امام، ثابت می‌شود؛ و هم لزوم علم خدادادی و مقام عصمت برای وی؛ و هم اینکه باید از طرف خدای متعال، نصب شود زیرا اوست که می‌داند چنین علمی و چنین ملکه‌ای را به چه کسی عطا فرموده و اوست که اصالتاً حق ولایت بر بندگانش را دارد و می‌تواند چنین حقی را در مرتبه نازلتر به افراد واجد شرایط بدهد.

لازم به تذکر است که اهل سنت، هیچیک از این ویژگیها را برای هیچیک از خلفاء، قائل نیستند و نه ادّعی منسوب بودن آنان از طرف خدا و پیغمبر را دارند و نه ادّعی علم خدادادی و ملکه عصمت برای خلفاء. بلکه موارد زیادی از لغزشها و اشتباهات و عجز ایشان از پاسخگویی به سؤالات دینی مردم را در کتابهای معتبر خودشان ثبت

کرده‌اند و از جمله از خلیفه اول نقل کرده‌اند که گفت: «انّ لی شیطاناً یعتزینی» و از خلیفه دوم نقل کرده‌اند که بیعت با خلیفه اول را «فَلْتَه» (کار عجولانه و حساب نشده) نامید ۱ و نیز بارها این جمله را به زبان آورد: «لو لا علی لهلک عمر» ۲ و اما لغزشهای خلیفه سوم ۳ و خلفاء بنی امیه و بنی عباس، واضحتر از آن است که نیازی به اشاره داشته باشد و هر کس اندک آشنایی با تاریخ مسلمین داشته باشد به قدر کافی، از این مطالب آگاه می‌باشد.

تنها شیعیان هستند که به وجود شرایط سه گانه در امامان دوازده گانه معتقدند و با توجه به

*****

1. ک: شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۱۴۲، ۱۵۸، ج ۳، ص ۵۷.

2. ک: الغدیر، ج ۶، ص ۹۳ به بعد.

3. ک: الغدیر، ج ۸، ص ۹۷ به بعد.

(صفحه ۳۰۷)

بیان فوق، صحّت اعتقاد ایشان در مسأله امامت، ثابت می‌شود و دیگر نیازی به دلایل تفصیلی نخواهد بود. در عین حال، در درس آینده به بعضی از دلایل مستفاد از کتاب و سنت، اشاره خواهیم کرد.

پرسش

- 1 - دیدگاه شیعه در مسأله امامت و اختلاف آن را با دیدگاه اهل سنت بیان کنید.
- 2 - چرا شیعیان، امامت را به عنوان یک «اصل اعتقادی» معتبر می‌دانند؟
- 3 - ضرورت وجود امام را بیان کنید.
- 4 - چه نتایجی از این بیان به دست می‌آید؟

(صفحه ۳۱۱)

در درس پیشین توضیح دادیم که ختم نبوت بدون نصب امام معصوم، خلاف حکمت الهی است و کامل بودن دین جهانی و جاودانی اسلام، منوط به این است که بعد از پیامبر اکرم (ص) جانشینان شایسته‌ای برای او تعیین گردند به گونه‌ای که به جز مقام نبوت و رسالت، دارای همه مناصب الهی وی باشند. این مطلب را می‌توان از آیات کریمه قرآن و روایات فراوانی که شیعه و سنی در تفسیر آنها نقل کرده‌اند استفاده کرد:

از جمله در آیه سوم از سوره مائده می‌فرماید: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاتَّمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا.»

این آیه که به اتفاق مفسرین در حجة الوداع و تنها چند ماه قبل از رحلت پیامبر اکرم (ص) نازل شد بعد از اشاره به ناامیدی کفار از آسیب پذیری اسلام «الْيَوْمَ يَئِسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ...» تأکید می‌کند که امروز دین شما را کامل، و نعمتم را بر شما تمام کردم، و با توجه به روایات فراوانی که در شأن نزول این آیه وارد شده کاملاً روشن می‌شود که این «اکمال و اتمام» که توأم با نومید شدن کفار از آسیب پذیری اسلام بوده با نصب جانشین برای پیامبر اکرم (ص) از طرف خدای متعال، تحقق یافته است. زیرا دشمنان اسلام، انتظار داشتند که بعد از وفات رسول خدا (ص) مخصوصاً با توجه به اینکه فرزند ذکوری نداشتند اسلام بدون سرپرست بماند و در معرض ضعف و زوال قرار گیرد، ولی با نصب جانشین برای وی دین

(صفحه ۳۱۲؟)

اسلام به نصاب کمال، و نعمت الهی به سر حد تمام رسید و امید کافران بر باد رفت ۱. و کیفیت آن، چنین بود که پیامبر اکرم (ص) هنگام بازگشت از حجة الوداع همه

حجاج را در محل «غدیر خم» جمع کردند و ضمن ایراد خطبه مفصلی از ایشان سؤال کردند: «أَلَسْتُ أَوْلَىٰ بِكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ» ۲ آیا من از طرف خدای متعال بر شما ولایت ندارم؟ همگی یکصدا جواب مثبت دادند، آنگاه زیر بغل علی (ع) را گرفته او را در برابر مردم بلند کردند و فرمودند: «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَىٰ مَوْلَاهُ» و به دین ترتیب، ولایت الهی را برای آن حضرت، اعلام فرمودند. سپس همه حضار با آن حضرت بیعت کردند و از جمله، خلیفه دوم ضمن بیعت با امیرمؤمنان علی (ع) به عنوان تهنیت گفت: «يَخَّيْخُ لَكَ يَا عَلِيُّ، أَصْبَحْتَ مَوْلَايَ وَ مَوْلَىٰ كُلِّ مُؤْمِنٍ وَ مُؤْمِنَةٍ» ۳.

و در این روز بود که این آیه شریفه، نازل شد: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» و پیامبر اکرم (ص) تکبیر گفتند و فرمودند: «تَمَامُ نُبُوَّتِي وَ تَمَامُ دِينِ اللَّهِ وَ لَآيَةُ عَلِيٍّ بَعْدِي.»

در روایتی که بعضی از بزرگان اهل سنت (حموینی) نیز نقل کرده‌اند آمده است که ابوبکر و عمر از جا برخاستند و از رسول خدا (ص) پرسیدند که آیا این ولایت، مخصوص علی است؟ حضرت فرمودند: مخصوص علی و اوصیاء من تا روز قیامت است. پرسیدند: اوصیاء شما چه کسانی هستند؟ فرمودند: «علیٰ اخی و وزیر و وارثی و وصیی و خلیفتی فی اُمّتی و ولیٰ کلِّ مؤمنٍ مِنْ بَعْدِي، ثُمَّ ابْنِ الْحَسَنِ، ثُمَّ ابْنِ الْحُسَيْنِ، ثُمَّ تَسَعُهُ مِنْ وُلْدِ ابْنِ الْحُسَيْنِ وَاحِدًا بَعْدَ وَاحِدٍ، الْقُرْآنَ مَعَهُمْ وَ هُم مَعَ الْقُرْآنِ، لَا يَفَارِقُونَهُ وَ لَا يَفَارِقُهُمْ حَتَّىٰ يَرِدُوا عَلَى الْحَوْضِ» ۴.

بر حسب آنچه از روایات متعدد، استفاده می‌شود پیامبر اکرم (ص) قبلاً مأمور شده بودند که امامت امیرمؤمنان (ع) را رسماً اعلام کنند ولی بیم داشتند که مبادا مردم، این کار را حمل بر نظر شخصی آن حضرت کنند و از پذیرفتن آن، سرباز زنند. از این روی، در پی فرصت مناسبی

*****

1. برای توضیح بیشتر پیرامون دلالت این آیه، به تفسیر المیزان مراجعه کنید.

2. اشاره به آیه (۶) از سوره احزاب «النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ.»

3. ک: برای اثبات قطعی بودن سند و دلالت این حدیث، رجوع کنید به عبات

الانوار و الغدير.

4. ک: غاید امرام، باب ۵۸، حدیث ۴، به نقل از فرائد حموی.

(صفحه ۳۱۳)

بودن که زمینه این کار فراهم شود تا اینکه این آیه شریفه نازل شد: «يا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ» ۱ و ضمن تأکید بر لزوم تبلیغ این پیام الهی که همسنگ با همه پیامهای دیگر است و نرساندن آن بمنزله ترک تبلیغ کل رسالت الهی می باشد به آن حضرت مژده داد که خدای متعال تو را از پیامدهای آن، مصون خواهد داشت. با نزول این آیه، پیامبر اکرم (ص) دریافتند که زمان مناسب، فرا رسیده و تأخیر بیش از این، روا نیست. از این روی، در غدیر خم به انجام این وظیفه، مبادرت ورزیدند ۲.

البته آنچه اختصاص به این روز داشت اعلام رسمی و گرفتن بیعت از مردم بود و گرنه رسول خدا (ص) در طول دوران رسالتش بارها و به صورت های گوناگون، جانشینی امیر مؤمنان علی (ع) را گوشزد کرده بودند و در همان سالهای آغازین بعثت، هنگامی که آیه «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» ۳ نازل شد در حضور همه خویشاوندان فرمودند: نخستین کسی که دعوت مرا بپذیرد جانشین من خواهد بود و به اتفاق فریقین، نخستین کسی که پاسخ مثبت داد علی بن ابیطالب (ع) بود ۴.

و نیز هنگامی که آیه «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ» نازل شد و اطاعت کسانی که به عنوان «اولوالامر» به طور مطلق، واجب کرد و اطاعت ایشان را همسنگ اطاعت پیغمبر اکرم (ص) قرار داد جابر بن عبدالله انصاری از آن حضرت پرسید: این «اولوالامر» که اطاعتشان مقرون به اطاعت شما شده چه کسانی هستند؟ فرمود: «هم خلفایی یا جابر و أئمة المسلمین من بعدی. أولهم علی بن أبی

طالب، ثمَّ الحسن، ثمَّ الحسين، ثمَّ علي بن الحسين، ثمَّ محمد بن علي المعروف في التوراة بالباقر سْتَدْرِكُهُ يا جابر، فَإِذَا لَقِيْتَهُ فَأَقْرَأْهُ مِنِّي السَّلَامَ ثمَّ الصادق جعفر بن محمد، ثمَّ موسى بن جعفر، ثمَّ علي بن موسى، ثمَّ محمد بن علي، ثمَّ علي بن محمد، ثمَّ الحسن بن علي، ثمَّ سَمِيَّ و كُنِيَّ حَجَّةُ اللَّهِ
*****

1. ك سورة مائده، آيه 67. برای توضیح بیشتر پیرامون دلالت این آیه، به تفسیر المیزان مراجعه کنید.

2. این موضوع را بزرگان اهل سنت از هفت نفر از اصحاب رسول خدا (ص) نقل کرده‌اند: زید بن ارقم، ابوسعید خدری، ابن عباس، جابر بن عبدالله انصاری، براء بن عازب، ابوهریره و ابن مسعود. ر. ك: الغدير، ج 1.

3. ك: سورة شعراء، آيه 214.

4. ك: عبات الانوار، الغدير، المراجعات (مراجعة 20).

(صفحه 314)

فِي أَرْضِهِ وَ بَقِيَّتُهُ فِي عِبَادَةِ ابْنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ ...» 1 و طبق پیشگویی پیامبر اکرم (ص) جابر تا زمان امامت حضرت باقر (ع) زنده ماند و سلام رسول خدا (ص) را به ایشان ابلاغ کرد.

در حدیث دیگری از ابوبصیر نقل شده که گفت: درباره آیه اولوالامر از امام صادق (ع) سؤال کردم. فرمود: در شأن علی بن ابیطالب و حسن و حسین نازل شده است. عرض کردم: مردم می گویند چرا قرآن کریم، علی و اهل بیتش (ع) را بنام، معرفی نکرده است؟ فرمودند: به ایشان بگوی: آیه نماز که نازل شد اسمی از سه رکعت و چهار رکعت نبرد، و این رسول خدا (ص) بود که آن را برای مردم تفسیر کرد، همچنین آیات زکات و حج و ... این آیه را هم می بایست پیامبر اکرم (ص) برای مردم تفسیر کند و او چنین فرمود:

«مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَى مَوْلَاهُ» و نیز فرمود: «اوصيكم بكتاب الله و اهل بيتي، فاني سألتُ الله عزوجل ان لا يفرقَ بينهما حتى يوردَهما على الحوض فأعطاني ذلك» یعنی شما را سفارش می‌کنم به (ملازمت) کتاب خدا و اهل بیتم، همانا از خدای عزوجل درخواست کردم که میان قرآن و اهل بیتم، جدایی نیندازد تا در حوض کوثر ایشان را بر من وارد سازد، و خدای متعال درخواست مرا اجابت کرد و نیز فرمود: «لا تُعلموهم فأنهم أعلم منكم أنهم لن يخرجواكم من باب هدى و كن يدخلوكم في باب ضلالة» ۲.

[یعنی: در مقام تعلیم ایشان برنیاید که ایشان از شما داناترند. همانا هرگز شما را از باب هدایت، خارج و در باب ضلالت، وارد نمی‌سازند].

و همچنین بارها و از جمله در آخرین روزهای حیاتش فرمود: «إني تارك فيكم الثقلين كتاب الله و اهل بيتي انهما لن يفترقا حتى يردا على الحوض» ۳ و نیز فرمود: «ألا إن مثل أهل بيتي فيكم مثل سفينة نوح من ركبها نجا و من تخلف عنها غرق» ۴ و نیز بارها خطاب به علی بن ابیطالب (ع) فرمود: «انت ولي كل مؤمن بعدى» ۵ و نیز دهها حدیث دیگری که مجال

*****

1. ك: غاية المرام (ط قدیم)، ج ۱۰، ص ۲۶۷، و اثبات الهداء: ج ۳، ص ۱۲۳، و ينابيع المودة: ص ۴۹۴.
2. ك: غاية المرام (ط قدیم)، ج ۳، ص ۲۶۵.
3. این حدیث نیز از روایات متواتر است که بزرگان اهل سنت از جمله ترمذی و نسایی و صاحب مستدرک به طرق متعدد از رسول خدا (ص) نقل کرده‌اند.
4. ك: مستدرک حاکم، ج ۳، ص ۱۵۱.
5. ك: مستدرک حاکم: ج ۳، ص ۱۳۴، ص ۱۱۱، صواعق ابن حجر: ص ۱۰۳، مسند ابن حنبل: ج ۱، ص ۳۳۱، ج ۴، ص ۴۳۸ و ...

(صفحه ۳۱۵)

اشاره به آنها نیست ۱.

پروسی

- 1 کدام آیه قرآن، مربوط به نصب امام است؟ دلالت آن را توضیح دهید.
- 2 جریان منصوب شدن امیرمؤمنان (ع) به امامت را بیان کنید.
- 3 چرا پیامبر اکرم (ص) اعلام امامت آن حضرت را به تأخیر می انداختند و چگونه شد که به این کار، اقدام کردند؟
- 4 کدام از روایات، دلالت بر امامت سایر ائمه (ع) دارد؟
- 5 سایر روایاتی که اشاره به امامت اهل بیت دارد را بیان کنید.

*****

1. ك: كمال الدين و تمام النعمه، از مرحوم صدوق و بحارالانوار مجلسی.

39 عصمت و علم امام

مقدمه

(صفحه ۳۱۹)

در درس سی و ششم گفتیم که اختلاف شیعه و سنی پیرامون موضوع امامت، در سه مسأله است: یکی آنکه امام باید از طرف خدای متعال نصب شود، دیگر آنکه باید دارای ملکه عصمت باشد، و سوم آنکه باید دارای علم خدادادی باشد و در درس سی و هفتم هر سه مسأله را با یک بیان عقلی، اثبات کردیم و در درس سی و هشتم به بعضی از دلایل نقلی منصوب بر بودن ائمه (علیهم الصلوٰة و السلام) از طرف خدای متعال، اشاره کردیم و اینک در این درس به بیان عصمت و علم خدادادی ایشان می پردازیم.

عصمت امام

بعد از اثبات اینکه امامت، منصبی است الهی که خدای متعال به علی بن ابیطالب و فرزندان ایشان (ع) عطا فرموده است می توان عصمت ایشان را از این آیه شریفه، استنباط کرد: «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» ۱ که اعطاء مناصب الهی را به کسانی که آلوده به گناه باشند نفی می کند.

و نیز از آیه «أُولَى الْأَمْرِ» ۲ که اطاعت مطلق از ایشان را لازم شمرده و آن را قرین اطاعت رسول خدا (ص) قرار داده است استفاده می شود که هیچگاه اطاعت ایشان

منافاتی با

****

1. ر. ک: سوره بقره، آیه ۱۲۴.

2. ر. ک: سوره نساء، آیه ۵۹.

(صفحه ۳۲۰)

اطاعت خدای متعال نخواهد داشت پس امر به اطاعت ایشان به طور مطلق، به معنای ضمانت عصمت است.

همچنین عصمت اهل بیت (علیهم السلام) را می توان با آیه تطهیر، اثبات کرد: «إِنَّمَا يَرِيْدُ اللّٰهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيَطَهِّرَ كُمْ تَطْهِيراً» ۱ با این بیان که اراده تشریحی الهی درباره تطهیر بندگان، اختصاص به کسی ندارد، پس این اراده که اختصاص به اهل بیت (ع) دارد اراده تکوینی الهی و تخلف ناپذیر است چنانکه می فرماید: «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» ۲ و تطهیر مطلق و نفی هر گونه رجس و پلیدی از منسوبان پیامبر اکرم (ص) را ندارند به جز شیعه که معتقد به عصمت حضرت زهراء (سلام الله علیها) و ائمه دوازده گانه (علیهم الصلوٰة و السلام) هستند ۳.

لازم به تذکر است که بیش از هفتاد روایت که اغلب آنها را علماء اهل سنت نقل

کرده‌اند دلالت دارد بر اینکه این آیه شریفه، در شأن (خمسه طیه) نازل شده است ۴ و شیخ صدوق از امیرمؤمنان (ع) نقل کرده است که رسول خدا (ص) فرمودند: یا علی! این آیه درباره تو حسن و حسین و امامان از نسل تو نازل شده است.

پرسیدم امامان بعد از شما چند نفرند؟ فرمود: تو یا علی، و بعد حسن، و بعد حسین، و بعد از وی فرزندش علی، و بعد از وی فرزندش محمد، و بعد از وی فرزندش جعفر، و بعد از وی فرزندش موسی، و بعد از وی فرزندش علی، و بعد از وی فرزندش حسن، و سپس فرزندش حجت خدا.

آنگاه اضافه فرمود: این چنین، نامهای ایشان بر ساق عرش الهی نوشته است، و من از خدای متعال پرسیدم که اینها نام چه کسانی است؟ فرمود: یا محمد، ایشان امامان بعد از تو هستند که تطهیر شده و معصومند و دشمنان ایشان مورد لعنت من خواهند بود ۵.

*****

1. ر. ک: سوره احزاب، آیه ۳۳.

2. ر. ک: سوره یس، آیه ۸۲.

3. برای توضیح بیشتر پیرامون این آیه، رجوع کنید به تفسیر المیزان و کتاب «الامامه و

الولایة فی القرآن الکریم.»

4. ر. ک: غایة المرام، ص ۲۸۷ - ۲۹۳.

5. ر. ک: غایة المرام (ط قدیم)، ج ۶، ص ۲۹۳.

(صفحه ۳۲۱)

همچنین حدیث «ثقلین» که پیغمبر اکرم (ص) اهل بیت و عترت خود را همسنگ قرآن قرار دادند و تأکید کردند که هیچگاه از آن، جدا نمی‌شوند دلیل روشنی بر عصمت ایشان می‌باشد زیرا ارتکاب کوچکترین گناه حتی اگر به صورت سهوی باشد مفارقت عملی از قرآن است.

بی شک اهل بیت پیغمبر (ص) بیش از سایر مردم از علوم آن حضرت، بهره مند بودند چنانکه درباره ایشان فرمود: «لَا تُعَلِّمُوهُمْ فَإِنَّهُمْ أَعْلَمُ مِنْكُمْ» ۱ مخصوصاً شخص امیرمؤمنان (ع) که از دوران کودکی در دامان رسول خدا (ص) پرورش یافته و تا آخرین لحظات عمر آن حضرت ملازم وی، و همواره در صدد فراگرفتن علوم و حقایق از پیامبر اکرم (ص) بود، و درباره وی فرمود: «أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلَى بَابِهَا» ۲ و از خود امیرمؤمنان (ع) نقل شده که فرمود: «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ عَلَّمَنِي أَلْفَ بَابٍ، وَكُلُّ بَابٍ يَفْتَحُ أَلْفَ بَابٍ فَذَلِكَ أَلْفَ بَابٍ، حَتَّى عَلِمْتُ مَا كَانَ وَمَا يَكُونُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَعَلِمْتُ عِلْمَ الْمَنِيَا وَالْبَلَايَا وَفَصَلَ الْخُطَابِ» ۳ یعنی رسول خدا (ص) هزار باب علم به من آموخت که هر بابی هزار باب دیگر می گشاید و مجموعاً می شود هزار هزار باب، تا آنجا که از هر چه بوده و تا روز قیامت خواهد بود آگاه شدم و علم منیا و بلایا (مرگها و مصیبتها) و فصل الخطاب (داوری بحق) را فرا گرفتیم.

ولی علوم ائمه اهل بیت (ع) منحصر به آنچه از پیامبر اکرم (ص) بی واسطه یا با واسطه شنیده بودند نبوده است بلکه ایشان از نوعی علوم غیر عادی نیز بهره مند بوده اند که به صورت «الهام» و «تحدیث» ۴ به ایشان افاضه می شده است نظیر الهامی که به خضر و ذوالقرنین ۵ و حضرت مریم و مادر موسی (علیهم السلام) شده ۶ و بعضاً در قرآن کریم، تعبیر به

*****

1. ک: غایة المرام: ص ۲۶۵، اصول کافی: ج ۱، ص ۲۹۴.
2. ک: مستدرک حاکم، ج ۳، ص ۲۲۶، جالب این است که یکی از علماء اهل سنت کتابی بنام «فتح الملک» العلی بصحة حدیث مدینة العلم علی نوشته که در سال ۱۳۵۴ ه در قاهره به چاپ رسیده است.
3. ک: ینابیع المودة: ص ۸۸، اصول کافی: ج ۱، ص ۲۹۶.
4. ک: اصول کافی، کتاب الحجة، ص ۲۶۴ و ص ۲۷۰.

۵. ک: اصول کافی، ج ۱، ص ۲۶۸.

۶. ک: سوره کهف: آیه ۶۵ - ۹۸، سوره آل عمران: آیه ۱۷ - ۲۱، سوره طه: آیه

۳۸، سوره قصص: آیه ۷.

(صفحه ۳۲۲)

«وحي» گردیده که البته منظور از آن، وحی نبوت نیست، و با چنین علمی بوده که بعضی از ائمه اطهار (ع) که در سنین طفولیت به مقام امامت می‌رسیدند از همه چیز آگاه بودند و نیازی به تعلّم و فراگیری از دیگران نداشتند. این مطلب از روایات فراوانی که از خود ائمه اطهار (علیهم السلام) نقل شده و با توجه به عصمت ایشان، حجیت آنها ثابت است استفاده می‌شود. ولی پیش از آنکه به ذکر نمونه‌ای از آنها پردازیم به آیه از قرآن کریم، اشاره می‌کنیم که از شخص یا اشخاصی به عنوان «مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» ۱ یاد کرده به عنوان شاهد بر حقانیت پیغمبر اکرم (ص) معرفی می‌کند، و آن آیه این است: «قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» ۲ بگو برای شهادت میان من و شما، خدا و کسی که علم الکتاب دارد کفایت می‌کند.

بدون شک، چنین کسی که شهادت او قرین شهادت خدای متعال قرار داده شده و داشتن علم الکتاب، او را شایسته چنین شهادتی کرده دارای مقامی بس ارجمند بوده است.

در آیه دیگری نیز اشاره به این شاهد کرده و او را «تَالِي تَلُو» رسول خدا (ص) شمرده است: «أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ» ۳ و کلمه «منه» دلالت دارد بر اینکه این شاهد از خاندان رسول خدا (ص) و اهل بیت اوست و روایات متعددی از طرق شیعه و اهل سنت، نقل شده که منظور از این شاهد، علی بن ابیطالب (ع) است. از جمله ابن مغزالی شافعی از عبدالله بن عطاء روایت کرده که گفت: روزی در حضور امام باقر (ع) بودم که فرزند «عبدالله بن سلام» (یکی از علماء اهل کتاب که در زمان

رسول خدا (ص) اسلام آورد) عبور کرد، از آن حضرت پرسیدم: آیا منظور از «مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» پدر این شخص است؟ فرمود: نه، بلکه منظور علی بن ابیطالب (ع) است که آیه «وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ» و آیه «إِنَّمَا وَلِيكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا...» ۴ نیز در شأن او نازل شده است و نیز چندین روایت از طرق فریقین نقل شده که منظور از «شاهد» در سوره هود، علی بن

*****

1. سوره رعد، آیه ۴۳.

2. سوره رعد، آیه ۴۳.

3. سوره هود، آیه ۱۷.

4. سوره مائده، آیه ۵۵.

(صفحه ۳۲۳)

ابطالب (ع) می باشد ۱ و با توجه به ویژگی یاد شده «مِنْهُ» روشن می شود که مصداق آن جز آن حضرت کسی نبوده است. اهمیت داشتن «علم الکتاب» «هنگامی روشن شود که در داستان حضرت سلیمان (ع) و احضار تخت بلقیس که در قرآن کریم آمده است دقت کنیم در آنجا که می فرماید: «قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ...» ۲ یعنی کسی که بهره ای از علم الکتاب داشت گفت: من تخت بلقیس را حاضر می کنم پیش از آنکه چشم به هم زنی...

از این آیه، استفاده می شود که آگاه بودن از برخی از علم الکتاب چنین اثر شگفت انگیزی داشته است، و از اینجا، می توان حدس زد که داشتن همه علم الکتاب چه آثار عظیم تری را در بر خواهد داشت و این، نکته ای است که امام صادق (ع) در حدیثی که «سدیر» نقل کرده خاطر نشان ساخته اند:

سدیر گوید: من و ابوبصیر و یحییای بزّاز و داود بن کثیر در مجلس (بیرونی) امام صادق

(ع) بودیم که آن حضرت با حالت غضب، وارد شدند و پس از نشستن فرمودند: تعجب است از مردمی که گمان می کنند ما علم غیب داریم! در صورتی که جز خدای متعال کسی علم غیب ندارد، و من خواستم کنیزم را تنبیه کنم، او فرار کرد و ندانستم در کدام اطاق رفته است ۳.

سدیر گوید: هنگامی که حضرت برخاستند که به منزلشان (اندرونی) بروند من و ابوبصیر و میسر، همراه آن حضرت رفتیم و عرض کردیم، فدایت شویم، ما سخنانی که درباره کنیز گفتید شنیدیم، و ما معتقدیم که شما علوم فراوانی دارید ولی ادعای علم غیب درباره شما نمی کنیم.

حضرت فرمود: ای سدیر، مگر قرآن نخوانده ای؟ عرض کردم چرا. فرمود: این آیه را خوانده ای: «قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ»

گفتم:

****

1. ك: غاية المرام (ط قدیم)، ص ۳۵۹ - ۳۶۱.

2. سوره نمل، آیه ۴۰.

3. از دنباله حدیث روشن می شود که این سخنان را بخاطر حضور نامحرمان، بیان کرده اند و باید دانست که منظور از علم غیبی که اختصاص به خدای متعال دارد علمی است که احتیاج به تعلیم نداشته باشد، چنانکه امیرمؤمنان (ع) در جواب کسی که سؤال کرد: آیا شما علم غیب دارید؟ فرمود: «أَنَا هُوَ تَعَلَّمَ مِنْ ذِي عِلْمٍ» و گرنه همه انبیاء و بسیاری از اولیاء خدا از علوم غیبی که به ایشان وحی یا الهام می شده مطلع بوده اند، و یکی از موارد تشکیک ناپذیر آن، این خبر غیبی است که به مادر حضرت موسی (ع) الهام شد: «إِنَّا رَأَوُوهُ إِلَيْكَ وَ جَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ» (سوره قصص، آیه ۷).

(صفحه ۳۲۴)

فدایت شوم، خوانده ام. فرمود: می دانی که این شخص چه اندازه از علم الکتاب داشت؟

عرض کردم: شما بفرمایید. فرمود: باندازه قطره‌ای از دریای پهناور! سپس فرمود: آیا این آیه را خوانده‌ای «قُلْ كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ»؟ گفتم: آری. فرمود: آن کسی که علم همه کتاب را دارد داناتر است یا کسی که بهره اندکی از علم الکتاب دارد؟ عرض کردم: آن کسی که علم همه کتاب را دارد. پس با اشاره به سینه مبارکش فرمود: به خدا قسم، علم همه کتاب نزد ماست، به خدا قسم علم همه کتاب نزد ماست ۱. اینک به ذکر نمونه‌های دیگری از روایات وارده در علوم اهل بیت (علیهم السلام) اشاره می‌کنیم.

حضرت رضا (ع) در ضمن حدیث مفصّلی درباره امامت فرمود: هنگامی که خدای متعال کسی را (به عنوان امام) برای مردم برمی‌گزیند به او سعه صدر، عطا می‌کند و چشمه‌های حکمت را در دلش قرار می‌دهد و علم را به وی الهام می‌کند تا برای جواب از هیچ سؤالی در نماند و در تشخیص حق، سرگردان نشود، پس او معصوم و مورد تأیید و توفیق و تسدید الهی بوده از خطاها و لغزشها در امان خواهد بود و خدای متعال، این خصلتها را به او می‌دهد تا حجت بر بندگان و شاهد بر آفریدگانش باشد و این، بخشش الهی است که به هر کس بخواهد می‌دهد.

آنگاه اضافه فرمود: آیا مردم می‌توانند چنین کسی را (بشناسند) و برگزینند؟! و آیا برگزیده ایشان دارای چنین صفاتی است؟! ۲!

و از حسن بن یحیای مدائنی نقل شده که از امام صادق (ع) پرسیدم: هنگامی که سؤالی از امام می‌شود چگونه (و با چه علمی) جواب می‌دهد؟ فرمود: گاهی به او الهام می‌شود، و گاهی از فرشته می‌شنود و گاهی هر دو ۳.

و در روایت دیگری امام صادق (ع) فرمود: امامی که نداند چه مصیبتی به او می‌رسد و کار او به کجا می‌انجامد حجت خدا بر بندگان نخواهد بود ۴.

و نیز چند روایت از آن حضرت نقل شده است که فرمود: هر گاه امام بخواهد چیزی را بداند

*****

1. ک: اصول کافی، ج ۱، ص ۲۵۷ (ط دارالکتب الاسلامیه).

2. ک: اصول کافی، ج ۱، ص ۱۹۸ - ۲۰۳.

3. ک: بحار الانوار، ج ۲۶، ص ۵۸.

4. ک: اصول کافی، ج ۱، ص ۲۵۸.

(صفحه ۳۲۵)

خدای متعال او را آگاه می‌سازد ۱.

و همچنین در روایات متعددی از آن حضرت آمده است که فرمود: روح، آفریده ایست اعظم از جبرئیل و میکائیل که با رسول خدا (ص) بود و بعد از وی با ائمه (ع) است و ایشان را تسدید می‌کند ۲.

پرسش

1 - عصمت امام را با چه آیاتی می‌توان اثبات کرد؟

2 - کدام روایت، دلالت بر عصمت امام دارد؟

3 - علم خاص امام از چه راه‌هایی است؟

4 - در گذشته چه کسانی از این گونه علم، بهره‌ای داشته اند؟

5 - کدام آیه، دلالت بر علم امامت دارد؟ وجه دلالت آن را بیان کنید.

6 - اهمیت علم الکتاب را توضیح دهید.

7 - چند نمونه از روایات مربوط به علوم ائمه (ع) را ذکر کنید.

*****

1. ک: اصول کافی، ج ۱، ص ۲۵۸.

2. ک: اصول کافی، ج ۱، ص ۲۷۳.

40 حضرت مهدی (عج)

(صفحه ۳۲۹)

در ضمن بحثهای گذشته، چند حدیث را که متضمن اسما ائمه اثنا عشر بود آورديم ولى روايات فراوان ديگرى از طرق شيعه و سنى از پيغمبر اكرم (ص) نقل شده كه در بعضى از آنها فقط به تعداد آن بزرگواران اشاره شد، در بعضى اضافه شده كه همگى ايشان از قریش هستند، و در بعضى ديگر عدد ايشان را عدد نقيبائ بنى اسراييل شمرده، و در بعضى ديگر آمده است كه نه نفر ايشان از فرزندان امام حسين (ع) هستند و بالاخره در بعضى از روايات اهل سنت و روايات متواتر از طرق شيعه، اسما يكايك ايشان بيان شده است ۱ و نيز روايات زيادى از طرق شيعه درباره امامت هر يك از ائمه اطهار (عليهم الصلوٰة و السلام) نقل شده كه در اين مختصر، مجال ذكر نمونه‌اى از آنها هم نيست ۲. از اين روى، آخرين درس از اين بخش را به بحث درباره امام دوازدهم حضرت صاحب الزمان (عجل الله فرجه الشريف) اختصاص مى دهيم و براى رعايت اختصار، تنها به ذكر مهمترين نكات مى پردازيم.

حکومت الهی جهانی

دانستيم كه هدف الهى و اولى از بعثت انبياء، كامل كردن شرايط براى رشد و تكامل آزادانه و آگاهانه انسانها بوده كه به وسيله قرار دادن وحى الهى در دسترس مردم، تحقق يافته است.

*****

1. ك: منتخب الاثر فى الامام الثانى عشر، ط ۳، ص ۱۰ - ۱۴۰.

2. ك: بحار الانوار، غايه المرام، اثبات الهداء، و ساير مجامع حديث.

(صفحه ۳۳۰)

همچنين اهداف ديگرى نيز منظور بوده كه از جمله مى توان كمك به رشد عقلاى و

تربیت روحی و معنوی افراد مستعد را بشمار آورد و در نهایت، انبیاء عظام (علیهم الصلوٰه و السلام) در صدد تشکیل جامعه ایده آل براساس خداپرستی و ارزشهای الهی، و گسترش عدل و داد در سراسر زمین بوده‌اند و هر کدام در حدّ امکان، قدمی در این راه برداشته‌اند و بعضی از ایشان توانسته‌اند در محدوده جغرافیایی و زمانی خاصی، حکومت الهی را برقرار سازند. ولی برای هیچکدام از ایشان شرایط تشکیل حکومت جهانی، فراهم نشده است.

البته فراهم نشدن چنین شرایطی به معنای نارسایی تعالیم و برنامه‌های انبیاء یا نقص مدیریت و رهبری ایشان نیست و نیز به معنای تحقق نیافتن هدف الهی از بعثت ایشان نمی‌باشد زیرا همچنانکه اشاره شد هدف الهی، فراهم شدن زمینه و شرایط برای سیر و حرکت اختیاری انسانهاست «لئلاَّ یكونَ لِلنَّاسِ عَلَی اللّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ»^۱ نه الزام و اجبار مردم بر پذیرفتن دین حق و پیروی از رهبران الهی و این هدف، تحقق یافته است. در عین حال، خدای متعال در کتابهای آسمانیش وعده تحقق حکومت الهی را در پهنه زمین داده است که می‌توان آن را نوعی پیشگویی نسبت به فراهم شدن زمینه پذیرش دین حق در سطح وسیعی از جامعه انسانی به حساب آورد که با استفاده از افراد و گروه‌های بسیار ممتاز و از مددهای غیبی الهی، موانع تشکیل حکومت جهانی از سر راه برداشته شده عدل و داد بر توده‌های ستمدیده مردم که از بیداد ستمگران به ستوه آمده و از همه مکتب‌ها و رژیم‌ها ناامید شده‌اند گسترش خواهد یافت و می‌توان آن را تحقق هدف نهایی از بعثت پیامبر خاتم (ص) و دین جهانی و جاودانی او به حساب آورد. زیرا درباره وی فرموده است: «لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کَلَّهُ»^۲.

و با توجه به اینکه امامت، متمم نبوت، و تحقق بخش حکمت خاتمیت است می‌توان نتیجه گرفت که این هدف به وسیله آخرین امام، تحقق خواهد یافت و این همان مطلبی است که در روایات متواتری که درباره حضرت مهدی ارواحنا فداه وارد شده مورد تأکید قرار گرفته

*****

1. ر. ک: سوره نساء، آیه ۱۶۵.

2. ر. ک: سوره توبه: آیه ۳۳، سوره فتح: آیه ۲۸، سوره صف: آیه ۹، و ر. ک:

بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۵۰، ح ۲۲، و ص ۶۰، ح ۵۸ و ۸۹.

(صفحه ۳۳۱)

است.

در اینجا نخست به چند آیه از قرآن کریم که متضمن بشارت به تحقق چنین حکومتی است اشاره می‌کنیم و سپس به ذکر نمونه‌ای از روایات مربوط به این بحث می‌پردازیم.

وعده الهی

خدای متعال در قرآن کریم می‌فرماید: در تورات و زبور نوشته ایم که صالحان، وارث زمین خواهند بود. «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» ۱ و در آیه دیگری نظیر این مضمون، از حضرت موسی (ع) نقل شده است. ۲ و بی‌شک این وعده، روزی تحقق خواهد یافت.

و در جای دیگر بعد از اشاره به داستان فرعون که مردم را به استضعاف کشانده بود می‌فرماید: «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ» ۳ این آیه هر چند در مورد بنی اسرائیل و به قدرت رسیدن آنان بعد از رهایی از چنگال فرعونیان است ولی تعبیر «وَنُرِيدُ...» اشاره به یک اراده مستمر الهی دارد و از این روی در بسیاری از روایات، بر ظهور حضرت مهدی عجل الله فرجه الشریف تطبیق شده است ۴.

همچنین در جای دیگر خطاب به مسلمانان می‌فرماید:

کسانی از شما که ایمان واقعی و اعمال شایسته داشته باشند به خلافت خواهند رسید و با امنیت کامل، به پرستش خدای متعال، خواهند پرداخت: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَ

عَمَلُوا الصَّالِحَاتِ لِيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَا يُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلِيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» ۵ و در روایات آمده است که مصداق کامل این وعده در زمان ظهور ولی عصر عجل الله فرجه الشریف تحقق خواهد یافت ۶.

*****

1. ر. ک: سوره انبیاء، آیه ۱۰۵.
  2. ر. ک: سوره اعراف، آیه ۱۲۸.
  3. ر. ک: سوره قصص، آیه ۵.
  4. ر. ک: بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۵۴، ج ۳۵، ص ۶۳، ۶۴.
  5. ر. ک: سوره نور، آیه ۵۵.
  6. ر. ک: بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۵۸، ح ۵۰، ص ۵۴، ح ۳۴، ۶۴.
- (صفحه ۳۳۲)

نیز روایات دیگری در تطبیق چندین آیه ۱ بر آن حضرت وارد شده که برای رعایت اختصار، از ذکر آنها صرف نظر می کنیم ۲.

نمونه‌ای از روایات

روایاتی که شیعه و سنی از پیامبر اکرم (ص) درباره حضرت مهدی عجل الله فرجه الشریف نقل کرده‌اند فوق حدّ تواتر است، و تنها روایاتی که اهل سنت نقل کرده‌اند به تصدیق عده‌ای از علماء خودشان به حدّ تواتر می رسد! ۳ و گروهی از علماء ایشان اعتقاد به آن حضرت را مورد اتفاق همه فرقه‌های اسلامی دانسته‌اند ۴ و عده‌ای از علماء اهل سنت، کتابهایی درباره آن حضرت و علائم ظهورشان نوشته‌اند ۵. اینکه نمونه‌ای از روایات اهل سنت:

از جمله چندین روایت از پیامبر اکرم (ص) نقل کرده‌اند که فرمود: اگر یک روز از

عمر جهان، بیشتر نمانده باشد خدای متعال آن روز را چنان طولانی خواهد کرد تا مردی از اهل بیت من و همنام من به حکومت برسد (و زمین را پر از عدل و داد کند آن چنانکه پر از ظلم و جور شده است) ۶.

و از ام سلمه روایت کرده‌اند که رسول خدا (ص) فرمود: مهدی از عترت من و از فرزندان فاطمه است ۷.

و از ابن عباس نقل کرده‌اند که رسول خدا (ص) فرمود: همانا علی امام امت، بعد از من
*****

1. ک: مانند این آیات «وَ يَكُونُ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ»، «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ»، «بَقِيَةُ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ.»

2. ک: بحار الانوار، ج ۵۱، ص ۴۴ - ۶۴.

3. ک: صواعق ابن حجر: ص ۹۹، نورالابصار شبلنجی: ص ۱۵۵، اسعاف الراغبین:

ص ۱۴۰، الفتوحات الاسلامیة: ج ۲، ص ۲۱۱.

4. ک: شرح ابن ابی الحدید بر نهج البلاغه: ج ۲، ص ۵۳۵، سبائك الذهب سویدی:

ص ۷۸، غایة المأمول: ج ۵، ص ۳۶۲.

5. مانند کتاب «البيان في اخبار صاحب الزمان» تألیف حافظ محمد بن یوسف گنجی

شافعی که در قرن هفتم می زیسته، و کتاب «البرهان في علامات مهدی آخر الزمان»

تألیف متقی هندی که در قرن دهم می زیسته است.

6. ک: صحیح ترمذی: ج ۲، ص ۴۶، صحیح ابو داود: ج ۲، ص ۲۰۷، مسند ابن

حنبل: ج ۱، ص ۳۷۸، ینابیع المودة: ص ۱۸۶، ۲۵۸، ۴۴۰، ۴۸۸، ۴۹۰.

7. ک: اسعاف الراغبین: ص ۱۳۴، نقل از صحیح مسلم و ابو داود و نسایی و ابن

ماجه و بیهقی.

(صفحه ۳۳۳)

است و از فرزندان او قائم منتظر می‌باشد و هنگامی که ظهور کند زمین را پر از عدل و داد می‌سازد چنانکه پر از ظلم و جور شده است ۱.

غیبت و راز آن

از ویژگیهای امام دوازدهم عجل الله فرجه الشریف که در روایات وارده از اهل بیت (علیهم السلام)، مورد تأکید واقع شده غیبت آن حضرت است و از جمله، عبدالعظیم حسنی از امام محمد تقی از پدرش امیرمؤمنان (علیهم السلام) نقل کرده است که فرمود: قائم ما غیبتی درازمدت دارد، و گویا شیعیان را می‌بینیم که در زمان غیبت او همانند حیوان گرسنه‌ای که دنبال چراگاه می‌گردد در جستجوی اویند ولی او را نمی‌یابند. آگاه باشید که هر کس از ایشان که بر دینش ثابت بماند و در اثر طول غیبت امامش دچار قساوت قلب نگردد در روز قیامت با من در درجه من خواهد بود. سپس فرمود: هنگامی که قائم ما قیام می‌کند بیعتی از هیچکس بر گردن او نخواهد بود (و هیچ حاکم ستمگری تسلطی بر او نخواهد داشت) و بدین منظور، مخفیانه متولد می‌شود و از چشم مردم، غایب می‌گردد ۲.

و از امام سجاد از پدرش از امیرمؤمنان (علیهم السلام) روایت شده که فرمود: قائم ما دو غیبت دارد که یکی طولانی تر از دیگری است، و تنها کسانی که یقین قوی و معرفت صحیح داشته باشند بر امامت او ثابت می‌مانند ۳.

برای روشن شدن راز غیبت، باید نظری به سرگذشت ائمه اطهار (علیهم السلام) بیفکنیم.

چنانکه می‌دانیم بعد از رسول خدا (ص) اکثریت مردم با ابوبکر و بعد با عمر و سپس با عثمان بیعت کردند، و در اواخر حکومت وی که نابسامانیهای فراوانی در اثر تبعیضات ناروا پدید آمد دست به شورش زده او را به قتل رسانیدند و با امیرمؤمنان علی (ع) بیعت کردند.

آن حضرت که خلیفه منصوب از طرف خدا و رسول (ص) بود در طول حکومت خلفاء سه گانه برای رعایت مصالح جامعه نوبنیاد اسلامی دم فرو بست و جز از سر اتمام حجت،

*****

1. ک: ینایع الموده، ص ۴۹۴.

2. ک: منتخب الاثر، ص ۲۵۵.

3. ک: منتخب الاثر، ص ۲۵۱.

(صفحه ۳۳۴)

سخنی نگفت و در عین حال، از هیچ اقدامی به نفع اسلام و مسلمین دریغ نورزید. اما دوران حکومت چند ساله خودش به جنگ با اصحاب جمل و معاویه و خوارج، سپری شد و سرانجام به دست یکی از خوارج به شهادت رسید.

امام حسن مجتبی (ع) نیز به دستور معاویه مسموم شد و پس از مرگ معاویه فرزندش یزید که اعتنایی به ظواهر اسلام هم نداشت بر اریکه سلطنت اموی تکیه زد و با این روند نزولی می رفت که نام و نشانی از اسلام باقی نماند. از این روی، امام حسین (ع) چاره‌ای جز قیام ندید و با شهادت مظلومانه اش مسلمانان را تا اندازه‌ای هوشیار و بیدار کرد و اسلام را از نابودی، نجات داد. ولی شرایط اجتماعی برای تشکیل حکومت عدل اسلامی فراهم نگردید و از این جهت سایر ائمه اطهار (ع) به تحکیم مبانی عقیدتی و نشر معارف و احکام اسلام و تربیت و تهذیب نفوس مستعد پرداختند و در حدودی که شرایط، اجازه می داد مخفیانه مردم را به مبارزه با ظالمان و جباران، دعوت می کردند و ایشان را به تحقق حکومت الهی جهانی، امیدوار می ساختند و بالاخره یکی پس از دیگری به شهادت رسیدند.

بهر حال، ائمه اطهار (علیهم السلام) در مدت دو قرن و نیم توانستند با تحمل مشکلات و فشارهای فوق العاده حقایق اسلام را برای مردم بیان کنند: بخشی را به صورت عمومی،

و بخشی را به صورت خصوصی برای شیعیان و اصحاب خاص خودشان و بدین ترتیب، معارف اسلامی در ابعاد گوناگونش در جامعه، انتشار یافت و بقاء شریعت محمدی، تضمین شد و ضمناً در گوشه و کنار کشورهای اسلامی گروه‌هایی برای مبارزه با حاکمان ستمگر تشکیل گردید و دست کم توانستند تا حدودی جلو ستمها و خودسریهای جباران را بگیرند.

ولی آنچه وحشت و اضطراب حاکمان خودکامه را برمی‌انگیخت وعده ظهور حضرت مهدی (عج) بود که هستی آنان را تهدید می‌کرد. از این روی معاصرین امام حسن عسگری (ع) به شدت ایشان را تحت نظر قرار دادند که اگر فرزندی برای آن حضرت متولد شود او را به قتل برسانند و خود آن بزرگوار را در عنفوان جوانی به شهادت رسانند. ولی اراده خدای متعال بر این، قرار گرفته بود که حضرت مهدی (عج) متولد و برای نجات جامعه بشری، ذخیره شوند و به همین جهت بود که در زمان حیات پدرشان تا سن پنج سالگی جز افراد معدودی از خواص شیعه، کسی آن حضرت را زیارت نمی‌کرد و بعد از وفات پدر بزرگوارشان تماس امام با (صفحه ۳۳۵)

مردم به وسیله چهار نفر ۱ که یکی پس از دیگری به سمت نیابت خاص، مفتخر می‌شدند برقرار می‌گردید و از آن پس، برای مدت نامعلومی «غیبت کبری» واقع شد تا روزی که جامعه بشری، آماده پذیرش حکومت الهی جهانی شود و به امر خدای متعال ظهور فرماید.

بنابراین، راز اصلی غیبت آن حضرت این است که از شر جباران و ستمگران محفوظ بماند و در بعضی از روایات به حکمت‌های دیگری نیز اشاره شده که از جمله آنها آزمایش مردم است که بعد از اتمام حجّت، چه اندازه پایدار و استوار می‌مانند. البته در زمان غیبت هم مردم بکلی از فیوضات آن حضرت بی‌بهره نیستند و به تعبیری که در روایات آمده همانند خورشیدی که پشت ابر باشد ۲. کمابیش از نور او استفاده

می‌کنند چنانکه افراد بی‌شماری هر چند به صورت ناشناس به زیارت ایشان مشرف شده و برای رفع گرفتاریهای مادی و معنوی، از آن بزرگوار، بهره‌مند شده‌اند و اساساً حیات آن حضرت، عامل مهمی برای دلگرمی و امیدواری مردم است تا خود را اصلاح و آماده ظهور کنند.

پرسی

- 1- هدف نهایی از بعثت پیامبر اسلام (ص) چیست؟
- 2- چگونه این هدف، تحقق پذیر است؟
- 3- کدام آیات، بشارت برپایی حکومت الهی جهانی را می‌دهد؟
- 4- نمونه‌ای از روایات اهل سنت درباره حضرت مهدی (عج) را ذکر کنید.
- 5- نمونه‌ای از روایات اهل بیت (ع) درباره غیبت آن حضرت را بیان کنید.
- 6- غیبت صغری و کبری و فرق میان آنها را شرح دهید.
- 7- راز غیبت امام زمان (عج) را توضیح دهید.
- 8- در زمان غیبت، مردم چه بهره‌هایی می‌توانند از آن حضرت ببرند؟

*****

1. عثمان بن سعید، محمد بن عثمان بن سعید، حسین بن روح و علی بن محمد سمري.
2. ك: بحارالانوار، ج ۵۲، ص ۹۲.

معاد

۱۴۱ اهمیت فرجام شناسی

مقدمه

(صفحه ۳۳۹)

در آغاز این کتاب، اهمیت تحقیق درباره دین و مبانی عقیدتی آن (توحید، نبوت،

معاد) را بیان کردیم و توضیح دادیم که انسانی بودنِ زندگی، در گرو حلّ صحیح این مسائل است و در بخش اول، مسائل خداشناسی؛ و در بخش دوم، مسائل راه و راهنما شناسی (نبوت و امامت) را مورد بحث قرار دادیم و اینک به طرح مهمترین مباحث معاد، تحت عنوان «فرجام شناسی» می‌پردازیم.

نخست، ویژگی این اصل اعتقادی و تأثیر خاص آن را در رفتارهای فردی و اجتماعی انسان، بیان می‌کنیم. سپس توضیح می‌دهیم که داشتن تصوّر صحیحی از معاد، منوط به پذیرفتن روح نامحسوس و جاودانی است، و همان گونه که «هستی شناسی» بدون اعتقاد به خدای یگانه، ناقص است؛ «انسان شناسی» هم بدون اعتقاد به روح جاودانی ناتمام است. آنگاه مسائل اساسی معاد را به شیوه‌ای متناسب با نگارش این کتاب، مورد بررسی قرار خواهیم داد.

اهمیت اعتقاد به معاد

انگیزه فعالیت‌های زندگی، تأمین نیازها و خواسته‌ها، و نیل به ارزشها و آرمانها، و در نهایت رسیدن به سعادت و کمال نهایی است و چندی و چونی کارها و کیفیت جهت دادن به آنها بستگی به تشخیص اهدافی دارد که تلاش‌های زندگی برای رسیدن به آنها انجام می‌گیرد. بنابراین، شناخت هدف نهایی زندگی برای رسیدن، نقش اساسی را در جهت دادن به فعالیتها و

(صفحه ۳۴۰)

انتخاب و گزینش کارها ایفاء می‌کند و در واقع، عامل اصلی در تعیین خطّ مشی زندگی را نوع نگرش و بینش و شناخت انسان، نسبت به حقیقت خود و کمال و سعادتش تشکیل می‌دهد و کسی که حقیقت خود را تنها مجموعه‌ای از عناصر مادی و فعل و انفعالات پیچیده آنها می‌پندارد و حیات خود را منحصر به چند روزه زندگی دنیا می‌انگارد و لذت و سعادت و کمالی را ورای بهره‌های مربوط به همین زندگی

نمی‌شناسد، رفتارهای خود را به گونه‌ای تنظیم می‌کند که تنها نیازهای دنیوی و خواسته‌های این جهانش را تأمین کند، اما کسی که حقیقت خود را فراتر از پدیده‌های مادی می‌داند و مرگ را پایان زندگی ندانسته، آن را نقطه انتقال از جهان گذرا به جهان جاودانی می‌شناسد و رفتارهای شایسته خود را وسیله‌ای برای رسیدن به سعادت و کمال ابدی می‌شمارد، برنامه زندگی را به گونه‌ای طرح و اجراء می‌کند که هر چه بیشتر و بهتر برای زندگی ابدیش سودمند باشد و از سوی دیگر، سختیها و ناکامیهای زندگی دنیا، او را دل‌سرد و ناامید نمی‌کند و از تلاش در راه انجام وظایف و کسب سعادت و کمال ابدی، باز نمی‌دارد.

تأثیر این دو نوع انسان‌شناسی، منحصر به زندگی فردی نیست بلکه در زندگی اجتماعی و رفتارهای متقابل افراد نسبت به یکدیگر نیز تأثیر بسزایی دارد و اعتقاد به حیات اخروی و پاداش و کیفر ابدی، نقش مهمی را در رعایت حقوق دیگران و احساس و ایثار نسبت به نیازمندان، بازی می‌کند و در جامعه‌ای که چنین اعتقادی زنده باشد برای اجرای قوانین و مقررات عادلانه و جلوگیری از ظلم و تجاوز به دیگران، کمتر نیاز به اعمال زور و فشار خواهد بود و طبعاً در صورتی که این اعتقاد، جهانی و همگانی شود، مشکلات بین‌المللی هم به صورت چشمگیری کاهش خواهد یافت. با توجه به این نکات اهمیت مسأله معاد و ارزش پژوهش و تحقیق درباره آن، روشن می‌شود، و حتی اعتقاد به توحید، به تنهایی (و بدون اعتقاد به معاد) نمی‌تواند تأثیر کامل و گسترده‌ای در بخشیدن جهت مطلوب به زندگی داشته باشد و از اینجا راز اهتمام ادیان آسمانی و بخصوص دین مقدس اسلام به این اصل اعتقادی، و تلاش فراوان انبیاء الهی برای راسخ کردن این عقیده در دل‌های مردم، آشکار می‌گردد.

اعتقاد به زندگی اخروی در صورتی می‌تواند نقش خود را در جهت دادن به رفتارهای

(صفحه ۳۴۱)

فردی و اجتماعی، ایفاء کند که نوعی رابطه علیت بین فعالیت‌های این جهانی و سعادت و

شقاوتِ آن جهانی، پذیرفته شود و دستِ کم، نعمتها و عذابهای اخروی به عنوان پاداش و کیفر برای رفتارهای شایسته و ناشایسته این جهان، شناخته گردد و گرنه، در صورتی که چنین پنداشته شود که سعادت اخروی را می توان در همان جهان، کسب کرد همچنان که بهره های دنیوی را می توان در همان جهان به دست آورد اعتقاد به زندگی اخروی، نقش تعیین کننده خود را در رفتارهای این جهانی، از دست خواهد داد. زیرا طبق این پندار می توان گفت که: در این دنیا برای تحصیل سعادت دنیوی، کوشش کرده، و برای رسیدن به سعادت اخروی باید پس از مرگ و در همان عالم آخرت به تلاش پرداخت!

بنابراین، لازم است علاوه بر اثبات معاد و زندگی اخروی، رابطه بین دو زندگی (دنیا و آخرت) و تأثیر رفتارهای اختیاری در سعادت یا شقاوت ابدی نیز اثبات گردد.

اهتمام قرآن به مسأله معاد

بیش از ثلث آیات قرآن، ارتباط با زندگی ابدی دارد: در یک دسته از آیات، بر لزوم ایمان به آخرت تأکید شده ۱؛ در دسته دیگر، پی آمدهای انکار آن، گوشزد شده ۲؛ و در دسته سوم، نعمتهای ۳ ابدی، و در دسته چهارمی عذابهای عذابهای جاودانی، بیان شده است ۴. همچنین در آیات فراوانی رابطه بین اعمال نیک و بد با نتایج اخروی آنها ذکر گردیده؛ و نیز با شیوه های گوناگونی امکان و ضرورت رستاخیز مورد تأکید و تبیین قرار گرفته و به شبهات منکران، پاسخ داده شده؛ چنانکه منشأ تبهکاریها و کجرویها فراموش کردن یا انکار قیامت و روز حساب، معرفی شده است ۵. از دقت در آیات قرآنی به دست می آید که بخش عمده ای از سخنان پیامبران و بحثها و جدالهای ایشان با مردم، اختصاص به موضوع معاد داشته است و حتی می توان گفت که

*****

1. سوره بقره: آیه ۴، سوره نمل: آیه ۳ و ...

2. سوره اسراء: آیه ۱۰، سوره فرقان: آیه ۱۱، سوره صبا: آیه ۸، سوره مؤمنون: آیه ۷۴

و...

3. سوره الرحمن: آیه ۴۶ تا آخر، سوره الواقعة: آیه ۱۵ - ۳۸، سوره الدهر: آیه ۱۱ -

۲۱ و...

4. سوره الحاقه: آیه ۲۰ - ۲۷، سوره الملک: آیه ۶ - ۱۱، سوره الواقعة: آیه ۴۲، ۵۶ و

...

5. سوره ص: آیه ۲۶، سوره سجده: آیه ۱۴۰.

(صفحه ۳۴۲)

تلاش آنها برای اثبات این اصل، بیش از تلاشی بوده که برای اثبات توحید کرده‌اند زیرا اکثر مردم، سرسختی بیشتری برای پذیرفتن این اصل، نشان می‌داده‌اند. علت این سرسختی را می‌توان در دو عامل، خلاصه کرد: یکی عامل مشترک در انکار هر امر غیبی و نامحسوس، و دیگری عامل مختص به موضوع معاد یعنی میل به بی بندوباری و عدم مسئولیت. زیرا همان‌گونه که اشاره شد اعتقاد به قیامت و حساب، پشتوانه نیرومندی برای احساس مسئولیت و پذیرفتن محدودیتهای رفتاری و خودداری از ظلم و تجاوز و فساد و گناه است و با انکار آن، راه برای هوسرانیها و شهوت پرستیها و خودکامگیها باز می‌شود:

قرآن کریم با اشاره به این عامل می‌فرماید:

«أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ. بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ نَسُوِّيَ بَنَانَهُ. بَلْ يَرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ» ۱.

آیا انسان چنین می‌پندارد که استخوانهایش را (پس از متلاشی شدن) جمع نخواهیم کرد؟ چرا (این کار را خواهیم کرد در حالی که) تواناییم که سر انگشتانشان را (مانند اول) هموار سازیم. بلکه انسان می‌خواهد جلوی خویش را باز کند (و بی بندوبار باشد). همین روحیه ابا و امتناع از پذیرفتن معاد به معنای حقیقی را می‌توان در کسانی یافت

که در گفتارها و نوشتارهایش می‌کوشند که «رستاخیز» و «روز واپسین» و دیگر تعبیّرات قرآنی درباره معاد را بر پدیده‌های این جهانی و رستاخیز ملتها و تشکیل دادن جامعه بی طبقه و ساختن بهشت زمینی، تطبیق کنند یا عالم آخرت و مفاهیم مربوط به آن را مفاهیمی ارزشی و اعتباری و اسطوره‌ای ۲ قلمداد نمایند!

قرآن کریم چنین کسانی را «شیاطین انس» و «دشمنان انبیاء» دانسته است که با سخنان آراسته و فریبنده شان به راهزنی دلها می‌پردازند و مردم را از ایمان و اعتقاد صحیح و پایبندی به احکام الهی، باز می‌دارند:

«وَ كَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرَّهُمْ وَمَا يُفْتَرُونَ وَ لَتَصْغِي إِلَيْهِ أَفئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ
 ****

1. سوره القیامه، آیه ۳ - ۵.

2. سوره نمل: آیه ۶۸، سوره احقاف، آیه ۱۷.

(صفحه ۳۴۳)

بِالْآخِرَةِ وَ لِيَرْضَوْهُ وَ لِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ» ۱

و بدین سان برای هر پیامبری دشمنی از شیاطین انس و جنّ قرار دادیم که برای فریفتن مردم پیرایه‌های سخن را به یکدیگر الهام می‌کنند و اگر خدا می‌خواست (جبراً جلوی آنها را می‌گرفت و) چنین کارهایی انجام نمی‌دادند (ولی خواست خدا این است که مردم در گزینش راه خوب و بد، آزاد باشند) پس آنان را با دروغهایشان واگذار و تا دل‌های کسانی که ایمان به آخرت ندارند به سخنان آراسته آنان فرا داده شود و آنها را بپسندند و آنچه را بخواهند مرتکب شوند.

نتیجه

برای اینکه شخص بتواند راهی را در زندگی برگزیند که به سعادت حقیقی و کمال نهائیش بینجامد باید بیندیشد که: آیا حیات انسانی با مرگ، پایان می‌یابد یا پس از آن، حیات دیگری خواهد داشت و آیا انتقال از این جهان به جهان دیگر، همانند مسافرت از شهری به شهر دیگر است که می‌توان لوازم و وسایل زیستن را در همان جا فراهم کرد یا اینکه حیات این جهان، مقدمه و زمینه ساز خوشیها و ناخوشیهای آن جهان است و کار را باید در این جا انجام داد و نتیجه نهائیش را در آنجا یافت و تا این مسائل، حل نشود نوبت به شناختن راه و گزینش خطّ مشی و برنامه زندگی نمی‌رسد زیرا تا مقصد سیر و سفر، معلوم نشود نمی‌توان راه وصول به آن را تشخیص داد.

در پایان، یادآور می‌شویم که احتمال وجود چنین حیاتی هر قدر ضعیف، فرض شود کافی است که انسان هوشیار و خردمند را وادار به تحقیق و پژوهش درباره آن کند زیرا «مقدار محتمل» بی نهایت است.

*****

1.سوره انعام، آیه ۱۱۲، ۱۱۳.

(صفحه ۳۴۴)

پرسش

- 1- تفاوت اعتقاد به معاد و عدم آن در جهت دادن به فعالیت‌های زندگی را شرح دهید.
- 2- اعتقاد به زندگی اخروی در چه صورتی می‌تواند نقش عظیم خود را در جهت مطلوب بخشیدن به زندگی، ایفاء کند؟
- 3- اهتمام قرآن به موضوع معاد را شرح دهید.
- 4- علت سرسختی مردم در برابر پذیرفتن معاد را توضیح دهید.
- 5- نمونه تلاش بیماردلان برای تحریف اعتقاد به معاد را ذکر، و موضوع قرآن در

برابر امثال این تحریفات را بیان کنید.

- 6 ضرورت تحقیق درباره معاد و برتری آن بر تحقیق در مسائل دنیوی را شرح دهید.

42 وابستگی مسأله معاد به مسأله روح

ملاک وحدت در موجود زنده

(صفحه ۳۴۷)

بدن انسان مانند همه حیوانات، مجموعه‌ای از یاخته‌ها (سلولها) است که هر یک از آنها همواره در حال سوخت و ساز و تحوّل و تبدل می‌باشد و شماره آنها از آغاز تولّد تا پایان زندگی، عوض نشود یا تعداد یاخته هایش همواره ثابت بماند. با توجه به این تغییرات و تحولاتی که در بدن حیوانات و بخصوص انسان، رخ می‌دهد این سؤال، مطرح می‌شود که به چه ملاکی باید این مجموعه متغیر را، موجود واحدی به حساب آورد؛ با اینکه ممکن است اجزاء آن در طول زندگی، چندین بار عوض شود؟

پاسخ ساده‌ای که به این سؤال، داده می‌شود این است که ملاک وحدت در هر موجود زنده‌ای پیوستگی اجزای همزمان و ناهمزمان آن است و هر چند سلولهایی تدریجاً می‌میرند و سلولهای تازه‌ای جای آنها را می‌گیرند اما به لحاظ پیوستگی این جریان می‌توان این مجموعه باز و در حال نوسان را موجود واحدی شمرد.

ولی این، جواب قانع کننده‌ای نیست، زیرا اگر ساختمانی را فرض کنیم که از تعدادی آجر، تشکیل شده و آجرهای آن را تدریجاً عوض می‌کنند، به طوری که بعد از مدتی هیچ یک از

*****

1. قبل از طرح این سؤال می‌توان سؤال دیگری را مطرح کرد که اساساً ملاک وحدت

در مجموعه‌های ثابت و بسته چیست و ترکیبات شیمیایی و ارگانیک را به چه ملاکی

می توان موجود واحدی شمرد؟ ولی برای جلوگیری از گسترش بحث، از مطرح کردن آن در اینجا خودداری کردیم. رجوع کنید به: آموزش فلسفه، جلد اول، درس ۲۹. (صفحه ۳۴۸)

آجرهای قبلی، باقی نمی ماند؛ نمی توان مجموعه آجرهای جدید را همان ساختمان قبلی دانست هر چند از روی مسامحه و به لحاظ شکل ظاهری، چنین تعبیراتی بکار می رود مخصوصاً از طرف کسانی که اطلاعی از تعویض اجزای مجموعه ندارند. ممکن است پاسخ گذشته را به این صورت، تکمیل کرد که این تحولات تدریجی در صورتی به وحدت مجموعه، آسیبی نمی رساند که براساس یک عامل طبیعی و درونی، انجام بگیرد چنانکه در موجودات زنده، ملاحظه می شود. اما تبدیل آجرهای ساختمان به وسیله عامل بیرونی و قشری، حاصل می شود و از این رو نمی توان وحدت و این همانی حقیقی را در طول جریان تعویض اجزاء، به آنها نسبت داد. این پاسخ، مبتنی بر پذیرفتن عامل طبیعی واحدی است که در جریان تحولات، همواره باقی می ماند و نظم و هماهنگی اجزاء و اعضای ارگانسیم را حفظ می کند. پس سؤال درباره خود این عامل، مطرح می شود که حقیقت آن چیست و ملاک وحدت آن کدام است؟

طبق نظریه فلسفی معروف، ملاک وحدت در هر موجود طبیعی، امر بسیط (= غیر مرکب) و نامحسوسی به نام «طبیعت» یا «صورت» است که با تحولات ماده، عوض نمی شود و در موجودات زنده که افعال مختلف و گوناگونی از قبیل تغذیه و نمو و تولیدمثل، انجام می دهند این عامل به نام «نفس» نامیده می شود. فلاسفه پیشین، نفس نباتی و حیوانی را «مادی» و نفس انسانی را «مجرد» می دانسته اند ولی بسیاری از حکمای اسلامی و از جمله صدرالمتألهین شیرازی، نفس حیوانی را نیز دارای مرتبه ای از تجرد دانسته و شعور و اراده را از لوازم و علائم موجود مجرد، قلمداد کرده اند. ولی ماتریالیستها که وجود را منحصر به ماده و خواص آن می دانند روح

مجرد را انکار می کنند و مادیین جدید (مانند پوزیتویست ها) اساساً منکر هر چیز نامحسوسی هستند و دست کم، امر غیر محسوس را نیز می پذیرند و طبعاً پاسخ صحیحی برای ملاک وحدت در موجودات زنده هم ندارند.

بنابر اینکه ملاک وحدت در نباتات، نفس نباتی آنها باشد زندگی نباتی در گروهی

وجود

*****

1. باید دانست که هر یک از این واژه ها، معانی اصطلاحی دیگری نیز دارند و منظور از آنها در اینجا همان صورت نوعیه است.

(صفحه ۳۴۹)

صورت و نفس نباتی خاص در مواد مستعد می باشد و هنگامی که استعداد مواد از بین برود صورت یا نفس نباتی هم نابود می شود و اگر فرض کنیم که همان مواد مجدداً استعداد پذیرفتن صورت نباتی را پیدا کنند نفس نباتی جدیدی به آنها افزوده می شود ولی دو گیاه کهنه و نو با وجود مشابهت کامل نیز، وحدت حقیقی نخواهند داشت و با نظر دقیق نمی توان نبات جدید را همان نبات قبلی دانست.

اما در مورد حیوان و انسان، چون نفس آنها مجرد است می تواند بعد از متلاشی شدن بدن هم باقی باشد و هنگامی که مجدداً به بدن، تعلق بگیرد وحدت و «این همانی» شخص را حفظ کند چنان که قبل از مرگ هم همین وحدت روح، ملاک وحدت شخص می باشد و تبدل مواد بدن، موجب تعدد شخص نمی شود. ولی اگر کسی وجود حیوان و انسان را منحصر به همین بدن محسوس و خواص و اعراض آن بیندارد و روح را هم یکی یا مجموعه ای از خواص بدن بشمارد و حتی اگر آن را صورتی نامحسوس ولی مادی بداند که با متلاشی شدن اندامهای بدن، نابود می شود چنین کسی نمی تواند تصور صحیحی از معاد داشته باشد زیرا به فرض اینکه بدن، استعداد جدیدی برای حیات، پیدا کند خواص و اعراض نوینی در آنها پدید می آید و دیگر ملاک حقیقی

برای وحدت و «این همانی» آنها وجود نخواهد داشت زیرا فرض این است که خواصّ قبلی به کلی نابود شده و خواصّ جدیدی پدید آمده است.

حاصل آنکه: در صورتی می‌توان حیات پس از مرگ را به صورت صحیحی تصوّر کرد که روح را غیر از بدن و خواصّ و اعراض آن بدانیم و حتّی آن را صورت مادّی که در بدن، حلول کرده باشد و با متلاشی شدن آن، نابود شود، ندانیم. پس اولاً باید وجود روح را پذیرفت، و ثانیاً باید آن را امری جوهری دانست نه از قبیل اعراض بدن، و ثالثاً باید آن را قابل استقلال و قابل بقای بعد از متلاشی شدن بدن دانست نه مانند صورتهای حلول کننده (و به اصطلاح، منطبق در ماده) که با تلاش بدن، نابود می‌شوند.

موقعیت روح در وجود انسان

نکته دیگری را که باید در اینجا خاطر نشان کنیم این است که ترکیب انسان از روح و بدن، مانند ترکیب آب از اکسیژن و هیدروژن نیست که با جدا شدن آنها از یکدیگر، موجود مرکب به

(صفحه ۳۵۰)

عنوان یک «کل» نابود شود بلکه روح، عنصر اصلی انسان است و تا آن، باقی باشد انسانیت انسان و شخصیت شخص، محفوظ خواهد بود و به همین جهت است که عوض شدن سلولهای بدن، آسیبی به وحدت شخص نمی‌رساند. زیرا ملاک وحدت حقیقی انسان، همان وحدت روح اوست.

قرآن کریم با اشاره به این حقیقت، در پاسخ منکرین معاد که می‌گفتند: «چگونه ممکن است انسان بعد از متلاشی شدن اجزای بدنش حیات جدیدی بیابد؟» می‌فرماید:

«قُلْ يَتَوَفَّكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ» ۱.

بگو (شما نابود نمی‌شوید بلکه) فرشته مرگ شما را می‌گیرد.

پس قوام انسانیت و شخصیت هر کسی به همان چیزی است که ملک الموت آن را

قبض و توفی می کند نه برای اجزای بدنش که در زمین، پراکنده می شوند.

*****

1. سوره سجده، آیه ۱۱.

(صفحه ۳۵۱)

پرسش

- 1 - آیا پیوستگی اجزای متغیر یک مجموعه را می توان ملاک وحدت آن دانست؟ چرا؟
- 2 - چه ملاک دیگری را می توان برای وحدت ترکیبات ارگانیک، ارائه داد؟
- 3 - نظریه فلسفی معروف درباره وحدت موجودات مرکب و بخصوص موجودات زنده کدام است؟
- 4 - فرق بین صورت طبیعی و نفس چیست؟
- 5 - نفس نباتی چه فرقی با نفس حیوانی و انسانی دارد و این فرق، چه تأثیری در مسأله معاد می تواند داشته باشد؟
- 6 - تصور صحیح معاد، نیازمند به چه اصولی است؟
- 7 - ترکیب انسان از روح و بدن، چه تفاوتی با ترکیبات شیمیایی دارد؟

43 تجرد روح

مقدمه

(صفحه ۳۵۵)

دانستیم که مسأله معاد، مبتنی بر مسأله روح است، یعنی هنگامی می توان گفت: «کسی که بعد از مرگ، زنده می شود همان شخص سابق است» که روح او بعد از متلاشی شدن بدن، باقی بماند، و به دیگر سخن: هر انسانی غیر از بدن مادی، دارای یک جوهر

غیرمادی و قابل استقلال از بدن می‌باشد. در غیر این صورت، فرض حیات مجدد برای همان شخص، فرض معقولی نخواهد بود.

پس، قبل از پرداختن به اثبات معاد و بیان معاد و بیان مسائل مربوط به آن، باید این مطلب به اثبات برسد. از این رو، این درس را اختصاص به همین موضوع می‌دهیم و برای اثبات آن از دو راه، استدلال می‌کنیم: یکی از راه عقل، و دیگری از راه وحی ۱. *****

1. ممکن است توهم شود که استدلال از راه وحی برای اثبات مسائل روح و معاد، استدلال دوری است. زیرا در برهانی که برای ضرورت نبوت، اقامه گردید حیات اخروی که (مبتنی بر مسأله روح است) به عنوان «اصل موضوع» در نظر گرفته شد، پس اثبات خود این اصل از راه وحی و نبوت، مستلزم دور است. ولی باید توجه داشت که صحت استدلال به وحی، نیازمند به مسأله «ضرورت نبوت» نیست بلکه مبتنی بر «وقوع» آن است که از راه معجزه، ثابت می‌شود (دقت کنید) و چون قرآن کریم، خودبخود معجزه و دلیل حقانیت پیامبر اسلام (ص) است استدلال به آن، برای اثبات مسأله روح و معاد، صحیح است. (صفحه ۳۵۶)

دلایل عقلی بر تجرد روح

از دیرباز، فلاسفه و اندیشمندان درباره روح (که در اصطلاح فلسفی «نفس» نامیده می‌شود) ۱ بحثهای فراوانی کرده‌اند و مخصوصاً حکمای اسلامی اهتمام فراوانی به این موضوع، مبذول داشته‌اند و علاوه بر این که بخش مهمی از کتابهای فلسفی خودشان را به بحث پیرامون آن، اختصاص داده‌اند رساله‌ها و کتابهای مستقلی نیز در این زمینه نوشته‌اند و آرای کسانی که روح را عَرَضی از اعراض بدن یا صورتی مادی (منطبع در ماده بدن) می‌پنداشته‌اند را با دلایل زیادی رد کرده‌اند.

روشن است که بحث گسترده پیرامون چنین موضوعی متناسب با این کتاب نیست از این رو، به بحث کوتاهی بسنده می‌کنیم و می‌کوشیم در این باب بیان روشن و در عین حال متقنی را، ارائه دهیم. این بیان را که مشتمل بر چند برهان عقلی است با این مقدمه، آغاز می‌کنیم:

ما رنگ پوست و شکل بدن خودمان را با چشم می‌بینیم و زبری و نرمی اندامهای آن را با حس لامسه، تشخیص می‌دهیم و از اندرون بدنمان تنها به طور غیرمستقیم می‌توانیم اطلاع پیدا کنیم. اما ترس و مهر و خشم و اراده و اندیشه خودمان را بدون نیاز به اندامهای حسی، درک می‌کنیم و هم چنین از «من»ی که دارای این احساسات و عواطف حالات روانی است بدون بکارگیری اندامهای حسی، آگاه هستیم. پس انسان، به طور کلی، از دو نوع ادراک، برخوردار است: یک نوع، ادراکی که نیازمند به اندامهای حسی است، و نوع دیگری که نیازی به آنها ندارد. نکته دیگر آنکه: با توجه به انواع خطاهایی که در ادراکات حسی، روی می‌دهد ممکن است احتمال خطا در نوع اول از ادراکات، راه بیابد به خلاف نوع دوم که به هیچ وجه جای خطا و اشتباه و شک و تردید ندارد. مثلاً ممکن است کسی شک کند که آیا رنگ پوستش در واقع، همان گونه است که حس می‌کند یا نه. ولی هیچ کس نمی‌تواند شک کند که آیا اندیشه‌ای دارد یا نه؛ آیا تصمیمی گرفته است یا نه؛ و آیا شکی دارد یا ندارد!

این، همان مطلبی است که در فلسفه با این تعبیر، بیان می‌شود: علم حضوری مستقیماً به

*****

1. باید دانست که اصطلاح فلسفی «نفس» غیر از اخلاقی آن است که در مقابل «عقل» و به عنوان ضد آن بکار می‌رود.

(صفحه ۳۵۷)

خود واقعیت، تعلق می‌گیرد و از این جهت، قابل خطا نیست ولی علم حصولی چون با

وساطت صورت ادراکی، حاصل می‌شود ذاتاً قابل شک و تردید است ۱.

یعنی یقینی‌ترین علوم و آگاهی‌های انسان، علوم حضوری و دریافت‌های شهودی است که شامل علم به نفس و احساسات و عواطف و سایر حالات روانی می‌شود. بنابراین، وجود «من» درک‌کننده و اندیشنده و تصمیم‌گیرنده به هیچ وجه قابل شک و تردید نیست چنانکه وجود ترس و مهر و خشم و اندیشه و اراده هم تردیدناپذیر است.

اکنون سؤال این است که آیا این «من» همان بدن مادی و محسوس است و این حالات روانی هم از اعراض بدن می‌باشد یا وجود آنها غیر از وجود بدن است هر چند «من» رابطه نزدیک و تنگاتنگی با بدن دارد و بسیاری از کارهای خود را به وسیله بدن، انجام می‌دهد و هم در آن، اثر می‌گذارد و هم از آن، اثر می‌پذیرد؟

با توجه به مقدمه مزبور، پاسخ این سؤال، به آسانی به دست می‌آید، زیرا:

اولاً «من» را با علم حضوری می‌یابیم ولی بدن را باید به کمک اندامهای حسی بشناسیم، پس من (= نفس و روح) غیر از بدن است.

ثانیاً «من» موجودی است که در طول دهها سال، با وصف وحدت و شخصیت حقیقی، باقی می‌ماند و این وحدت و شخصیت را با علم حضوری خطاناپذیر می‌یابیم در صورتی که اجزای بدن، بارها عوض می‌شود و هیچ نوع ملاک حقیقی برای وحدت و «این همانی» اجزای سابق و لاحق، وجود ندارد.

ثالثاً «من» موجودی بسیط و تجزیه‌ناپذیر است و فی‌المثل نمی‌توان آن را به «نیمه تن» تقسیم کرد در صورتی که اندامهای بدن، متعدد و تجزیه‌پذیر است.

رابعاً هیچ یک از حالات روانی مانند احساس و اراده و ... خاصیت اصلی مادیات یعنی امتداد و قسمت‌پذیری را ندارد و چنین امور غیرمادی را نمی‌توان از اعراض ماده

(بدن)

*****

1. رجوع کنید به: آموزش فلسفه، ج ۱، درس سیزدهم.

بشمار آورد. پس موضوع این اعراض، جوهری غیرمادی (مجرد) می‌باشد ۱. از جمله دلایل اطمینان بخش و دلنشین بر وجود روح و استقلال و بقای آن بعد از مرگ، رؤیاهای صادقانه‌ای است که اشخاصی بعد از مرگ، اطلاعات صحیحی را در اختیار خواب بیننده، قرار داده‌اند و نیز از کرامات اولیای خدا و حتی از بعضی از کارهای مرتاضان هم می‌توان برای اثبات روح و تجرد آن، استفاده کرد و بحث پیرامون این مطالب در خور کتاب مستقلی است.

شواهد قرآنی

وجود روح انسانی از نظر قرآن کریم، جای تردید نیست روحی که از فرط شرافت، به خدای متعال نسبت داده می‌شود ۲ چنانکه درباره کیفیت آفرینش انسان می‌فرماید:

«وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوْحِهِ» ۳.

پس از پرداختن بدن، از روح منسوب به خودش در آن دمید.

(نه اینکه العیاذ باللّٰه چیزی از ذات خدا، جدا و به انسان، منتقل شود) و در مورد

آفرینش حضرت آدم (ع) می‌فرماید:

«وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوْحِي» ۴.

همچنین از آیات دیگری استفاده می‌شود که روح، غیر از بدن و خواصّ و اعراض آن است و قابلیت بقای بدون بدن را دارد. از جمله بعد از نقل سخن کافران که می‌گفتند:

«أِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ» ۵.

هنگامی که ما (مردیم و) در زمین گم شدیم (و اجزای بدن ما در خاک، پراکنده شد)

آیا آفرینش جدیدی خواهیم داشت؟

چنین پاسخ می‌دهد: «قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ»

*****

1. ک: آموزش فلسفه، ج ۲، درس چهل و چهارم و چهل و پنجم.
2. ک: اصول کافی، ج ۱، ص ۱۳۴.
3. سوره سجده، آیه ۹.
4. سوره حجر، آیه ۲۹.
5. سوره سجده، آیه ۱۰.
6. سوره سجده، آیه ۱۱.

(صفحه ۳۵۹)

بگو (شما گم نمی شوید بلکه) فرشته مرگ که بر شما گمارده شده شما را می گیرد و سپس بسوی پروردگارتان بازگردانده می شوید.

پس ملاک هویت انسان، همان روح او است که به وسیله فرشته مرگ، گرفته شود و محفوظ می ماند نه اجزای بدن که متلاشی می شود و در زمین، پراکنده می گردد. و در جای دیگر می فرماید:

«اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْأُخْرَىٰ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى» ۱.

خدای متعال جانها (یا اشخاص) را هنگام مرگشان می گیرد و نیز کسی را که در خواب نمرده است (یعنی کسی که به خواب رفته و مرگش فرا نرسیده است) پس آنکه مرگش فرا رسیده، نگه می دارد و آن دیگری را تا سرآمد معینی رها می کند. و در بیان کیفیت مرگ ستمکاران می فرماید:

«إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ أَخْرَجُوا أَنْفُسَهُمْ...» ۲.

هنگامی که ستمکاران در سكرات مرگند و فرشتگان دستهایشان را گشوده اند (و به آنان می گویند) جانهای خود را بیرون کنید (= تسلیم کنید).

از این آیات و آیات دیگری که برای رعایت اختصار، از ذکر آنها صرف نظر می کنیم

استفاده می‌شود که نفسیت و شخصیت هر کسی به چیزی است که خدا و فرشته مرگ و فرشتگان گمارده بر قبض روح، آن را می‌گیرند و نابودی بدن، آسیبی به بقای روح و وحدت شخصی انسان نمی‌زند.

نتیجه آنکه: اولاً در انسان، چیزی به نام روح وجود دارد، ثانیاً روح انسانی، قابل بقاء و استقلال از بدن می‌باشد نه مانند اعراض و صور مادی که با تلاشی محلّ، نابود می‌شوند، و ثالثاً هویت هر فردی بستگی به روح او دارد، و به دیگر سخن: حقیقت هر انسان همان روح اوست و بدن، نقش ابزار را نسبت به روح، ایفاء می‌کند.

*****

1. سوره زمر، آیه ۴۲.

2. سوره انعام، آیه ۹۳.

(صفحه ۳۶۰)

پرسش

- 1- علم حضوری و حصولی را تعریف و فرقه‌های آنها را بیان کنید.
- 2- دلایل عقلی بر تجرّد روح را شرح دهید.
- 3- از چه راه‌های دیگری می‌توان برای اثبات تجرّد روح، استفاده کرد؟
- 4- آیات مربوط به این بحث را ذکر کنید.
- 5- چه نتایجی از این آیات به دست می‌آید.

44 اثبات معاد

مقدمه

(صفحه ۳۶۳)

چنانکه در آغاز این کتاب، اشاره کردیم اعتقاد به معاد و زنده شدن هر فرد انسان در

عالم آخرت، یکی از اصلی ترین اعتقادات در همه ادیان آسمانی است و انبیای الهی تأکید فراوانی بر این اصل داشته‌اند و برای تثبیت این عقیده در دل‌های مردم، رنج‌های بسیاری برده‌اند و در قرآن کریم، اعتقاد به معاد، عدل و همسنگ اعتقاد به خدای یگانه، دانسته شده و در بیست و چند آیه، کلمات «اللّه» و «الیوم الآخر» با هم بکار رفته است (علاوه بر مطالبی که در حول و حوش عالم آخرت در بیش از دو هزار آیه آمده است).

در آغاز این بخش، اهمیت تحقیق درباره فرجام شناسی را بیان کردیم و نیز توضیح دادیم که تصور صحیح معاد، مبتنی بر پذیرفتن روحی است که ملاک هویت هر انسانی باشد و بعد از مرگ، باقی بماند تا بتوان گفت: همان شخصی که از دنیا رفته است بار دیگر در عالم آخرت، زنده می‌شود. سپس به اثبات چنین روحی از راه عقل و وحی پرداختیم تا زمینه بحث‌های اصلی پیرامون زندگی ابدی انسان، فراهم شود. اینک نوبت آن رسیده است که به اثبات این اصل مهم اعتقادی پردازیم.

همان گونه که مسأله روح از دو راه (عقل و نقل) اثبات می‌شد این مسأله هم از دو راه، قابل اثبات است و ما در این درس، دو دلیل عقلی بر ضرورت معاد را بیان می‌کنیم و بعداً به ذکر بخشی از بیانات قرآنی در زمینه امکان و ضرورت معاد می‌پردازیم.

(صفحه ۳۶۴)

برهان حکمت

در بخش خداشناسی توضیح دادیم که آفرینش الهی بیهوده و بی هدف نیست بلکه محبت به خیر و کمال که عین ذات الهی است بالاصاله به خود ذات و بالتبع به آثار آن که دارای مراتبی از خیر و کمال هستند تعلق گرفته، و از این رو، جهان را به گونه‌ای آفریده است که بیشترین خیر و کمال ممکن، بر آن مترتب شود و بدین ترتیب صفت حکمت را اثبات کردیم که مقتضای آن این است که مخلوقات را به غایت و کمال

لایق به خودشان برساند. ولی از آنجا که جهان مادی، دار تراحمات است و خیرات و کمالات بیشتری بر آنها طوری تنظیم کند که مجموعاً خیرات و کمالات موجودات مادی با یکدیگر تعارض پیدا می کند مقتضای تدبیر حکیمانه الهی این است که به صورتی آنها را تنظیم کند که مجموعاً خیرات و کمالات بیشتری بر آنها مترتب شود، و به دیگر سخن: جهان، دارای نظام احسن باشد و به همین جهت است که انواع عناصر و کمیت و کیفیت و فعل و انفعالات و حرکات آنها طوری تنظیم شده که زمینه آفرینش گیاهان و جانوران، و در نهایت، زمینه آفرینش انسان که کاملترین موجودات این جهانی است فراهم شود و اگر جهان مادی طوری آفریده شده بود که پیدایش و رشد موجودات زنده را ناممکن می ساخت خلاف حکمت می بود.

اکنون می افزاییم: با توجه این که انسان، دارای روح قابل بقاء است و می تواند واجد کمالات ابدی و جاودانی گردد آن هم کمالاتی که از نظر مرتبه و ارزش وجودی، قابل مقایسه با کمالات مادی نیست، اگر حیات او منحصر به همین حیات دنیوی محدود باشد با حکمت الهی، سازگار نخواهد بود. مخصوصاً با توجه به اینکه حیات دنیوی، توأم با رنجها و سختیها و ناگواریهای فراوان است و غالباً تحصیل یک لذت بدون تحمل رنج و زحمت، فراهم نمی شود به طوری که حسابگران را به این نتیجه می رساند که تحمل این همه رنج و ناخوشی برای دستیابی به لذایذ محدود نمی ارزد و از همین محاسبات است که گرایش به پوچی و بیهودگی پدید می آید و حتی کسانی را با وجود علاقه شدید فطری به زندگی، به سوی خودکشی می کشاند.

راستی، اگر زندگی انسان جز این نمی بود که پیوسته زحمت بکشد و با مشکلات طبیعی و اجتماعی، دست و پنجه نرم کند تا لحظاتی را با شادی و لذت بگذراند و آنگاه از فرط خستگی

(صفحه ۳۶۵)

به خواب رود تا هنگامی که بدنش آمادگی فعالیت جدید را پیدا کند و مجدداً «روز از

نو روزی از نو» همی تلاش کند تا مثلاً لقمه نانی به دست آورد و لحظه‌ای از خوردن آن، لذت ببرد و دیگر هیچ! چنین تسلسل زیان بار و ملال آوری را عقل نمی‌پسندید و به گزینش آن، فتوی نمی‌داد. مثل چنین حیاتی در بهترین شکل آن این است که راننده‌ای تلاش کند اتومبیل خود را به پمپ بنزین برساند و ظرف بنزینش را پر کند آنگاه با مصرف کردن بنزین موجود، اتومبیل خود را به پمپ بنزین دیگری برساند و این سیر را همچنان ادامه دهد تا هنگامی که اتومبیلش فرسوده شود و از کار بیفتد یا در اثر برخورد با مانع دیگری متلاشی شود!

بدیهی است نتیجه منطقی چنین نگرشی به زندگی انسان، جز پوچ‌گرایی نخواهد بود. از سوی دیگر، یکی از غرایز اصیل انسان، حبّ به بقاء و جاودانگی است که دست آفرینش الهی در فطرت او به ودیعت نهاده است و حکم نیروی محرک فزاینده‌ای را دارد که او را بسوی ابدیت، سوق می‌دهد و همواره بر شتاب حرکتش می‌افزاید. اکنون اگر فرض شود که سرنوشت چنین متحرکی جز این نیست که در اوج شتاب حرکت، به صخره‌ای برخورد کند و متلاشی شود آیا ایجاد آن نیروی فزاینده با چنین غایت و سرنوشتی متناسب خواهد بود؟! پس وجود چنین میل فطری، هنگامی با حکمت الهی سازگار است که زندگی دیگری جز این زندگی محکوم به فنا و مرگ، در انتظار او باشد.

حاصل آنکه: با ضمیمه کردن این دو مقدمه یعنی حکمت الهی، و امکان زندگی ابدی برای انسان به این نتیجه می‌رسیم که می‌باید زندگی دیگری برای انسان، ورای این زندگی محدود دنیوی، وجود داشته باشد تا مخالف حکمت الهی نباشد. و می‌توان میل فطری به جاودانگی را مقدمه دیگری قرار داد و به ضمیمه حکمت الهی، آن را برهان دیگری به حساب آورد.

ضمناً روشن شد که زندگی ابدی انسان باید دارای نظام دیگری باشد که مانند زندگی دنیا مستلزم رنجهای مضاعف نباشد و گرنه، ادامه همین زندگی دنیوی حتی اگر تا ابد

هم ممکن می‌بود با حکمت الهی، سازگار نمی‌بود.
(صفحه ۳۶۶)

برهان عدالت

در این جهان، انسانها در انتخاب و انجام کارهای خوب و بد، آزادند: از یک سو، کسانی یافت می‌شوند که تمام عمر خود را صرف عبادت خدا و خدمت به بندگان او می‌کنند و از سوی دیگر، تبه‌کارانی دیده می‌شوند که برای رسیدن به هوسهای شیطانی خودشان، بدترین ستمها و زشت‌ترین گناهان را مرتکب می‌گردند و اساساً هدف از آفرینش انسان در این جهان و مجهز ساختن او به گرایشهای متضاد و به نیروی اراده و انتخاب، و به انواع شناختهای عقلی و نقلی، و فراهم کردن زمینه برای رفتارهای گوناگون و قرار دادن وی بر سر دو راهیهای حقیقت و باطل و خیر و شر این است که در معرض آزمایشهای بی‌شمار، واقع شود و مسیر تکامل خود را با اراده و اختیار برگزیند تا به نتایج اعمال اختیاری و پاداش و کیفر آنها برسد و در حقیقت، سراسر زندگی دنیا برای انسان، آزمایش و ساختن و پرداختن هویت انسانی خویش است و حتی در آخرین لحظات زندگی هم معاف از آزمایش و تکلیف و انجام وظیفه نیست. اما می‌بینیم که در این جهان، نیکوکاران و تبه‌کاران، به پاداش و کیفری که در خور اعمالشان باشد نمی‌رسند و چه بسا تبه‌کارانی که از نعمتهای بیشتری برخوردار بوده و هستند و اساساً زندگی دنیا ظرفیت پاداش و کیفر بسیاری از کارها را ندارد. مثلاً کسی که هزاران شخص بی‌گناه را به قتل رسانیده است نمی‌توان او را جز یکبار، قصاص کرد و قطعاً سایر جنایاتش بی‌کیفر می‌ماند در صورتی که مقتضای عدل الهی این است که هر کس کوچکترین کار خوب یا بدی انجام دهد به نتیجه آن برسد. پس همچنان که این جهان، سرای آزمایش و تکلیف است باید جهان دیگری باشد که سرای پاداش و کیفر و ظهور نتایج اعمال باشد و هر فردی به آنچه شایسته آن است

نایل گردد تا عدالت الهی، تحقق عینی یابد!
ضمناً از همین بیان، روشن می‌شود که جهان آخرت، جای انتخاب راه و انجام تکالیف
نیست و در آینده، بحث بیشتری در این باره خواهد آمد.
(صفحه ۳۶۷)

پرسی

- 1- حکمت الهی و رابطه آن با نظام احسن را شرح دهید.
- 2- برهان حکمت را با دو تقریر، بیان کنید.
- 3- از این برهان، چه نکته دیگری غیر از اثبات اصل معاد، استفاده می‌شود؟
- 4- هدف از آفرینش انسان در این جهان را توضیح دهید.
- 5- برهان عدالت را مشروحاً بیان کنید.
- 6- چه نکته خاصی از این برهان به دست می‌آید؟

45 معاد در قرآن

مقدمه

(صفحه ۳۷۱)

آیات قرآن کریم، پیرامون اثبات معاد و احتجاج با منکرین آن را می‌توان به پنج دسته،
تقسیم کرد:

- 1- آیاتی که بر این نکته، تأکید می‌کند که برهانی بر نفی معاد، وجود ندارد. این
آیات، به منزله خلع سلاح منکرین است.
- 2- آیاتی که به پدیده‌های مشابه معاد، اشاره می‌کند تا جلوی استبعاد را بگیرد.
- 3- آیاتی که شبهات منکرین معاد را ردّ، و امکان وقوع آن را تثبیت می‌کند.
- 4- آیاتی که معاد را به عنوان وعده حتمی و تخلّف ناپذیر الهی، معرفی می‌کند و در

واقع، وقوع معاد را از راه اخبار مُخبر صادق، اثبات می‌نماید.

- 5 آیاتی که اشاره به برهان عقلی بر ضرورت معاد دارد.

در حقیقت، سه دسته اول، ناظر به امکان معاد، و دو دسته اخیر، ناظر به وقوع و ضرورت آن است.

انکار معاد، بی دلیل است

یکی از شیوه‌های احتجاج قرآن با صاحبان عقاید باطل این است که از آنان، مطالبه دلیل می‌کند تا روشن شود که عقاید ایشان پایه عقلی و منطقی ندارد، چنانکه در چندین آیه، آمده است: «قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ...» ۱.

*****

1. سوره بقره: آیه ۱۱۱، سوره انبیاء: آیه ۲۴، سوره نمل: آیه ۶۴.

(صفحه ۳۷۲)

بگو (ای پیامبر) دلیلتان را بیاورید.

و در موارد مشابهی با این لحن می‌فرماید که صاحبان این عقاید نادرست، «علم» و اعتقاد مطابق با واقع و مستند به برهان ندارند بلکه به «ظن» و گمان بی دلیل و مخالف با واقع، بسنده کرده‌اند ۱.

و در مورد منکرین معاد هم می‌فرماید:

«وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يَهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ» ۲.

و (کافران) گفتند: جز این زندگی دنیا حیاتی نیست که می‌میریم و زندگی می‌کنیم و جز روزگار، چیزی ما را نابود نمی‌کند (در صورتی که) به این مطلب، علمی ندارد و تنها گمانی می‌برند.

همچنین در آیات دیگری بر این نکته، تأکید شده که انکار معاد، تنها گمان بی دلیل و

نادرستی است ۳. البته ممکن است گمانهای بی دلیل در صورتی که موافق هوای نفس باشد مورد قبول هوی پرستان، واقع شود ۴ و در اثر رفتارهای متناسب با آنها و ارتکاب گناهان تدریجاً به صورت اعتقاد جزمی، جلوه کند ۵ و حتی شخص بر چنین اعتقادی پافشاری نماید ۶.

قرآن کریم، سخنان منکرین معاد را نقل کرده است که غالباً چیزی بیش از استبعاد نیست و احياناً اشاره به شبهات ضعیفی دارد که منشأ استبعاد و شک در امکان معاد شده است ۷. از این رو، از یک سو، پدیده‌های مشابه معاد را یادآور می‌شود تا رفع استبعاد گردد ۸، و از سوی دیگر به پاسخ شبهات، اشاره می‌کند تا هیچ گونه شبه‌های باقی نماند و امکان وقوعی معاد، کاملاً تثبیت شود. ولی به این مقدار، اکتفاء نمی‌کند و علاوه بر حتمی بودن این وعده الهی و

****

1. مؤمنون / ۱۱۷، نساء / ۱۵۷، انعام / ۱۰۰، ۱۱۹، ۱۴۸، کهف / ۵، حج / ۳، ۸، ۷۱، عنکبوت / ۸، روم / ۲۹، لقمان / ۲۰، غافر / ۴۲، زخرف / ۲۰، نجم / ۲۸.
2. سوره جاثیه، آیه ۲۴.

3. قصص / ۳۹، کهف / ۳۶، ص / ۲۷، جاثیه / ۳۲، انشقاق / ۱۴.

4. سوره القیامه، آیه ۵.

5. روم / ۱۰، مطففین / ۱۰ - ۱۴.

6. سوره نحل، آیه ۳۸.

7. هود / ۷، اسراء / ۵۱، صافات / ۱۶، ۵۳، دخان / ۳۴ - ۳۶، احقاف / ۱۸، ق / ۳،

واقعه / ۴۷ - ۴۸، مطففین / ۱۲ - ۱۳، نازعات / ۱۰ - ۱۱.

8. اموری که مثل یکدیگرند در همان جهان مماثلت، حکم واحدی خواهند داشت؛

خواه حکم به امکان باشد و یا حکم به عدم امکان «حکم الامثال فی ما یجوز و ما لا

یجوز واحد.»

(صفحه ۳۷۳)

اتمام حجت بر مردم به وسیله وحی، به برهان عقلی بر ضرورت معاد نیز اشاره می کند چنان که در درسهای آینده، بیان خواهد شد.

پدیده‌های مشابه معاد

الف. رویش گیاه

زنده شدن انسان پس از مرگ، از آن جهت حیات مسبوق به موت است شبیه رویدن گیاه در زمین، بعد از خشکی و مردگی آن است. از این رو، تأمل در این پدیده که همواره در جلو چشم همه انسانها رخ می دهد کافی است که به امکان حیات خودشان بعد از مرگ، پی ببرند و در واقع، آنچه موجب ساده شمردن این پدیده و غفلت از اهمیت آن شده عادت کردن مردم به دیدن آن است و گرنه از جهت پیدایش حیات جدید، فرقی با زنده شدن انسان، بعد از مرگ ندارد.

قرآن کریم برای دریدن این پرده عادت، مکرراً توجه مردم را به این پدیده جلب، و رستاخیز انسانها را به آن، تشبیه می کند ۱ و از جمله می فرماید:

«فَانظُرْ إِلَىٰ آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَلِكُمْ لَلْمُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» ۲.

پس به آثار رحمت الهی بنگر که چگونه زمین را بعد از مرگش زنده می کند. تحقیقاً (همان زنده کننده زمین) زنده کننده مردگان (هم) هست و او بر هر چیزی تواناست.

ب. خواب اصحاب کهف

قرآن کریم بعد از ذکر داستان شگفت انگیز اصحاب کهف که حاوی نکته‌های آموزنده فراوانی است می فرماید:

«وَكَذَلِكَ أَعَثَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا...» ۳.

بدین سان مردم را بر ایشان (اصحاب کهف) آگاه ساختیم تا بدانند که وعده خدا راست است و قیامت خواهد آمد و جای شکی در آن نیست.

بی شک، اطلاع از چنین حادثه عجیبی که عده‌ای در طول چند قرن (سیصد سال

شمسی

*****

1. اعراف / ۵۷، حج / ۵، ۶، روم / ۱۹، فاطر / ۹، فصلت / ۱۹، زخرف / ۱۱، ق / ۱۱.

2. سوره روم، آیه ۵۰.

3. سوره کهف، آیه ۲۱.

(صفحه ۳۷۴)

= سیصد و نه سال قمری) خواب باشند و سپس بیدار شوند تأثیر خاصی در توجه انسان به امکان معاد و رفع استبعاد آن خواهد داشت زیرا هر خواب رفتنی شبیه مردن است «النومُ أخ الموت» و هر بیدار شدنی شبیه زنده شدن پس از مرگ، لیکن در خوابهای عادی، اعمال زیستی (بیولوژیک) بدن، به طور طبیعی ادامه می‌یابد و بازگشت روح، تعجیبی را بر نمی‌انگیزد اما بدنی که سیصد سال از مواد غذایی، استفاده نکند می‌بایست طبق نظام جاری در طبیعت، بمیرد و فاسد شود و آمادگی خود را برای بازگشت روح، از دست بدهد. پس چنین حادثه خارق العاده‌ای می‌تواند توجه انسان را به ماورای این نظام عادی، جلب کند و بفهمد که بازگشت روح به بدن، همیشه در گروی فراهم بودن اسباب و شرایط عادی و طبیعی نیست. پس حیات مجدد انسان هم هر چند برخلاف نظام مرگ و زندگی در این عالم باشد، امتناعی نخواهد داشت و طبق وعده الهی، تحقق خواهد یافت.

ج. زنده شدن حیوانات

قرآن کریم هم چنین به زنده شدن غیر عادی چند حیوان اشاره می کند که از جمله آنها زنده شدن چهار مرغ به دست حضرت ابراهیم (ع) ۱ و زنده شدن مرکب سواری یکی از پیامبران است که به داستان آن، اشاره خواهد شد و هنگامی که زنده شدن حیوانی ممکن باشد زنده شدن انسان هم ناممکن نخواهد بود.

د. زنده شدن بعضی از انسانها در همین جهان

از همه مهمتر، زنده شدن بعضی از انسانها در همین جهان است که قرآن کریم، چند نمونه از آنها را یادآور می شود. از جمله، داستان یکی از انبیای بنی اسرائیل است که در سفری عبورش به مردمی افتاد که هلاک و متلاشی شده بودند و ناگهان به ذهنش خطور کرد که چگونه این مردم، دوباره زنده خواهند شد! خدای متعال جان او را گرفت و بعد از یک صد سال دوباره زنده اش ساخت و به وی فرمود: چه مدت در این مکان، توقّف کرده ای؟ او که گویا از خوابی برخاسته است گفت: یک روز یا بخشی از روز!

خطاب شد: بلکه تو یک صد سال در اینجا مانده ای! پس بنگر که از یک سوی، آب و نانت سالم مانده، و از سوی دیگر، مرکب سواریت متلاشی شده است! اکنون بنگر که ما چگونه استخوانهای این حیوان را بر روی هم سوار می کنیم و دوباره گوشت بر آنها می پوشانیم و آن را

*****

1. سوره بقره، آیه ۲۶.

(صفحه ۳۷۵)

زنده می سازیم ۱.

مورد دیگر، داستان گروهی از بنی اسرائیل است که به حضرت موسی (ع) گفتند: ما تا خدا را آشکارا نبینیم هرگز ایمان نخواهیم آورد! و خدای متعال آنان را با صاعقه ای

هلاک کرد و سپس به درخواست حضرت موسی (ع) دوباره آنها را زنده ساخت ۲. و نیز زنده شدن یکی از بنی اسرائیل که در زمان حضرت موسی (ع) به قتل رسیده بود به وسیله زدن پاره‌ای از پیکر یک گاو ذبح شده به او که داستان آن در سوره بقره، ذکر شده و سوره مزبور به همین مناسبت نامگذاری گردیده، و در ذیل آن آمده است:

«كَذَلِكَ يَحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَىٰ وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» ۳.

بدین سان خدا مردگان را زنده می‌کند و نشانه‌هایش را به شما می‌نماید باشد که با خرد دریابید.

همچنین زنده شدن بعضی از مردگان به اعجاز حضرت عیسی (ع) ۴ را می‌توان نشانه‌ای بر امکان معاد، قلمداد کرد.

****

1. سوره بقره، آیه ۲۵۹.

2. سوره بقره، آیه ۵۵ - ۵۶.

3. سوره بقره، آیه ۶۷ - ۷۳.

4. سوره آل عمران / ۴۹، سوره مائده / ۱۱۰.

(صفحه ۳۷۶)

پرسش

- 1 - روش برخورد قرآن با منکران معاد را بیان کنید.
- 2 - رویش گیاه چه شباهتی به رستاخیز دارد و بیان قرآن در این زمینه چیست؟
- 3 - از داستان اصحاب کهف، چه نکته‌ای مربوط به مسأله معاد، استفاده می‌شود؟
- 4 - داستان زنده شدن پرندگان به دست حضرت ابراهیم (ع) را بیان، و ارتباط آن را با موضوع معاد، شرح دهید.
- 5 - قرآن کریم از چه کسانی که در این جهان، زنده شده‌اند یاد می‌کند؟

(صفحه ۳۷۹)

از احتجاجاتی که قرآن کریم با منکرین معاد دارد و از لحن پاسخهایی که به سخنان آنان داده است می آید که شبهاتی در اذهان ایشان بوده که ما آنها را بر اساس مناسبت پاسخها به این صورت، تنظیم می کنیم:

۱ شبهه اعاده معدوم

قبلا اشاره کردیم که قرآن کریم در برابر کسانی که می گفتند: «چگونه ممکن است انسان، بعد از متلاشی شدن بدنش مجدداً زنده شود؟» پاسخی می دهد که مفادش این است: قوام هویت شما به روحتان است نه به اندامهای بدنتان که در زمین، پراکنده می شود ۱.

از این گفتگو می توان استنباط کرد که منشأ انکار کافران، همان شبهه‌های بوده که در فلسفه به نام «محال بودن اعاده معدوم» نامیده می شود. یعنی آنان می پنداشتند که انسان، همین بدن مادی است که با مرگ، متلاشی و نابود می گردد و اگر مجدداً زنده شود انسان دیگری خواهد بود زیرا برگرداندن موجودی که معدوم شده محال است و امکان ذاتی ندارد.

پاسخ این شبهه از بیان قرآن کریم روشن می شود و آن این است که هویت شخصی هر انسانی، بستگی به روح او دارد، و به دیگر سخن: معاد، اعاده «معدوم» نیست بلکه بازگشت «روح موجود» است.

*****

1. سوره سجده، آیه ۱۰ - ۱۱.

(صفحه ۳۸۰)

2. شبهه عدم قابلیت بدن برای حیات مجدد

شبهه قبلی، مربوط به امکان ذاتی معاد بود، و این شبهه، ناظر به امکان وقوعی آن است. یعنی هر چند بازگشت روح به بدن، محال عقلی نیست و در فرض آن، تناقضی وجود ندارد ولی وقوع آن، مشروط به قابلیت بدن است و ما می‌بینیم که پدید آمدن حیات، منوط به اسباب و شرایط خاصی است که می‌بایست تدریجاً فراهم شود مثلاً نطفه‌ای در رحم، قرار گیرد و شرایط مناسبی برای رشد آن، وجود داشته باشد تا کم‌کم جنین کامل شود و به صورت انسان در آید، ولی بدنی که متلاشی شد دیگر قابلیت و استعداد حیات را ندارد.

پاسخ این شبهه آن است که این نظام مشهود در عالم دنیا، تنها نظام ممکن نیست و اسباب و عللی که در این جهان، براساس تجربه، شناخته می‌شوند اسباب و علل انحصاری نیستند، و شاهدش این است که در همین جهان، پدیده‌های حیاتی خارق العاده‌ای مانند زنده شدن بعضی از حیوانات و انسانها رخ داده است. این پاسخ را می‌توان از ذکر چنین پدیده‌های خارق العاده‌ای در قرآن کریم به دست آورد.

3. شبهه درباره قدرت فاعل

شبهه دیگر این است که برای تحقق یک پدیده، علاوه بر امکان ذاتی و قابلیت قابل، قدرت فاعل هم شرط است و از کجا که قدرت بر زنده کردن مردگان داشته باشد؟! این شبهه واهی، از طرف کسانی مطرح شده که قدرت نامتناهی الهی را نشناخته بودند، و پاسخ آن این است که قدرت الهی، حد و مرزی ندارد و به هر چیز ممکن الوقوعی تعلق می‌گیرد، چنانکه این جهان کران ناپیدا را با آن همه عظمت خیره کننده، آفریده است.

«أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَكَمْ يَعْبُ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ

يَحْيِي الْمَوْتَىٰ بَلَىٰ إِنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۝۱

مگر ندیدند (و ندانستند) خدایی که آسمانها و زمین را آفریده و در آفرینش آنها در نمانده است، می تواند مردگان را زنده کند؟ چرا، او بر هر چیزی تواناست.

****

1. سوره احقاف، آیه ۳۳، و نیز رجوع کنید به: یس / ۸۱، اسراء / ۹۹، الصافات / ۱۱،

النازعات / ۲۷.

(صفحه ۳۸۱)

افزودن بر این، آفرینش مجدد، سخت تر از آفرینش نخستین نیست و نیاز به قدرت بیشتری ندارد بلکه می توان گفت از آن هم آسانتر است زیرا چیزی بیش از بازگشت روح موجود نیست. «فَسَيَقُولُونَ مَنْ يَعِيدُنَا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَسَيُنْغِضُونَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ وَ...» ۱.

خواهند گفت: چه کسی ما را باز می گرداند (و مجدداً زنده می کند)؟ بگو: همان کسی که شما را نخستین بار آفرید. پس سرهایشان را نزد تو تکان خواهند داد (و از این پاسخ، تعجب خواهند کرد).

«وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ» ۲.

و اوست کسی که آفرینش را آغاز می کند و سپس آن را برمی گرداند و آن (باز گرداندن) آسانتر است.

4. شبهه درباره علم فاعل

شبهه دیگر این است که اگر خدا انسانها را زنده کند و به پاداش و کیفر اعمالشان برساند باید از سویی بدنهای بی شمار را از یکدیگر تشخیص بدهد تا هر روحی را به بدن خودش بازگرداند و از سوی دیگر، همه کارهای خوب و بد را به یاد داشته باشد تا پاداش و کیفر درخوری به هر یک از آنها بدهد و چگونه ممکن است انسانی که خاک

شده و ذرات آنها در هم آمیخته شده را از یکدیگر باز شناخت و چگونه می توان همه رفتارهای انسانها را در طول هزاران بلکه میلیونها سال، ثبت و ضبط کرد و به آنها رسیدگی نمود؟

این شبهه هم از طرف کسانی مطرح شده که علم نامتناهی الهی را نشناخته بودند و آن را به علوم ناقص و محدود خودشان قیاس می کردند و پاسخ آن این است که علم الهی حدّ و مرزی ندارد و بر همه چیز، احاطه دارد و هیچ گاه خدای متعال چیزی را فراموش نمی کند.

قرآن کریم از قول فرعون، نقل می کند که به حضرت موسی (ع) گفت:

«فَمَا بِالْأَقْرُونِ الْأُولَى.»

*****

1. سوره اسراء، آیه ۵۱، و نیز رجوع کنید به: عنكبوت / ۱۹ - ۲۰، ق / ۱۵، واقعه / ۶۲،

یس / ۸۰، حج / ۵، القیامه / ۴۰، الصارق / ۸.

2. سوره روم، آیه ۳۷.

(صفحه ۳۸۲)

اگر خدا همه ما را زنده، و به اعمالمان رسیدگی می کند پس وضع آن همه انسانهای

پیشین که مرده و نابود شده اند چه می شود؟

حضرت موسی (ع) فرمود:

«عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي فِي كِتَابٍ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنْسِي» ۱.

علم همه آنها نزد پروردگارم در کتابی محفوظ است و پروردگار من گمراه نمی شود و

چیزی را فراموش نمی کند.

و در آیه ای جواب دو شبهه اخیر به این صورت، بیان شده است:

«قُلْ يَحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ هُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ» ۲.

بگو (ای پیامبر) مردگان را همان کسی زنده می کند که نخستین بار، ایشان را پدید

آورده، و او به هر آفریده‌ای داناست.

*****

1. سوره طه، آیه ۵۱ - ۵۲، و نیز رجوع کنید به: سوره ق، آیه ۲ - ۴.

2. سوره یس، آیه ۷۹.

(صفحه ۳۸۳)

پرسش

- 1 - شبهه محال بودن اعاده معدوم و پاسخ آن را بیان کنید.
- 2 - شبهه عدم قابلیت بدن برای حیات مجدد و پاسخ آن را شرح دهید.
- 3 - شبهه درباره قدرت فاعل و پاسخ آن را بیان کنید.
- 4 - شبهه درباره علم فاعل و پاسخ آن را توضیح دهید.

47 وعده الهی در مورد قیامت

مقدمه

(صفحه ۳۸۷)

قرآن کریم از یک سو، به عنوان پیامی که از طرف خدای متعال به بندگانش فرستاده شده بر تحقق معاد، تأکید می‌کند و آن را وعده حتمی و تخلّف ناپذیر الهی می‌شمارد و بدین ترتیب حجّت را بر مردم تمام می‌کند، و از سوی دیگر، به دلایل عقلی بر ضرورت معاد، اشاره می‌کند تا رغبت انسان نسبت به شناخت عقلانی را ارضاء کند و حجّت را مضاعف سازد. از این رو، بیانات قرآنی درباره اثبات معاد را به دو بخش، تقسیم می‌کنیم و در هر بخش به ذکر نمونه‌ای از آیات مربوط می‌پردازیم.

وعده حتمی الهی

قرآن کریم، برپایی قیامت و زنده شدن همه انسانها در جهان آخرت را امری تردیدناپذیر دانسته می‌فرماید: «إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا» ۱ و آن را وعده‌ای راستین و تخلف‌ناپذیر شمرده می‌فرماید: «بَلَىٰ وَعَدَّٰ عَلَيْهِ حَقًّا» ۲ و بارها بر تحقق آن، قسم یاد کرده و از جمله می‌فرماید: «قُلْ بَلَىٰ وَرَبِّي لَتُبْعَثَنَّهُ ثُمَّ لَتَنْبُوْنَ بِمَا عَمِلْتُمْ وَذَلِكُمْ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ» ۳.

****

1. سوره غافر، آیه ۵۹، و نیز رجوع کنید به: آل عمران / ۹، ۲۵، نساء / ۸۷، انعام / ۱۲، کهف / ۲۱، حج / ۷، شوری / ۷، جاثیه / ۲۶ و ۳۲.

2. سوره نحل، آیه ۳۸، و نیز رجوع کنید به: آل عمران / ۹، ۱۹۱، نساء / ۱۲۲، یونس / ۴، ۵۵، کهف / ۲۱، انبیاء / ۱۰۳، فرقان / ۱۶، لقمان / ۹، ۳۳، فاطر / ۵، زمر / ۴۷، جاثیه / ۳۲، احقاف / ۱۷.

3. سوره تغابن، آیه ۷، و نیز رجوع کنید به: یونس / ۵۳، سبأ / ۳.

(صفحه ۳۸۸)

و هشدار دادن به مردم، نسبت به آن را از مهمترین وظایف انبیاء دانسته چنانکه می‌فرماید: «يَلْقَى الرَّوْحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ لِيُنذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ» ۱ و برای منکرین آن، شقاوت ابدی و عذاب دوزخ را مقرر فرموده است: «وَأَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَّبَ بِالسَّاعَةِ سَعِيرًا» ۲.

بنابراین، کسی که به حقانیت این کتاب آسمانی، پی برده باشد هیچ بهانه‌ای برای انکار معاد و شک درباره آن نخواهد داشت و در بخش پیشین، روشن شد که حقانیت قرآن برای هر انسان حق جو و با انصافی قابل درک است و از این رو، هیچ کس عذری برای نپذیرفتن آن ندارد مگر کسی که قصوری در عقلش باشد و یا به علت دیگری نتواند پی به حقانیت آن ببرد.

اشاره به براهین عقلی

بسیاری از آیات کریمه قرآن، لحن استدلال عقلی بر ضرورت معاد دارد و می توان آنها را ناظر به برهان های حکمت و عدالت دانست. از جمله به صورت استفهام انکاری می فرماید: «أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ» ۳. مگر پنداشته اید که شما را بیهوده آفریده ایم و به سوی ما بازگردانده نمی شوید؟ این آیه شریفه به روشنی دلالت دارد بر اینکه اگر معاد و بازگشت به سوی خدای متعال نباشد، آفرینش انسان در این جهان، بیهوده خواهد بود. ولی خدای حکیم، کار عبث و بیهوده، انجام نمی دهد. پس جهان دیگری برای بازگشت به سوی خودش برپا خواهد کرد.

این برهان، یک قیاس استثنایی است و مقدمه اول آن که یک قضیه شرطیه است دلالت دارد بر اینکه هنگامی آفرینش انسان در این جهان، هدف حکیمانه خواهد داشت که به دنبال این زندگی دنیا، بازگشت به سوی خدا کند و در جهان آخرت، به نتایج اعمالش برسد و ما این ملازمه را در تقریر برهان حکمت، توضیح دادیم و دیگر نیازی به تکرار نیست.

و اما مقدمه دوم (خدا کار بیهوده نمی کند) همان مسأله حکمت الهی و عبث نبودن

*****

1. سوره غافر، آیه ۱۵، و نیز رجوع کنید به: انعام / ۱۳۰، ۱۵۴، رعد / ۲، شوری / ۷،

زخرف / ۶۱، زمر / ۷۱.

2. سوره فرقان، آیه ۱۱، و نیز رجوع کنید به: اسراء / ۱۰، سبأ / ۸، مؤمنون / ۷۴.

3. سوره مؤمنون، آیه ۱۱۵.

(صفحه ۳۸۹)

کارهای اوست که در بخش خداشناسی به اثبات رسید و در بیان برهان حکمت نیز توضیح داده شده. بنابراین، آیه مزبور کاملاً قابل انطباق بر برهان نامبرده است. اکنون می افزاییم: با توجه به اینکه آفرینش انسان به منزله غایت و هدفی برای آفرینش

جهان است اگر زندگی انسان در این جهان، بیهوده و فاقد هدف حکیمانه باشد
آفرینش جهان هم بیهوده و باطل خواهد بود و این نکته را می توان از آیاتی استفاده
کرد که وجود عالم آخرت را مقتضای حکیمانه بودن آفرینش جهان دانسته است و از
جمله در وصف خردمندان (اولو الالباب) می فرماید:
«... وَ يَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا
عَذَابَ النَّارِ» ۱.

... و درباره آفرینش آسمانها و زمین می اندیشند (و آنگاه می گویند): پروردگارا، این
(جهان) را باطل نیافریده ای، تو منزّهی (از اینکه کار باطل، انجام دهی) پس ما را از
عذاب آتش نگهدار.

از این آیه، استفاده می شود که تأمل در کیفیت آفرینش جهان، انسان را متوجه حکمت
الهی می سازد، یعنی خدای حکیم از این آفرینش عظیم، هدف حکیمانه ای را در نظر
داشته و آن را گزاف و پوچ نیافریده است، و اگر جهان دیگری نباشد که هدف نهایی
از آفرینش جهان، محسوب شود خلقت الهی، پوچ و بی هدف خواهد بود.
دسته دیگری از آیات کریمه قرآن که اشاره به برهان عقلی بر ضرورت معاد دارد قابل
انطباق بر برهان عدالت است ۲. یعنی مقتضای عدل الهی این است که نیکوکاران و
تبهکاران را به پاداش و کیفر اعمالشان برساند و فرجام آنان را از یکدیگر تفکیک کند
و چون در این جهان، چنین تفکیکی نیست ناچار جهان دیگری برپا خواهد کرد تا
عدالت خویش را عینیت بخشد.

از جمله در سوره جاثیه می فرماید:

«أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً
مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ وَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِالْحَقِّ وَ لُتْجَزَى كُلُّ
نَفْسٍ

*****

1. سوره آل عمران، آیه ۱۹۱.

2. سوره ص / ۲۸، غافر / ۵۸، قلم / ۳۵، یونس / ۴

(صفحه ۳۹۰)

بِمَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يَظْلُمُونَ» ۱

مگر کسانی که مرتکب کارهای بد شدند چنین پنداشته‌اند که ما آنان را مانند کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده‌اند قرار خواهیم داد به گونه‌ای که زندگی و مرگ هر دو دسته، یکسان باشد (و همان گونه که در نعمتها و بلاها و شادیهها و غمهای این جهان، شریکند بعد از مرگ هم فرقی نداشته باشند)؟ اینان بد قضاوتی می‌کنند! و خدای متعال، آسمانها و زمین را به حق (و دارای هدف حکیمانه) آفریده و تا اینکه هر کس به آنچه به دست آورده جزا داده شود و به ایشان ستم نشود. لازم به تذکر است که می‌توان جمله «وَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ» را اشاره به برهان حکمت دانست، چنانکه می‌توان اساساً برهان عدالت را هم به برهان حکمت، بازگرداند زیرا همان گونه که در مبحث عدل الهی توضیح دادیم «عدل» از مصادیق «حکمت» است.

*****

1. سوره جاثیه، آیه ۲۱ - ۲۲.

(صفحه ۳۹۱)

پرسش

- 1- قرآن کریم چگونه معاد را اثبات، و حجّت را بر مردم تمام می‌کند؟
- 2- چه آیاتی اشاره به برهان حکمت دارد؟ استدلال آنها را تقریر کنید.
- 3- چه آیاتی اشاره به برهان عدالت دارد؟ تقریر استدلال آنها چیست؟
- 4- چگونه می‌توان برهان عدالت را هم بر برهان حکمت بازگرداند؟

(صفحه ۳۹۵)

انسان نسبت به اموری که تجربه‌ای درباره آنها ندارد و نه آنها را با شهود باطنی و علم حضوری آگاهانه، درک کرده و نه با حس دریافتی است نمی‌تواند شناخت کاملی داشته باشد. با توجه به این نکته نباید انتظار داشته باشیم که حقیقت عالم آخرت و جریانات آن را دقیقاً بشناسیم و به کنه آنها پی ببریم بلکه باید تنها به اوصافی که از راه عقل یا از راه وحی به دست می‌آید بسنده کنیم و خود را از بلند پروازیهای گستاخانه باز داریم.

متأسفانه از یک سو، کسانی کوشیده‌اند که عالم آخرت را مثل عالم دنیا، معرفی کنند و تا آنجا پیش رفته‌اند که پنداشته‌اند بهشت آخرت در یک یا چند کره آسمانی و در همین دنیاست و روزی، انسان در اثر پیشرفت علوم و با استفاده از اختراعاتی که می‌کند به آنجا منتقل خواهد شد و در آنجا زندگی راحت و آسوده‌ای خواهد داشت! و از سوی دیگر، کسانی منکر وجود عینی آخرت شده و بهشت برین را همان ارزشهای اخلاقی، قلمداد کرده‌اند که افراد وارسته و خدمتگزار جامعه، به آنها دل می‌بندند، و تفاوت دنیا و آخرت را همان فرق بین سود و ارزش انگاشته‌اند!

جا دارد که از دسته اول پرسیم: اگر بهشت آخرت در کره دیگری است و نسلهای آینده به آنجا خواهند رفت پس زنده شدن انسانها در روز قیامت و روز جمع که مورد تأیید قرآن می‌باشد چه معنی دارد؟! و چگونه پاداش و کیفر همه رفتارهای گذشتگان در آنجا داده خواهد شد؟!

(صفحه ۳۹۶)

و نیز جا دارد که از دسته دوم پرسیم: اگر بهشت، چیزی جز ارزشهای اخلاقی نیست و

طبعاً دوزخ هم چیزی جز ضدّ ارزشها نخواهد بود پس این همه اصرار قرآن بر اثبات معاد و زنده شدن انسانها بعد از مرگ، برای چیست و آیا بهتر نبود که انبیای الهی، همین معنی را به صراحت، بیان می کردند تا آن همه مورد اعتراض و اتهام به جنون و افسانه گویی و مانند آنها واقع نشوند؟!

از این یاوه سرایی ها که بگذریم به اختلافات و مشاجرات متکلمان و فیلسوفان درباره معاد جسمانی و روحانی و بحثهایی درباره این که آیا جهان مادی به کلی نابود می شود یا نه، و آیا بدن اخروی عین بدن دنیوی است یا مثل آن، و مانند آنها می رسم. این گونه تلاشهای عقلی و فلسفی در راه کشف حقایق و نزدیکتر شدن به واقعیات، هر چند شایان تقدیر و تحسین است و در سایه آنها نقاط ضعف و قوت اندیشه ها آشکار می گردد ولی نباید توقع داشته باشیم که با این بحثها به کنه حیات اخروی برسیم و آن را چنان بشناسیم که گویا یافته ایم.

راستی، مگر تاکنون حقایق همین عالم دنیا به طور کامل، شناخته شده است و آیا دانشمندان علوم تجربی مانند فیزیک دانان و شیمی دانان و زیست شناسان و ... توانسته اند حقیقت ماده و انرژی و انواع نیروهای مختلف را بشناسند و آیا می توانند درباره آینده این جهان، پیش بینی قطعی کنند و آیا می دانند که اگر مثلاً نیروی جاذبه از جهان، گرفته شود یا حرکت الکترونها متوقف شود چه خواهد شد و آیا چنین چیزهایی روی خواهد داد یا نه؟

و آیا فیلسوفان توانسته اند همه مسائل عقلی مربوط به همین جهان را به صورت یقینی، حل کنند و آیا مسائلی از قبیل حقایق اجسام و صور نوعیه و رابطه روح و بدن و ... جای تحقیق بیشتری ندارد؟

پس چگونه می خواهیم به کمک این دانشها و اندیشه های محدود و ناقص خودمان پی به حقایق عالمی ببریم که هیچ چیزی را به هیچ وجهی نمی تواند بشناسد یا در راه بهتر شناختن هستی نباید تلاش کند. بدون شک ما می توانیم با نیروی عقل خداداد، بسیاری

از حقایق را بشناسیم و نیز می‌توانیم به کمک حسّ و تجربه، بسیاری از اسرار طبیعت را کشف کنیم و البته باید در راه افزودن دانش و بینش خودمان به تلاشهای علمی و فلسفی پردازیم ولی هم (صفحه ۳۹۷)

چنین باید مرز توانایی عقل و برد علوم تجربی را بشناسیم و از بلند پروازیهای بیجا خودداری کنیم و بپذیریم که: «وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا» ۱. باری، هم واقع بینی عالمانه، و هم فروتنی حکیمانه، و هم احتیاط دینی مسئولانه، اقتضاء دارد که از اظهارنظرهای جزمی پیرامون حقایق قیامت و عالم غیب و دست زدن به تأویلات بی دلیل، خودداری کنیم مگر در حدی که برهان عقلی و نصّ قرآنی به ما اجازه بدهد و به هر حال، برای هر شخص مؤمنی کافی است که به صحت آنچه از طرف خدای متعال، نازل شده ایمان داشته باشد هر چند نتواند مشخصات دقیق آنها را تعیین، و تفصیلات آنها را تبیین کند، مخصوصاً اموری که دست عقل و تجربه، از دامن حقیقت آنها کوتاه، و دانش ما نسبت به آنها نارساست.

اکنون بینیم تا چه اندازه می‌توانیم از راه عقل، به اوصاف و ویژگیهای عالم آخرت و تفاوت آن با عالم دنیا پی ببریم.

ویژگیهای عالم آخرت از دیدگاه عقل

از تأمل در براهینی که برای ضرورت معاد، ذکر شد می‌توان ویژگیهایی را برای جهان آخرت به دست آورد که مهمترین آنها از این قرار است:

- 1- نخستین ویژگی عالم آخرت که بخصوص از برهان اول به دست می‌آید این است که باید ابدی و جاودانی باشد زیرا در آن برهان، بر امکان حیات ابدی و میل فطری انسان به چنین حیاتی تأکید گردید و تحقق آن، مقتضای حکمت الهی دانسته شد.
- 2- ویژگی دیگری که از هر دو برهان به دست می‌آید و در ذیل برهان اول، اشاره شد

این است که باید نظام عالم آخرت به گونه‌ای باشد که نعمت و رحمت خالص و بدون شائبه رنج و زحمت در آن تحقق یابد تا کسانی که به اوج کمال انسانی رسیده‌اند و هیچ گونه آلودگی به گناه و انحرافی پیدا نکرده‌اند از سعادت‌ی برخوردار شوند برخلاف دیا که چنین سعادت مطلق را ممکن نمی‌سازد بلکه سعادت‌های دنیا، نسبی و منسوب به سختیها و رنجهاست.

*****

1. سوره اسراء، آیه ۸۵.

(صفحه ۳۹۸)

3- ویژگی سوم این است که باید جهان آخرت، دست کم دارای دو بخش مجزا برای رحمت و عذاب باشد تا نیکوکاران و تبهکاران از یکدیگر تفکیک شوند و هر کدام به نتیجه اعمال خودشان برسند و این دو بخش، همان است که در لسان شرع به نام بهشت و دوزخ نامیده می‌شود.

4- ویژگی چهارم که بخصوص از برهان عدالت به دست می‌آید این است که جهان آخرت باید از چنان وسعتی برخوردار باشد که گنجایش پاداش و کیفر همه انسانها را با هر گونه عمل نیک و بدی داشته باشد و مثلاً اگر کسی میلیونها انسان را به ناحق به قتل رسانیده است امکان کیفر او در آن جهان باشد و متقابلاً اگر کسی وسیله حیات میلیونها نفر را فراهم کرده است پاداش در خوری برای وی ممکن باشد.

5- ویژگی بسیار مهم دیگری که از همین برهان عدالت به دست می‌آید و در ذیل تقریر آن، اشاره شد این است که باید جهان آخرت «دار جزاء» باشد نه «دار تکلیف». توضیح آنکه: زندگی دنیا به گونه‌ای است که انسان، میلها و رغبت‌های متضاد و متزاحم، پیدا می‌کند و همواره بر سر دو راهی‌هایی واقع می‌شود که ناچار است یکی از آنها را انتخاب کند و همین امر، زمینه تکلیف را فراهم می‌سازد تکلیفی که تا آخرین لحظات عمرش ادامه یابد و حکمت و عدالت الهی اقتضاء دارد که عمل کنندگان به تکالیف،

به پاداش شایسته؛ و سرپیچی کنندگان به کیفر در خوری برسند. اکنون اگر فرض کنیم که همین زمینه‌های تکلیف و مجال گزینش راه، در عالم آخرت هم فراهم باشد مقتضای رحمت وجود و فیاضیت الهی آن است که مانع انجام تکلیف و انتخاب راه نشود و بدین ترتیب، عالم دیگری برای پاداش و کیفر لازم می‌شود و در حقیقت عالمی که آن را «آخرت» فرض کرده بودیم «دنیای» دیگری به حساب می‌آید و عالم آخرت حقیقی، همان عالم آخرین و نهایی خواهد بود که دیگر جای تکلیف و آزمایش و زمینه آن یعنی تضاد و تراحم خواسته‌ها نباشد.

و از همین جا یکی از مهمترین فرقها بین عالم دنیا و عالم آخرت، روشن می‌شود. یعنی عالم دنیا عالمی است که زمینه انتخاب و گزینش و آزمایش دارد، و عالم آخرت عالمی است که تنها سرای تحقق پاداشها و کیفرها و نتایج ابدی اعمال نیک و بدی است که در دنیا انجام

(صفحه ۳۹۹)

گرفته است. «وَأَنَّ الْيَوْمَ عَمَلٌ وَلَا حِسَابٌ وَلَا حِسَابٌ وَلَا عَمَلٌ» ۱

پرسی

- 1 چرا ما نمی‌توانیم شناخت دقیق و کاملی از عالم آخرت داشته باشیم؟
- 2 دو نمونه از کژاندیشی درباره آخرت را بیان و نقادی کنید.
- 3 از چه راهی می‌توانیم به ویژگیهای عالم آخرت، پی ببریم؟
- 4 ویژگیهای عالم آخرت را از دیدگاه عقل، شرح دهید.

*****

1. ر. ک: نهج البلاغه، خطبه ۴۲.

49 از مرگ تا قیامت

مقدمه

(صفحه ۴۰۳)

دانستیم که ما با دانش محدودی که داریم نمی‌توانیم به کُنه آخرت و مطلق عالم غیب، پی ببریم و باید تنها به یک سلسله شناخت‌های کلی که از براهین عقلی به دست می‌آید و اوصافی که به وسیله وحی، معرفی شده است، بسنده کنیم. در درس گذشته، به پاره‌ای از ویژگی‌های کلی آخرت که نتیجه براهین عقلی بوده اشاره کردیم، و اینک به ذکر اوصافی که از قرآن کریم به دست می‌آید می‌پردازیم.

البته ممکن است بعضی از الفاظ که در وصف عالم آخرت به کار می‌رود الفاظ متشابهی باشد و تصویری که از شنیدن آنها به ذهن ما می‌آید، دقیقاً مطابق با مصداق واقعی نباشد، و این، نه به خاطر قصور بیان است بلکه به خاطر قصور فهم ماست و گرنه، تردیدی نیست که با توجه به ساختار ذهنی ما بهترین الفاظی که می‌تواند نمایشگر آن حقایق باشد همان است که قرآن کریم، انتخاب کرده است. و چون بیانات قرآن شامل مقدمات آخرت نیز می‌شود از این رو، سخن را از مرگ انسان، آغاز می‌کنیم.

همه انسانها خواهند مُرد

قرآن مجید تأکید می‌فرماید که همه انسانها (بلکه همه جانداران) خواهند مرد و در این عالم، هیچ کس جاودانه نخواهد زیست:

(صفحه ۴۰۴)

«كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ» ۱.

هر کس روی زمین هست فانی می‌شود.

«كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» ۲.

هر کسی مرگ را خواهد چشید.

و خطاب به پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید:

«إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ» ۳.

تحقیقاً تو خواهی مُرد و ایشان (هم) خواهند مُرد.

«وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ» ۴.

پیش از تو برای هیچ انسانی، جاودانگی قرار ندادیم، پس آیا در صورتی که تو مُردی ایشان جاودان خواهند بود؟!

بنابراین می توان مردن را یک قانون کلی و استثناءناپذیر برای همه جانداران جهان دانست.

گیرنده جان ها

قرآن کریم از یک سو، گرفتن جان را به خدای متعال، نسبت می دهد در آنجا که می فرماید:

«اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا» ۵.

خدا جانها را هنگام مرگشان می گیرد.

و از سوی دیگر، ملک الموت را مأمور قبض روح، معرفی می کند.

«قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ» ۶.

بگو شما را فرشته مرگ که بر شما گمارده شده است می گیرد.

و در جای دیگر، گرفتن جان را به فرشتگان و فرستادگان خدا استناد می دهد.

«حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا» ۷.

*****

1.سوره الرحمن، آیه ۲۶.

2.سوره آل عمران: آیه ۱۸۵، سوره انبیاء: آیه ۳۵.

3.سوره زمر، آیه ۳۰.

4.سوره انبیاء، آیه ۳۴.

5. سوره زمر، آیه ۴۲.

6. سوره سجده، آیه ۱۱.

7. سوره انعام، آیه ۶۱.

(صفحه ۴۰۵)

تا هنگامی که مرگ یکی از شما فرا رسد فرستادگان ما (جان) او را می گیرند. بدیهی است هنگامی که فاعلی کار خود را به وسیله فاعل دیگری انجام دهد نسبت کار به هر دو، صحیح است و اگر فاعل دوم هم واسطه‌ای در انجام کار داشته باشد می توان کار را به فاعل سوم هم نسبت داد و چون خدای متعال، گرفتن جانها را به وسیله ملک الموت انجام می دهد و او نیز به وسیله فرشتگانی که تحت فرمانش هستند هر سه نسبت، صحیح است.

آسان یا سخت گرفتن جان

از قرآن مجید، استفاده می شود که گماشتگان الهی، جان همه مردم را یکسان نمی گیرند بلکه بعضی را به راحتی و احترام، و بعضی دیگر را با خشونت و اهانت، قبض می کنند. از جمله در مورد مؤمنان می فرماید:

«الَّذِينَ تَتَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ» ۱.

کسانی که فرشتگان جانشان را با خوشی می گیرند و به ایشان سلام (و احترام) می کنند. و درباره کافران می فرماید:

«وَلَوْ تَرَى إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ...» ۲.

هنگامی که فرشتگان، روح کافران را می گیرند به روی و پشت آنها می زنند... و شاید بتوان گفت که میان افراد مؤمن و افراد کافر هم به حسب درجات ایمان و کفرشان تفاوت هایی در آسان یا سخت جان کردن، وجود دارد.

عدم قبول ایمان و توبه در حال مرگ

هنگامی که مرگ کافران و گنهکاران فرا می‌رسد و دیگر از زندگی در دنیا نومید می‌شوند از گذشته خودشان پشیمان می‌گردند و اظهار ایمان و توبه از گناهانشان می‌کنند ولی هرگز چنین ایمان و توبه‌ای پذیرفته نخواهد شد. قرآن کریم در این باره می‌فرماید:

****

1. سوره نحل، آیه ۳۲، و نیز رجوع کنید به: سوره انعام، آیه ۹۳.

2. سوره انفال، آیه ۵۰، و نیز رجوع کنید به: سوره محمد، آیه ۲۷.

(صفحه ۴۰۶)

«يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا إِيْمَانُهَا لَمْ تَكُنْ آمَنَتْ مِنْ قَبْلُ أَوْ كَسَبَتْ فِي إِيْمَانِهَا خَيْرًا» ۱.

روزی که بعضی از آیات پروردگارت ظاهر شود ایمان کسی که قبلاً ایمان نیاورده یا در حال ایمانش کار خیری انجام نداده است سودی برای او نخواهد بخشید.

«وَكَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّى إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ...» ۲.

و توبه برای کسانی نیست که کارهای بد را انجام می‌دهند تا هنگامی که مرگ یکی از ایشان فرا رسد گوید: اکنون توبه کردم! و از قول فرعون، نقل می‌کند که هنگامی که مُشرف به غرق شد گفت:

«آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَ أَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ» ۳.

ایمان آوردم به اینکه خدایی نیست به جز همان خدایی که بنی اسرائیل به او ایمان آورده‌اند و من از اهل اسلامم و در پاسخ می‌فرماید:

«الآن وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَ كُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ» ۴.

آیا اکنون، در حالی که قبلاً عصیان کرده و از مفسدان بوده‌ای؟!

آرزوی بازگشت به دنیا

همچنین قرآن کریم از کافران و تبہکاران، نقل می کند که هنگامی که مرگشان فرا می رسد یا عذاب هلاک کننده ای برایشان نازل می شود، آرزو می کنند که ای کاش به دنیا برمی گشتیم و از اهل ایمان و کارهای شایسته می شدیم، یا از خدای متعال در خواست می کنند که ما را به دنیا برگردان تا گذشته هایمان را جبران کنیم. ولی چنین آرزوها و درخواستهایی عملی نمی شود ۵.

*****

1. سوره انعام، آیه ۵۰، و نیز رجوع کنید به: سبأ / ۵۱ - ۵۳، غافر / ۸۵، سجده / ۲۹.

2. سوره نساء، آیه ۱۸.

3. 12 و ۱۳. سوره یونس، آیه ۹۰، ۹۱.

3. 4 و ۴. سوره یونس، آیه ۹۰، ۹۱.

5. باید دانست که قرآن کریم، بازگشت کسانی را نفی می کند که عمری را با کفر و عصیان گذرانده و در حال مرگ، آرزوی بازگشت به دنیا و جبران گناهانش را دارند و نیز بازگشت از عالم قیامت به دنیا را مطلقاً نفی می کنند و این، به معنای هر گونه بازگشت به دنیا نیست زیرا چنانکه قبلاً گفته شد کسانی بوده اند که بعد از مرگ، دوباره در همین دنیا زنده شده اند و طبق عقیده شیعیان، بعد از ظهور حضرت ولی عصر (عج) نیز کسانی به دنیا رجعت خواهند کرد.

(صفحه ۴۰۷)

و در بعضی از آیات، اضافه می کند که اگر برگردانده می شدند به همان شیوه گذشته، ادامه می دادند ۱ و نیز در روز قیامت هم چنین آرزوها و درخواست هایی خواهند داشت که به طریق اولی، جواب منفی خواهند شنید:

«حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ. لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَ...» ۲.

تا آنگاه که مرگ یکی از ایشان فرا رسد گوید: پروردگارا، مرا برگردان شاید کار

شایسته‌ای در موردی که ترک کرده‌ام انجام دهم. هرگز! این سخنی است که او می‌گوید (و آرزویی است که هرگز عملی نمی‌شود).
«أَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ» ۳.
یا هنگامی که عذاب را می‌بیند گوید: ای کاش بازگشتی می‌داشتیم تا از نیکوکاران شوم.

... «إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» ۴.

هنگامی که بر آتش دوزخ، عرضه می‌شوند گویند: ای کاش بازگردانده می‌شدیم و (دیگر) آیات پروردگاران را تکذیب نمی‌کردیم و از مؤمنان می‌بودیم.
... «إِذِ الَّذِينَ ظَلَمُوا نَكَسُوا رُءُوسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ» ۵.

هنگامی که بزهکاران سرهای خویش را نزد پروردگارشان فرو افکنده‌اند (و می‌گویند): پروردگارا (اکنون) دیدیم و شنیدیم، پس ما را برگردان تا کار شایسته‌ای انجام دهیم، اینک ما اهل یقین هستیم.

از این آیات، به خوبی استفاده می‌شود که عالم آخرت، جای انتخاب راه و عمل به

*****

1. سوره انعام، آیه ۲۷ - ۲۸.

2. سوره مؤمنون، آیه ۹۹.

3. سوره زمر، آیه ۵۸، و نیز رجوع کنید به، سوره شعراء، آیه ۱۰۲.

4. سوره انعام، آیه ۲۷ - ۲۸، و نیز رجوع کنید به سوره اعراف، آیه ۵۳.

5. سوره سجده، آیه ۱۲، و نیز رجوع کنید به سوره فاطر، آیه ۳۷.

(صفحه ۴۰۸)

تکالیف نیست و حتی یقینی که هنگام مرگ یا در عالم آخرت، حاصل می‌شود تأثیری

در تکامل انسان ندارد و استحقاق پاداشی نمی‌آورد، از این رو، کافران و گنهکاران، آرزو می‌کنند که به دنیا برگردند تا اختیارات ایمان بیاورند و کارهای شایسته انجام دهند.

عالم برزخ

از آیات قرآن، استفاده می‌شود که انسان، بعد از مرگ و پیش از برپایی قیامت، دورانی را در عالم قبر و برزخ می‌گذراند و کمابیش شادی و لذت، یا اندوه و رنجی خواهد داشت و در بسیاری از روایات آمده است که مؤمنان گنهکار، در این دوران، در اثر پاره‌ای رنجها و عذابها که متناسب با گناهشان می‌کشند تطهیر می‌شوند تا در عالم قیامت، سبک بار باشند.

نظر به اینکه آیات مربوط به عالم برزخ، نیاز به بحثهای تفسیری دارد از این رو، از بررسی آنها صرف نظر نموده تنها به ذکر یک آیه، بسنده می‌کنیم که می‌فرماید:

«وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» ۱.

و از پس آنان (بعد از مرگشان) برزخی است تا روزی که برانگیخته شوند.

پرسش

- 1- بیان قرآن درباره عدم جاودانگی انسان در دنیا با اشاره به آیات مربوطه، شرح دهید.
- 2- چه کسی جان انسان را می‌گیرد و اختلافی که بین آیات مربوطه به نظر می‌رسد چگونه رفع می‌شود؟
- 3- چه تفاوتی در گرفتن جانها وجود دارد؟
- 4- بیان قرآن درباره ایمان و توبه در حال مرگ را با اشاره به آیات مربوطه، توضیح دهید.

- 5 قرآن کریم کدام بازگشت به دنیا را نفی می کند و آیا نفی از این بازگشت، منافاتی با اعتقاد به رجعت دارد؟ چرا؟

- 6 عالم برزخ را شرح دهید.

*****

1. سوره مؤمنون، آیه ۱۰۰.

50 تصویر رستاخیز در قرآن

مقدمه

(صفحه ۴۱۱)

از قرآن کریم استفاده می شود که برپایی جهان آخرت، تنها به زنده شدن مجدد انسانها نیست بلکه اساساً نظام این جهان، دگرگون می شود و جهان دیگری با ویژگیهای دیگری برپا می گردد، جهانی که برای ما قابل پیش بینی نیست و طبعاً شناخت دقیقی هم از ویژگیهای آن نمی توانیم داشته باشیم و آنگاه همه انسانها از آغاز تا پایان خلقت با هم، زنده می شوند و به نتایج اعمالشان می رسند و جاودانه در نعمت یا عذاب می مانند.

و چون آیات مربوط به این بحث، فراوان است و بررسی آنها به درازا می کشد از این رو، تنها به ذکر فشرده مضامین آنها بسنده می کنیم.

وضع زمین و دریاها و کوهها

در زمین زلزله عظیمی پدید می آید ۱ و آنچه در اندرون آن است بیرون می ریزد ۲ و اجزای آن، متلاشی می گردد ۳، و دریاها شکافته می شوند ۴، و کوهها به حرکت در می آیند ۵ و در هم کوبیده می شوند ۶ و مانند تلّ شنی می گردند ۷ و سپس به صورت پشم حلّاجی شده

*****

1. زلزال / ۱، حج / ۱، واقعه / ۴، مزمل / ۱۴.
2. زلزال / ۲، انشقاق / ۴.
3. الحاقه / ۱۴، فجر / ۲.
4. تکویر / ۶، انفطار / ۳.
5. کهف / ۴۷، نحل / ۸۸، طور / ۱۰، تکویر / ۲.
6. الحاقه / ۴، واقعه / ۵.
7. مزمل / ۱۴.

(صفحه ۴۱۲)

در می آیند ۱ و آنگاه در فضا، پراکنده می شوند ۲ و از سلسله کوه‌های سر به آسمان کشیده، جز سرایی باقی نمی ماند ۳.

وضع آسمان و ستارگان

ماه ۴ و خورشید ۵ و ستارگان عظیمی که بعضی از آنها میلیونها بار از خورشید ما بزرگتر و پرفرو عتر است به تیرگی و خاموشی می گرایند ۶، و نظم حرکت آنها به هم می خورد ۷، و از جمله ماه و خورشید به هم می پیوندند ۸ و آسمانی که همچون سقف محفوظ و محکمی بر این جهان، احاطه کرده است سست و متزلزل می شود ۹ و می شکافد و از هم می درد ۱۰ و طومار آن در هم می پیچد ۱۱ و اجرام آسمانی به صورت فلز مذابی در می آید ۱۲ و فضای جهان پر از دود و ابر می شود ۱۳.

شیپور مرگ

در چنین اوضاع و احوالی است که شیپور مرگ، نواخته می شود و همه موجودات زنده می میرند ۱۴ و در جهان طبیعت، اثری از حیات نمی ماند، و وحشت و اضطراب بر جانها سایه می افکند ۱۵ مگر کسانی که از حقایق و اسرار هستی، آگاهند و دل‌هایشان غرق

معرفت و محبت الهی است.

*****

1. معارج / ۹، قارعه / ۵.

2. طه / ۱۰۵ - ۱۰۷، مرسلات / ۱۰.

3. كهف / ۸، نبأ / ۲۰.

4. القیامه / ۸.

5. تكویر / ۱.

6. تكویر / ۲.

7. انفطار / ۲.

8. القیامه / ۹.

9. طور / ۱، الحاقه / ۱۶.

10. الرحمن / ۳۷، الحاقه / ۱۶، مزمل / ۱۸، مرسلات / ۹، نبأ / ۱۹، انفطار / ۱، انشقاق /

۱.

11. انبیاء / ۱۰۴، تكویر / ۱۱.

12. معارج / ۸.

13. فرقان / ۲۵، دخان / ۱۰.

14. زمر / ۶۸، الحاقه / ۱۳، یس / ۴۹.

15. نمل / ۸۷ - ۸۹.

(صفحه ۴۱۳)

شیپور حیات و آغاز رستاخیز

سپس جهان دیگری که قابلیت بقاء و ابدیت داشته باشد، برپا می شود ۱، و صحنه گیتی با نور الهی روشن می گردد ۲، و شیپور حیات به صدا در می آید ۳ و همه انسانها (بلکه

حیوانات نیز) ۴ در یک لحظه، زنده می‌شوند ۵ و سراسیمه و هراسان ۶ همانند ملخها و پروانگانی که در هوا منتشر می‌شوند ۷ با سرعت ۸، به سوی محضر الهی روانه می‌گردند ۹ و همگی در صحنه عظیمی فراهم می‌آیند ۱۰ و غالباً می‌پندارند که توقفشان در عالم برزخ به اندازه یک ساعت یا یک روز یا چند روز بوده است ۱۱.

ظهور حکومت الهی و انقطاع سببها و نَسَبها

در آن عالم، حقایق آشکار می‌شود ۱۲ و حکومت و سلطنت الهی، ظهور تام می‌یابد ۱۳ و چنان هیبتی بر خلاق، سایه می‌افکند که هیچ کس را یارای بلند سخن گفتن نیست ۱۴، و هر کسی به فکر سرنوشت خویش است و حتی فرزندان از پدر و مادر، و خویشان و نزدیکان از یکدیگر، فرار می‌کنند ۱۵، و اساساً رشته نسبها و سببها می‌گسلد ۱۶ و دوستیهایی که بر پایه

*****

1. ابراهیم / ۴۸، زمر / ۶۷، مریم / ۳۸، ق / ۲۲.

2. زمر / ۶۹.

3. زمر / ۶۸، کهف / ۹۹، ق / ۲۰، ۴۲، نبأ / ۱۸، نازعات / ۱۳ - ۱۴، مدثر / ۸، صافات / ۱۹.

4. انعام / ۳۸، تکویر / ۵.

5. کهف / ۴۷، نحل / ۷۷، قمر / ۵۰، نبأ / ۱۸.

6. ق / ۲۰.

7. قارعه / ۴، قمر / ۷.

8. ق / ۴۴، معارج / ۴۳.

9. یس / ۵۱، مطففین / ۳۰، القیامه / ۱۲، ۳۰، و نیز رجوع کنید به آیات «حشر» و «نشر»

و «لقاءالله» و «رجوع الی الله» و «ردّ الی الله.»»

10. کهف / ۹۹، تغابن / ۹، نساء / ۸۷، انعام / ۱۲، آل عمران / ۹، هود / ۱۰۳.
11. روم / ۵۵، نازعات / ۴۶، یونس / ۴۵، اسراء / ۵۲، طه / ۱۰۳ - ۱۰۴، مؤمنون / ۱۱۳، احقاف / ۳۵.
12. ابراهیم / ۲۱، العادیات / ۱۰، الطارق / ۹، ق / ۲۲، الحاقه / ۱۸.
13. حج / ۶۵، فرقان / ۲۶، غافر / ۱۶، انفطار / ۱۹.
14. هود / ۱۰۵، طه / ۱۰۸، ۱۱۱، نبأ / ۳۸.
15. عبس / ۳۴ - ۳۷، شعراء / ۸۸، معارج / ۱۰ - ۱۴، لقمان / ۳۳.
16. بقره / ۱۶۶، مؤمنون / ۱۰۱.

(صفحه ۴۱۴)

منافع و معیارهای دنیوی و شیطانی بوده تبدیل به دشمنی می گردد ۱، و حسرت و پشیمانی از تفصیرهای گذشته، دلها را فرا می گیرد ۲.

محکمه عدل الهی

آنگاه عدل الهی، تشکیل می شود و اعمال همه بندگان، حاضر می گردد ۳ و نامه های اعمال، توزیع می شود ۴ و انتساب هر کاری به فاعل آن، چنان آشکار است که دیگر نیازی نیست که از کسی پرسند چه کرده ای ۵؟

در این دادگاه، فرشتگان و پیامبران و برگزیدگان خدا به عنوان شهود و حضور دارند ۶ و حتی دست و پا و پوست بدنها گواهی می دهد ۷ و حساب همه مردم به دقت، رسیدگی و با میزان الهی، سنجیده می شود ۸ و براساس عدل و قسط درباره ایشان داوری می گردد ۹، و هر کس نتیجه سعی و کوشش خود را می یابد ۱۰، و به نیکوکاران، ده برابر پاداش داده می شود ۱۱، و هیچ کس بار دیگری را نمی کشد ۱۲، اما کسانی که دیگران را گمراه کرده اند علاوه بر گناهان خودشان، معادل گناهان گمراه شدگان را نیز بر دوش می کشند ۱۳. (بدون اینکه از گناهان آنان

*****

1. زخرف / ۶۷.
  2. انعام / ۳۱، مریم / ۳۹، یونس / ۵۴.
  3. آل عمران / ۳۰، تکویر / ۱۴، اسراء / ۴۹.
  4. اسراء / ۱۳ - ۱۴، الحاقه / ۱۹، ۲۵، انشقاق / ۷، ۱۰.
  5. الرحمن / ۳۹.
  6. زمر / ۶۹، بقره / ۱۴۳، آل عمران / ۱۴۰، نساء / ۴۱، ۶۹، هود / ۱۸، حج / ۷۸، ق / ۲۱، نحل / ۸۴، ۸۹.
  7. نور / ۲۴، یس / ۶۵، فصلت / ۲۰ - ۲۱.
  8. اعراف / ۸، ۹، انبیاء / ۴۷، مؤمنون / ۱۰۲ - ۱۰۳، قارعه / ۶ - ۸.
  9. یونس / ۵۴، ۹۳، جاثیه / ۱۷، نحل / ۷۸، زمر / ۶۹، ۷۵.
  10. النجم / ۴۰ - ۴۱، بقره / ۲۸۱، ۲۸۶، آل عمران / ۲۵، ۱۶۱، انعام / ۷۰، هود / ۱۱۱، ابراهیم / ۵۱، طه / ۱۵، غافر / ۱۷، جاثیه / ۲۲، طور / ۲۱، مدثر / ۳۸، یس / ۵۴، زمر / ۲۴.
  11. انعام / ۱۶۰.
  12. النجم / ۳۹، انعام / ۱۴۶، فاطر / ۱۸، زمر / ۷.
  13. نحل / ۲۵، عنکبوت / ۱۳، ضمناً از اینجا می توان حدس زد که کسانی هم که موجب هدایت دیگران شده اند ثواب مضاعف خواهند داشت چنانکه صریحاً در روایات آمده است.
- (صفحه ۴۱۵)
- کاسته شود) همچنین عوض و بدلی از کسی پذیرفته نمی شود ۱ شفاعت کسی مقبول نمی گردد ۲ مگر شفاعت کسانی که از طرف خدای متعال، مأذون باشند و براساس معیارهای مرضی خدا شفاعت کنند ۳.

بسوی اقامتگاه ابدی

سپس حکم الهی اعلام شده ۴ نیکوکاران و تبهکاران از یکدیگر جدا می شوند ۵ و مؤمنان، روسفید و شاد و خندان بسوی بهشت ۶، و کافران و منافقان، روسیاه و اندوهگین و با ذلت و خواری به سوی دوزخ، روانه می گردند ۷ و همگی از دوزخ، عبور می کنند ۸ در حالی که از چهره مؤمنان، نور می تابد و راهشان را روشن می سازد ۹ و کافران و منافقان در تاریکی به سر می برند.

منافقانی که در دنیا با مؤمنان، اختلاط داشتند آنها را صدا می زنند که رو به سوی ما کنید تا از نور شما استفاده کنیم، و پاسخ می شنوند که باید برای اکتساب نور، به عقب (به دنیا) برگردید! باز می گویند: مگر ما در دنیا با شما نبودیم و پاسخ می شنوند: چرا، در ظاهر با ما بودید ولی خودتان را گرفتار کردید و دلهایتان دچار شک و تردید و قساوت شد و امروز، کارتتان یکسره شده و از شما و از کافران، عوضی پذیرفته نمی شود و سرانجام، کافران و منافقان در کام دوزخ فرو می روند ۱۰.

*****

1. بقره / ۴۸ - ۱۲۳، آل عمران / ۹۱، لقمان / ۳۳، مائده / ۳۶، حدید / ۱۵.

2. بقره / ۴۸، ۱۲۳، ۲۵۴، مدثر / ۴۸.

3. انبیاء / ۲۸، بقره / ۲۵۵، یونس / ۳، مریم / ۸۷، طه / ۱۰۹، سبأ / ۲۳، زخرف / ۸۶.

النجم / ۲۶.

4. اعراف / ۴۴.

5. انفاق / ۳۷، روم / ۴، ۱۶، ۴۳، ۴۴، شوری / ۷، هود / ۱۰۵ - ۱۰۸، یس / ۵۹.

6. زمر / ۷۳، آل عمران / ۱۰۷، مریم / ۸۵، القیامه / ۲۴ - ۴۲، مطففین / ۲۴، غاشیه / ۸.

عبس / ۳۸ - ۳۹.

7. زمر / ۶۰ - ۷۱، آل عمران / ۱۰۶، انعام / ۱۲۴، یونس / ۲۷، مریم / ۸۶، طه / ۱۰۱.

۱۲۴ - ۱۲۶، ابراهیم / ۴۳، قمر / ۸، معارج / ۴۴، غاشیه / ۲، اسراء / ۷۲، ۹۷، عبس / ۴۰.

۴۱.

۸. مریم / ۷۱ - ۷۲.

۹. حدید / ۱۲.

۱۰. حدید / ۱۳ - ۱۵، نساء / ۱۴۰.

(صفحه ۴۱۶)

هنگامی که مؤمنان به بهشت، نزدیک می‌شوند درهای آن گشوده می‌شود و فرشتگان رحمت به استقبال آنان می‌آیند و با سلام و احترام، مژده سعادت ابدی به ایشان می‌دهند.

۱. و از سوی دیگر، هنگامی که کافران و منافقان به دوزخ می‌رسند درهای آن باز می‌شود و فرشتگان عذاب، با خشونت آنان را مورد سرزنش قرار داده به ایشان وعده عذاب ابدی می‌دهند.

بهشت

در بهشت، باغهای وسیع به پهنای آسمانها و زمین ۲ و پوشیده از انواع درختها با همه گونه میوه رسیده و در دسترس ۳ و ساختمانهای باشکوه و نه‌های آب زلال ۴ و شیر و عسل و شراب طهور ۵، و از هر چیزی که مورد میل و رغبت بهشتیان باشد ۶ و فوق خواسته‌های آنان وجود دارد ۷.

بهشتیان با لباسهای حریر و پرنیان و انواع زینتها آراسته ۸ و در روی یکدیگر بر تختهای مرصع و بسترهای نرم، تکیه می‌دهند و به حمد و سپاس الهی می‌پردازند ۹ و سخن بیهوده‌ای بر زبان نمی‌آورند و نمی‌شنوند ۱۰. نه سرما ایشان را می‌آزارد و نه گرما ۱۱، نه رنج و خستگی و ملالی دارند ۱۲ و نه ترس و اندوهی ۱۳، و نه در دل، کینه و کدورتی ۱۴.

پیش خدمتان زیبا در اطرافشان حرکت می‌کنند ۱۵ و جامهای شراب بهشتی به آنان

*****

1. زمر / ۷۳، رعد / ۲۲، ۲۴.
2. آل عمران / ۱۳۳، حدید / ۲۱.
3. الحاقه / ۲۳، الدهر / ۶، ۱۸، ۲۱، مطفین / ۲۸.
4. بقره / ۲۵، آل عمران / ۱۵، و دهها آیه دیگر.
5. محمد / ۱۵، الدهر / ۶، ۱۸، ۲۱، مطفین / ۲۸.
6. نحل / ۳۱، فرقان / ۱۶، زمر / ۳۴، فصلت / ۳۱، شوری / ۲۲، زخرف / ۷۰، ۷۱، ق / ۳۵.
7. ق / ۳۵.
8. کهف / ۳۱، حج / ۲۳، فاطر / ۳۳، دخان / ۵۳، دهر / ۲۱، اعراف / ۳۲.
9. اعراف / ۴۳، یونس / ۱۰، فاطر / ۳۴، زمر / ۷۴.
10. مریم / ۶۲، نبأ / ۳۵، غاشیه / ۱۱.
11. دهر / ۱۳.
12. مریم / ۶۲، نبأ / ۳۵، غاشیه / ۱۱.
13. اعراف / ۳۵، حجر / ۴۸.
14. اعراف / ۴۳، حجر / ۴۷.
15. طور / ۲۲، واقعه / ۱۷، دهر / ۱۹.

(صفحه ۴۱۷)

می نوشانند که لذت و نشاط زاید الوصفی می بخشد و هیچ گونه آفتی ندارد ۱ و از انواع میوه‌ها و گوشت مرغان، تناول می کنند ۲ و از مصاحبت همسران زیبا و مهربان و نآلوده بهره می برند ۳ و از همه بالاتر، از نعمت روحی رضوان الهی برخوردار می شوند ۴ و لطفهایی را از پروردگارشان دریافت می دارند که ایشان را غرق سرور می سازد و هیچ کس نمی تواند تصویری از مرتبه آن سرور، داشته باشد ۵ و این سعادت بی مانند و

نعمتهای وصف ناشدنی و رحمت و رضوان و قرب الهی برای همیشه ادامه خواهد یافت
۶ و پایانی نخواهد داشت ۷.

دوزخ

دوزخ، جایگاه کافران و منافقاتی است که هیچ نور ایمانی در دلهایشان وجود ندارد ۸،
و گنجایش آن، چنان است که پس از در بر گرفتن همه تبهکاران، باز هم «هل من مزید»
می گویند ۹! سراسر آتش است و آتش، عذاب است و عذاب!!

شعله‌های آتش از هر سو زبانه می کشد و صدای گوش خراش و خشم آلود آنها بر

وحشت و

*****

1. صافات / ۴۵ - ۴۷، ص / ۵۱، طور / ۲۳، زخرف / ۷۱، واقعه / ۱۸ - ۱۹، دهر / ۵ -
۶، ۱۵ - ۱۹، نبأ / ۳۴، مطففین / ۲۵ - ۲۸.

2. ص / ۵۱، طور / ۲۲، الرحمن / ۵۲، ۶۸، واقعه / ۲۰ - ۲۱، مرسلات / ۴۲، نبأ / ۳۲.

3. بقره / ۲۵، آل عمران / ۱۵، نساء / ۵۷، صافات / ۴۸ - ۴۹، ص / ۵۲، زخرف / ۷۰،

دخان / ۵۴، طور / ۲۰، الرحمن / ۵۶، ۷۰ - ۷۴، واقعه / ۲۲ - ۲۳، ۳۴ - ۳۷، نبأ / ۳۳.

4. آل عمران / ۱۵، توبه / ۲۱، ۷۲، حدید / ۲۰، مائده / ۱۱۹، مجادله / ۲۹، بینه / ۸.

5. سجده / ۱۷.

6. بقره / ۲۵ - ۸۲، آل عمران / ۱۰۷، ۳۶، ۱۹۸، نساء / ۱۳، ۵۷، ۱۲۲، مائده / ۸۵، ۱۱۹،

اعراف / ۴۲، توبه / ۲۲، ۷۲، ۸۹، ۱۰۰، یونس / ۲۶، هود / ۲۳، ۱۰۸، ابراهیم / ۲۳، حجر

/ ۴۸، کهف / ۳، ۱۰۸، طه / ۷۶، انبیاء / ۱۰۲، مؤمنون / ۱۱، فرقان / ۱۶، ۷۶، عنکبوت /

۵۸، لقمان / ۹، زمر / ۷۳، زخرف / ۷۱، احقاف / ۱۴، ق / ۳۴، فتح / ۵، حدید / ۱۲،

مجادله / ۲۲، تغابن / ۹، طلاق / ۱۱، بینه / / ۸

7. دخان / ۵۶، فصلت / ۸، انشقاق / ۲۵، تین / ۶.

8. نساء / ۱۴۰ و دهها آیه دیگر.

9. ق / ۳۰.

(صفحه ۴۱۸)

اضطراب می‌افزاید ۱، قیافه‌ها عبوس و درهم کشیده و سیاه و زشت و چروکیده است ۲ و حتی در چهره فرشتگان دوزخیان هم اثری از مهر و عطوفت و نرمی دیده نمی‌شود ۳. دوزخیان با غل و زنجیر و بندهای آهنین، بسته شده‌اند ۴ و آتش، سراپای آنان را فراگرفته ۵، و خودشان آتش گیره‌اند ۶. در فضای دوزخ جز آه و ناله و ضجه و فریاد دوزخیان و نهیب دوزخیان، صدایی به گوش نمی‌رسد ۷. بر سر و روی تبه‌کاران، آب جوشان می‌ریزند که اندرون آنان را نیز ذوب می‌کند ۸، و هر گاه از فرط عطش و التهاب، درخواست آب کنند، آب داغ و آلوده و گندیده‌ای به آنان داده می‌شود که آن را با حرص و ولع می‌نوشند ۹، و غذایشان از درخت «زقوم» است که از آتش می‌روید و خوردن آن بر سوزش اندرونشان می‌افزاید ۱۰، و لباسشان از ماده سیاه و چسبنده‌ای است که خود، موجب عذابشان می‌گردد ۱۱ و همنشینان شیاطین و جنیان گنه‌کارند که آرزوی دوری از آنان را می‌کنند ۱۲، و نسبت به یکدیگر نیز لعن و نفرین می‌فرستند ۱۳.

همین که بخواهند زبان عذرخواهی به درگاه الهی گشایند فرمان دورباش و ساکت باش، خاموششان می‌کند ۱۴ پس به دوزخبانان پناه می‌برند که شما از خدا بخواهید که اندکی از عذاب ما بکاهد، پاسخ می‌شنوند: مگر خدای متعال، پیامبران را مبعوث نفرمود و حجت را بر شما تمام نکرد ۱۵؟

بار دیگر، درخواست مرگ می‌کنند و جواب می‌شنوند که شما برای همیشه در دوزخ خواهید

*****

1. هود / ۱۰۶، انبیاء / ۱۰۰، فرقان / ۱۲، ملک / ۷ - ۸.

2. آل عمران / ۱۰۶، مُلک / ۲۷، مؤمنون / ۱۰۴، زمر / ۶۰.
3. تحریر / ۹۱.
4. ابراهیم / ۵، سبأ / ۴۹، غافر / ۳۳، الحاقه / ۷۲، دهر / ۴.
5. ابراهیم / ۵۰، فرقان / ۱۳، انبیاء / ۹۸، جن / ۱۵، تحریم / ۶.
6. بقره / ۲۴، آل عمران / ۱۰، انبیاء / ۹۸، جن / ۱۵، تحریم / ۶.
7. فرقان / ۱۳ - ۱۴، انشقاق / ۱۱.
8. حج / ۱۹، ۲۰، دخان / ۴۸.
9. انعام / ۷۰، یونس / ۴، کهف / ۲۹، واقعه / ۴۲ - ۴۴، محمد / ۱۵.
10. صافات / ۶۲ - ۶۶، ص / ۵۷، دخان / ۴۵ - ۴۶، واقعه / ۵۲، ۵۳، نبأ / ۲۵، غاشیه / ۷ - ۶.

11. ابراهیم / ۱۷، طه / ۷۴، فاطر / ۳۶.
12. زخرف / ۳۸ - ۳۹، شعراء / ۹۴ - ۹۵، ص / ۸۵.
13. اعراف / ۳۸ - ۳۹، عنکبوت / ۲۵، مرسلات / ۳۵ - ۳۶.
14. مؤمنون / ۱۰۸، روم / ۵۷، غافر / ۵۲، مرسلات / ۳۵ - ۳۶.
15. غافر / ۴۹ - ۵۰.

(صفحه ۴۱۹)

ماند ۱ و با اینکه مرگ از هر سوی برایشان می بارد نمی میرند ۲ و هر چه پوست بدنشان بسوزد بار دیگر پوست نو می روید و عذابشان ادامه می یابد ۳.

از بهشتیان درخواست اندکی آب و خوراک می کنند و پاسخ می شنوند که خدای متعال نعمتهای بهشتی را بر شما حرام کرده است ۴ و بهشتیان از آنان می پرسند: چه چیز موجب بدبختی شما شد و به دوزختان کشاند؟ می گویند: ما اهل نماز و عبادت خدا نبودیم و به مستمندان کمک نمی کردیم و با تبهکاران همسو می شدیم و روز قیامت را تکذیب می کردیم ۵.

آنگاه به ستیز با یکدیگر می‌پردازند ۶، گمراه شدگان به گمراه کنندگان می‌گویند: این شما بودید که ما را گمراه کردید، آنان پاسخ می‌دهند: شما به دلخواه از ما پیروی کردید ۷.

زیردستان به زبردستان می‌گویند: این شما بودید که ما را به این بدبختی کشانید، آنان پاسخ می‌دهند: مگر ما به زور، شما را از راه راست بازداشتیم ۸؟
سرانجام، به شیطان می‌گویند: این تو بودی که موجب گمراهی ما شدی، و او پاسخ می‌دهد: خدا به شما وعده راستین داد و نپذیرفتید، و من وعده دروغ دادم پذیرفتید، پس به جای سرزنش من، خویشتن را سرزنش کنید، و امروز هیچ کدام نمی‌توانیم به فریاد دیگری برسیم ۹ و بدین سان، چاره‌ای جز تن دادن به کیفر کفر و نافرمانی خودشان نمی‌بینند و جاودانه در عذاب می‌مانند ۱۰.

*****

1. زخرف / ۷۷.

2. ابراهیم / ۱۷، طه / ۷۴، فاطر / ۳۶.

3. نساء / ۵۶.

4. اعراف / ۵۰.

5. مدثر / ۳۹ - ۴۷.

6. ص / ۵۹ - ۶۴.

7. اعراف / ۳۸ - ۳۹، صافات / ۲۷ - ۳۳، ق / ۲۷ - ۲۸.

8. ابراهیم / ۲۱، سبأ / ۳۱ - ۳۳.

9. ابراهیم / ۲۲.

10. بقره / ۳۹، ۸۱، ۱۶۲، ۲۱۷، ۲۵۷، ۲۷۵، آل عمران / ۸۸، ۱۱۶، نساء / ۱۶۹، مائده /

۳۷، ۸۰، انعام / ۱۲۸، اعراف / ۳۶، توبه / ۱۷، ۶۳، ۶۸، یونس / ۲۷، ۵۲، هود / ۱۰۷،

رعد / ۵، نحل / ۲۹، کهف / ۱۰۸، طه / ۱۰۱، سجده / ۲۰، مؤمنون / ۱۰۳، احزاب / ۶۵،

زمر / ۷۲، غافر / ۷۶، زخرف / ۷۴، مجادله / ۱۷، تغابن / ۱۰، جن / ۲۳، بینه / ۶.
(صفحه ۴۲۰)

پروشی

- 1- اوضاع زمین و آسمان به هنگام رستاخیز را شرح دهید.
- 2- کیفیت آغاز رستاخیز و اوصاف آن را بیان کنید.
- 3- محکمه عدل الهی را شرح دهید.
- 4- حرکت مؤمنان و کافران بسوی اقامتگاه ابدیشان را توضیح دهید.
- 5- نعمتهای بهشتی را شرح دهید.
- 6- اوضاع دوزخ و دوزخیان را بیان کنید.
- 7- گفتگوهای دوزخیان را شرح دهید.

51 مقایسه دنیا با آخرت

مقدمه

(صفحه ۴۲۳)

با شناختی که درباره عالم آخرت از راه عقل و نقل به دست آورده ایم می‌توانیم دنیا و آخرت را از جهات مختلفی مورد مقایسه و سنجش قرار دهیم. خوشبختانه این مقایسات در خود قرآن کریم هم انجام گرفته است و ما می‌توانیم با استفاده از بیانات قرآنی، زندگی دنیا و آخرت را مورد ارزیابی صحیح قرار دهیم و برتری عالم آخرت را تبیین کنیم.

فناپذیری دنیا و ابدیت آخرت

نخستین اختلاف بارز بین عالم دنیا و عالم آخرت، محدودیت عمر دنیا و جاودانگی آخرت است. عمر هر انسانی در این جهان، سرآمدی دارد که دیر یا زود فرامی‌رسد و حتی اگر کسی صدها و هزاران سال هم در دنیا زندگی کند سرانجام با دگرگونی نهایی جهان طبیعت و هنگام «نفخ صور اول» پایان خواهد یافت چنانکه در درسهای پیشین دانسته شد، از سوی دیگر، قریب هشتاد آیه قرآن، دلالت بر ابدیت و جاودانگی جهان آخرت دارد ۱ و روشن است که متناهی هر قدر هم طولانی باشد نسبتی با نامتناهی نخواهد داشت.

پس عالم آخرت از نظر بقاء و دوام، برتری عظیمی بر دنیا دارد و این، مطلبی است که در

*****

۱. رجوع کنید به آیات خلود و جاودانگی بهشت و دوزخ.

(صفحه ۴۲۴)

آیات متعددی با تعبیر «ابقی» ۱ بودن آخرت و «قلیل» بودن دنیا ۲، خاطر نشان شده، و در آیات دیگری با تشبیه زندگی دنیا به گیاهی که تنها چند روزی سبز و خرم است و سپس به زردی و پژمردگی می‌گراید و سرانجام، خشک و نابود می‌شود ۳ مورد تأکید قرار گرفته است، و در آیه‌ای به طور کلی می‌فرماید: آنچه نزد خدای متعال است باقی می‌ماند ۴.

تفکیک نعمت از عذاب در آخرت

تفاوت اساسی دیگر بین زندگی دنیا و زندگی آخرت این است که خوشیهای دنیا و زندگی دنیا آمیخته با رنج و زحمت است و چنان نیست که دسته‌ای مردم همیشه و از هر جهت متنعم و شاد و آسوده، و دسته دیگری همواره معذب و غمگین و ناراحت باشند بلکه همه مردم کمابیش از لذتها و شادیها و آسایشهایی برخوردارند و نیز رنجها

و غمها و نگرانیهایی دارند. ولی جهان دیگر، دارای دو بخش مجزی (بهشت و دوزخ) است و در یک بخش، اثری از عذاب و رنج و ترس و اندوه نیست و در بخش دیگر جز آتش و درد و حسرت و اندوه یافت نمی‌شود و طبعاً لذتها و رنجهای دنیوی خواهد بود.

این مقایسه نیز در قرآن کریم انجام گرفته و برتری نعمتهای اخروی و جوار و قرب الهی بر نعمتهای دنیا مورد تأکید واقع شده ۵، چنانکه سخت تر بودن عذاب آخرت از رنجها و مصیبتهای دنیا خاطر نشان شده است ۶.

اصالت آخرت

فرق مهم دیگر بین دنیا و آخرت این است که زندگی دنیا، مقدمه آخرت و وسیله‌ای برای

*****

1. کهف / ۴۶، مریم / ۷۶، طه / ۷۳، ۱۳۱، قصص / ۶۰، شوری / ۳۶، غافر / ۳۹، اعلی / ۱۷.

2. آل عمران / ۱۹۷، نساء / ۷۷، توبه / ۳۸، نحل / ۱۱۷.

3. یونس / ۲۴، کهف / ۴۵ - ۴۶، حدید / ۲۰.

4. نحل / ۹۶.

5. آل عمران / ۱۵، نساء / ۷۷، انعام / ۳۲، اعراف / ۳۲، یوسف / ۱۰۹، نحل / ۳۰،

کهف / ۴۶، مریم / ۷۶، طه / ۷۳، ۱۳۱، قصص / ۶۰، شوری / ۳۶، اعمی / ۱۷.

6. رعد / ۳۴، طه / ۱۲۷، سجده / ۲۱، زمر / ۲۶، فصلت / ۱۶، قلم / ۳۳، غاشیه / ۲۴.

(صفحه ۴۲۵)

کسب سعادت ابدی است، و زندگی آخرت، زندگی نهایی و اصیل می‌باشد و هر چند زندگی دنیا و نعمتهای مادی و معنوی آن، مطلوب آدمی است ولی با توجه به اینکه

همه آنها ابزار آزمایش و وسیله تکامل حقیقی و تحصیل سعادت ابدی است، اصالتی نخواهد داشت و ارزش واقعی آنها وابسته به توشه‌ای است که شخص برای زندگی ابدیش برمی دارد ۱.

از این رو، اگر کسی زندگی اخروی را فراموش کند و چشم خود را به زرق و برق دنیا بدوزد و لذا ایند آن را نشناخته و برای آن، ارزشی پنداری قائل شده است زیرا وسیله را بجای هدف گرفته است و چنین کاری جز بازی و سرگرمی و فریب خوردگی نخواهد بود و به همین جهت، قرآن کریم زندگی دنیا را بازی و سرگرمی و ابزار فریب نامیده ۲، و زندگی آخرت را زندگی حقیقی دانسته است ۳. ولی باید توجه داشت که همه نکوهشهایی که از دنیا شده، مربوط به نوع نگرش و جهت گیری انسانهای دنیا طلب است و گرنه، زندگی دنیا برای بندگان شایسته خدا که حقیقت آن را می‌شناسند و به نظر وسیله به آن می‌نگرند و از هر لحظه عمر خود، برای سعادت ابدیشان بهره می‌گیرند نه تنها نکوهشی ندارد بلکه دارای ارزش فوق العاده‌ای می‌باشد.

نتیجه انتخاب زندگی دنیا

با توجه به امتیازات عالم آخرت و برتری زاید الوصف نعمتهای بهشتی و رضوان و قرب الهی بر لذا ایند دنیا، جای تردید نیست که برگزیدن زندگی دنیا بر آخرت، کاری نابخردانه خواهد بود ۴ و نتیجه‌ای جز حسرت و ندامت نخواهد داشت. ولی زشتی و نادرستی چنین گزینشی هنگامی بیشتر ظاهر می‌شود که بدانیم انتخاب دنیا و دلبستگی به لذا ایند آن، نه تنها موجب محرومیت از سعادت ابدی می‌شود بلکه عامل مهمی برای شقاوت جاودانگی جاودانی نیز می‌باشد.

توضیح آنکه: اگر انسان می‌توانست به جای سعادت ابدی، لذا ایند زود گذر دنیا را انتخاب کند اما به گونه‌ای که پی آمد سویی برای جهان ابدی نداشته باشد چنین کاری با توجه به رجحان

*****

1. قصص / ۷۷.

2. آل عمران / ۱۸۵، عنکبوت / ۶۴، محمد / ۳۶، حدید / ۲۰.

3. عنکبوت / ۶۴، فجر / ۲۴.

4. اعلیٰ / ۱۶، فجر / ۲۴.

(صفحه ۴۲۶)

فوق العاده سعادت اخروی، کاری ابلهانه می‌بود ولی هیچ کس را گریزی از جهان ابدی نیست و کسی که تمام نیروی خود را صرف زندگی دنیا کرده و عالم آخرت را به دست فراموشی سپرده و یا اساساً آن را انکار کرده است نه تنها از نعمتهای بهشتی، محروم می‌شود بلکه برای همیشه گرفتار عذابه‌های دوزخی خواهد شد و زیان مضاعفی خواهد کرد ۱.

این است که قرآن کریم، از یک سو، برتری نعمتهای اخروی را گوشزد می‌کند و هشدار می‌دهد که مبادا زندگی دنیا، شما را بفریبد ۲، و از سوی دیگر، زیانهای دلبستگی به دنیا و فراموش کردن آخرت و انکار جهان ابدی یا شک درباره آن را برمی‌شمرد و تأکید می‌کند که چنین اموری موجب شقاوت و بدبختی جاودانی می‌شود ۳ و چنان نیست که انتخاب کننده دنیا تنها از پاداش اخروی، محروم شود بلکه علاوه بر آن، به کیفر ابدی نیز محکوم خواهد شد.

و راز آن این است که شخص دنیاپرست، استعدادهای خداداد را ضایع کرده و درختی که می‌بایست میوه سعادت ابدی به بار آورد را خشکانده و بی‌ثمر ساخته است و حقّ مُنعم حقیقی (پرستش) را رعایت نکرده و نعمتهای او را در راهی که مورد رضایت وی نبوده صرف کرده است و چنین کسی است که هنگام دیدن نتایج سوء گزینش خود، آرزو می‌کند که ای کاش خاک می‌بودم و به چنین سرنوشت شومی مبتلا نمی‌شدم ۴.

پرسش

- 1- وجوه تفاوت بین دنیا و آخرت را بیان کنید.
  - 2- جهت نکوهش از دنیا را شرح دهید.
  - 3- زیانهای دنیاگرایی را شرح دهید.
  - 4- چرا عدم ایمان به آخرت، موجب عذاب ابدی می شود؟
- *****

1. هود / ۲۲، کهف / ۱۰۴ - ۱۰۵، نمل / ۴ - ۵.
2. بقره / ۱۰۲، ۲۰۰، توبه / ۳۸، روم / ۳۳، فاطر / ۵، شوری / ۲۰، زخرف / ۳۴ - ۳۵.
3. اسراء / ۱۰، بقره / ۸۶، انعام / ۱۳۰، یونس / ۷ - ۸، هود / ۱۵ - ۱۶، ابراهیم / ۳، نحل / ۲۲، ۱۰۷، مؤمنون / ۷۴، نمل / ۴ - ۵، ۶۶، روم / ۷، ۱۶، لقمان / ۴، سبأ / ۸، ۲۱، زمر / ۴۵، فصلت / ۷، نازعات / ۳۸ - ۳۹.
4. نبأ / ۴۰.

52 رابطه دنیا با آخرت

مقدمه

(صفحه ۴۲۹)

دانستیم که زندگی انسان، منحصر به همین زندگی زودگذر دنیا نیست و بار دیگر در عالم آخرت، زنده می شود و برای همیشه در آن عالم، زنده خواهد ماند و نیز دانستیم که زندگی آخرت، زندگی حقیقی و عینی است به گونه ای که زندگی دنیا در برابر آن، شایسته نام زندگی نیست نه این که معنای زندگی آخرت، نام نیک و بد یا امری پنداری و اعتباری باشد.

اکنون، نوبت آن رسیده که به تبیین رابطه بین زندگی دنیا و زندگی آخرت، و تعیین نوع ارتباط بین آنها پردازیم. البته در ضمن بحثهای گذشته تا حدودی نوع این ارتباط، معلوم شد ولی نظر به کژاندیشهایی که در این زمینه، وجود دارد بجاست که توضیح

بیشتری در این باره، داده شود و با استفاده از دلایل عقلی و بیانات قرآنی، چگونگی ارتباط بین دنیا و آخرت، روشن گردد.

دنیا مزرعه آخرت است

نخستین مطلبی که در اینجا باید مورد تأکید، قرار گیرد این است که سعادت و شقاوت آخرت، تابع رفتارهای انسان در دنیا است و چنان نیست که برای به دست آوردن نعمتهای اخروی بتوان در همان عالم، تلاش کرد و کسانی که دارای نیروی بدنی یا فکری بیشتری باشند بتوانند از نعمتهای بیشتری بهره مند شوند و یا کسانی بتوانند با حيله و نیرنگ، از (صفحه ۴۳۰)

دستاوردهای دیگران، سوءاستفاده کنند چنانکه بعضی از نادانان چنین تصویری داشته‌اند و عالم آخرت را کاملاً مستقل از دنیا می‌پنداشته‌اند. قرآن کریم از قول بعضی از کافران نقل می‌فرماید: «وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُدِدْتُ إِلَىٰ رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا» ۱. (شخص دنیا طلب گفت:) گمان نمی‌کنم که رستاخیز بپا شود و اگر (بپا شد و) به سوی پروردگارم بازگردانده شدم نیک فرجام تر از نعمتهای دنیا را در آنجا خواهم یافت. و در جای دیگر می‌فرماید:

«وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُجِعْتُ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَىٰ» ۲. گمان نمی‌کنم که رستاخیز بپا شود و اگر (بپا شد و) به سوی پروردگار بازگردانده شدم نزد او بهترین (نعمتها) را خواهم داشت.

چنین کسانی یا گمان می‌کرده‌اند که در عالم آخرت هم می‌توانند با تلاش خودشان نعمتهای فراوانی را به دست آورند، و یا گمان می‌کرده‌اند که بهره مندی ایشان در دنیا نشانه لطف خاص الهی به آنان است پس در آخرت هم مشمول چنین الطافی خواهند

بود!

به هر حال! اگر کسی به وجود عالم آخرت به عنوان عالمی کاملاً مستقل از دنیا باور داشته باشد و اعمال نیک و بدی که در اینجا انجام می‌دهد را مؤثر در نعمتها و عذابهای آن عالم نداند به معادی که یکی از اصول اعتقادی ادیان آسمانی می‌باشد ایمان نیاورده است زیرا قوام این اصل، به پاداش و کیفر اعمال دنیوی است و به همین جهت، عالم دنیا بازار و تجارتخانه یا مزرعه آخرت، نامیده شده که در اینجا باید به تلاش و کشت و کار پرداخت و درآمد و محصول پایدارش را باید در آنجا دریافت کرد ۳ و مقتضای براهین معاد و بیانات قرآنی نیز همین است و نیازی به توضیح ندارد.

نعمتهای دنیا موجب سعادت اخروی نمی‌شود

بعضی دیگر می‌پنداشتند که مال و فرزند و سایر وسایل عیش و نوش دنیا، موجب

راحتی

*****

1. کهف / ۳۶.

2. فصلت / ۵۰.

3. باید توجه داشت که در قرآن کریم، از پاداش و کیفر دنیوی نیز یاد شده است ولی

پاداش و کیفر کامل و پایدار، مخصوص آخرت است.

(صفحه ۴۳۱)

و آسایش آخرت هم خواهد بود و شاید دفن کردن سیم و زر و گوهرهای گرانبها و

حتی مواد غذایی همراه مردگان، ناشی از چنین پنداری بوده است.

قرآن کریم، تأکید می‌کند که نه مال و فرزند به خودی خود (و صرف نظر از رفتار

مربوط به آنها) موجب تقرب به خدای متعال می‌شود ۱ و نه در جهان آخرت، سودی به

کسی ۲ می‌بخشد، و اساساً این گونه روابط و اسباب دنیوی گسسته می‌شود ۳ و هر

کسی داراییها و متعلقات خود را رها می کند ۴ و تک و تنها به سوی خدای متعال، محشور می گردد ۵ و فقط روابط معنوی الهی، پایدار می ماند و به همین جهت، مؤمنانی که با همسران و فرزندان و بستگانشان پیوندهای ایمانی دارند در بهشت با هم خواهند بود ۶.

حاصل آنکه: رابطه بین دنیا آخرت از قبیل رابطه بین پدیده های دنیا با یکدیگر نیست و چنان نیست که هر کسی در دنیا نیرومندتر و زیباتر و شادتر و بهره مندتر باشد در آخرت هم همان گونه محشور شود و گرنه می بایست فرعونها و قارونها سعادت اخروی بیشتری داشته باشند بلکه چه بسا کسانی که در دنیا ناتوان و رنجور و تهیدست باشند ولی در اثر انجام وظایف الهی، سالم و زیبا و نیرومند، محشور و از نعمتهای ابدی برخوردار گردند.

بعضی از ناآگاهان چنین پنداشته اند که مفاد آیه شریفه «وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا» ۷.

این است که سلامت و بهره مندیهای دنیا، رابطه مستقیم با سلامت و بهره مندیهای آخرت دارد، غافل از آنکه: منظور از «کوری» در این آیه، کوری ظاهری نیست بلکه مقصود، کوردلی است چنانکه در آیه دیگری می فرماید:

«فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ» ۸.

همانا چشمها نابینا نمی شود بلکه دلهایی که در سینه هاست نابینا می شود.

*****

1. سبأ / ۳۷.

2. شعراء / ۸۸، لقمان / ۳۳، آل عمران / ۱۰، ۱۱۶، مجادله / ۱۷.

3. بقره / ۱۶۶، مؤمنون / ۱۰۱.

4. انعام / ۹۴.

5. مریم / ۸۰، ۹۵.

6. رعد / ۲۳، غافر / ۸، طور / ۲۱.

7. اسراء / ۷۲. (کسی که در دنیا کور باشد در آخرت هم کور و گمراه تر خواهد بود).

8. حج / ۴۶.

(صفحه ۴۳۲)

و در جای دیگر می فرماید:

«وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكاً وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى. قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيْرًا. قَالَ كَذَلِكَ آيَاتُنَا فَنَسِيْتَهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى»
۱.

و کسی که از یاد من (یا کتاب من) اعراض کرد زندگی سختی خواهد داشت و روز قیامت، او را کور خواهیم کرد. گوید: چرا مرا کور محشور کردی در صورتی که قبلاً نابینا بودم؟ (خدای متعال) گوید: همچنانکه آیات ما به تو رسید و آنها را به فراموشی سپردی امروز فراموش می شوی!

پس علت کوری آن جهان، فراموش کردن آیات الهی در این جهان است نه کوری ظاهری.

پس رابطه دنیا و آخرت، غیر از نوع رابطه‌ای است که بین اسباب و مسببات دنیوی، وجود دارد.

نعمتهای دنیا موجب شقاوت اخروی هم نمی شود

از سوی دیگر، بعضی پنداشته‌اند که میان نعمتهای دنیا و نعمتهای آخرت، رابطه معکوس، برقرار است و کسانی به سعادت اخروی می‌رسند که از نعمتهای دنیا، بهره‌ای نبرده باشند و بر عکس، کسانی که از نعمتهای دنیوی، برخوردار باشند از سعادت اخروی، محروم خواهند بود و به آیات و روایاتی تمسک کرده‌اند که دلالت دارد بر

اینکه دنیاپرستان، بهره‌ای از آخرت ندارند. غافل از ۲ اینکه دنیاطلبی، مساوی با بهره مندی از نعمتهای دنیا نیست بلکه دنیاطلب، کسی است که لذتهای دنیا را هدف فعالیت‌های خود قرار دهد و همه نیروهایش را صرف دستیابی به آنها کند هر چند به خواسته‌هایش نرسد؛ و آخرت طلب، کسی است که دل به لذتهای دنیا نبندد و هدفش زندگی آخرت باشد هر چند از نعمتهای دنیوی فراوانی برخوردار باشد مانند

*****

1. طه / ۱۲۴ - ۱۲۶.

2. بقره / ۲۰۰، آل عمران / ۷۷، اسراء / ۱۸، شوری / ۲۰، احقاف / ۲۰.

(صفحه ۴۳۳)

حضرت سلیمان و بسیاری از انبیاء و اولیاء خدا (سلام الله علیهم اجمعین) که از نعمتهای دنیوی زیادی بهره مند بوده‌اند و از آنها برای رسیدن به سعادت اخروی و رضوان الهی، استفاده می‌کرده‌اند.

پس میان بهره مندی از نعمتهای دنیوی و بهره مندی از نعمتهای اخروی، نه تناسب مستقیم، وجود دارد و نه تناسب معکوس. بلکه هم نعمتها و هم بلاهای دنیا براساس تدبیر حکیمانه الهی بین انسانها تقسیم شده ۱، و همه آنها وسیله آزمایش ایشان است ۲ و بهره مندی یا محرومیت از نعمتهای دنیا خودبخود نشانه نزدیکی یا دوری از رحمت الهی و سبب سعادت یا شقاوت اخروی نیست ۳.

نتیجه

نتیجه‌ای که از این بحثها به دست آمد این است که انکار همه گونه رابطه بین دنیا و آخرت در حکم انکار معاد است، ولی نه رابطه‌ای بین نعمتهای آخرت، وجود دارد و نه بین نعمتهای دنیا و عذابهای آخرت و بالعکس، و به طور کلی، رابطه بین دنیا و آخرت از قبیل رابطه بین پدیده‌های دنیوی نیست و محکوم قوانین فیزیکی و بیولوژیکی

نمی‌باشد بلکه آنچه موجب نعمت یا عذاب اخروی می‌شود اعمال اختیاری انسانها در دنیا است آن هم نه از آن جهت که صرف کردن نیرو و انرژی و ایجاد تغییراتی در مواد است بلکه از آن جهت که از ایمان و کفر باطنی، سرچشمه می‌گیرد و این است مفاد صدها آیه قرآن که بهره مندی از سعادت آخرت را در گروی ایمان به خدا و روز قیامت و انبیای الهی، و انجام دادن کارهای خداپسند مانند نماز و روزه و جهاد و انفاق و احسان به بندگان خدا و امر به معروف و نهی از منکر از منکر و مبارزه با کافران و ستمگران و اقامه عدل و قسط دانسته؛ و مبتلا شدن به عذاب ابدی را معلول کفر و شرک و نفاق و انکار قیامت و تکذیب انبیاء، و ارتکاب انواع گناهان و ستمها

*****

1. زخرف / ۳۲.

2. انفال / ۲۸، انبیاء / ۳۵، تغابن / ۱۵، اعراف / ۱۶۸، کهف / ۷، مائده / ۴۸، انعام /

۱۶۵، نمل / ۴۰، آل عمران / ۱۸۶.

3. آل عمران / ۱۷۹، مؤمنون / ۵۶، فجر / ۱۵ - ۱۶.

(صفحه ۴۳۴)

قلمداد کرده است و در آیات فراوانی به طور اجمال، عامل سعادت اخروی را «ایمان و عمل صالح» ۱ و عامل شقاوت ابدی را «کفر و گناه» ۲ معرفی کرده است.

پرسش

- 1- انکار رابطه بین دنیا و آخرت، چه اشکالی دارد؟
- 2- معنای مزرعه بودن دنیا برای آخرت را توضیح دهید.
- 3- چه نسبتی بین نعمتهای دنیا و نعمتهای آخرت، وجود دارد؟
- 4- چه نسبتی بین نعمتهای دنیا و عذابهای آخرت، وجود دارد؟
- 5- میان چه اموری از دنیا و سعادت و شقاوت آخرت، رابطه حقیقی برقرار است؟

*****

1. بقره / ۲۵، ۳۸، ۶۲، ۸۲، ۱۰۳، ۱۱۲، ۲۷۷، آل عمران / ۱۵، ۵۷، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۳۳، ۱۷۹، ۱۹۵، ۱۹۸، نساء / ۱۳، ۵۷، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۵۲، ۱۶۲، ۱۷۳، مائده / ۹، ۶۵، ۶۹، انعام / ۴۸، توبه / ۷۲، یونس / ۴، ۹، ۶۳، ۶۴، رعد / ۲۹، ابراهیم / ۲۳، نحل / ۹۷، کهف / ۲، ۲۹، ۳۰، ۱۰۷، طه / ۷۵، حج / ۱۴، ۲۳، ۵۰، ۵۶، فرقان / ۱۵، عنکبوت / ۷، ۹، ۵۸، روم / ۱۵، لقمان / ۸، سجده / ۱۹، سبأ / ۴، ۳۷، فاطر / ۷، ص / ۴۹، زمر / ۲۰، ۳۳، ۳۵، غافر / ۴۰، فصلت / ۸، شوری / ۲۲، ۲۶، جاثیه / ۳۰، فتح / ۱۷، حدید / ۱۲، ۲۱، تغابن / ۹، طلاق / ۱۱، انشقاق / ۲۵، بروج / ۱۱، تین / ۶، بینه / ۷ - ۸.
2. بقره / ۲۴، ۳۹، ۸۱، ۱۰۴، ۱۶۱، ۱۶۲، آل عمران / ۲۱، ۵۶، ۸۶، ۸۸، ۹۱، ۱۱۶، ۱۳۱، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۹۶، ۱۹۷، نساء / ۱۴، ۵۶، ۱۲۱، ۱۴۵، ۱۵۱، ۱۶۱، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۳، مائده / ۱۰، ۳۶، ۷۲، ۸۶، انعام / ۴۹، توبه / ۳، ۶۸، یونس / ۴، ۸، رعد / ۵، کهف / ۳۲، غافر / ۶، شوری / ۲۶، جاثیه / ۱۱، فتح / ۱۳، ۱۷، حدید / ۱۹، مجادله / ۵، تغابن / ۱۰، ملک / ۶، انشقاق / ۲۲، ۲۴، غاشیه / ۲۳ - ۲۴، بینه / ۶.

53 نوع رابطه بین دنیا و آخرت

مقدمه

(صفحه ۴۳۷)

دانستیم که میان ایمان و عمل صالح از یک سو، و قرب الهی و نعمتهای اخروی از سوی دیگر؛ و همچنین میان کفر و گناه از یک سو، و دوری از خدا و محرومیت از نعمتهای ابدی از سوی دیگر، تناسب مستقیم وجود دارد و نیز به ایمان و عمل صالح با عذابهای اخروی، و بین کفر و گناه با نعمتهای ابدی، تناسب معکوسی برقرار است و درباره اصل این تناسبها از دیدگاه قرآن کریم، جای هیچ گونه شک و شبهه‌ای نیست و انکار آنها به مثابه انکار قرآن است.

اما پیرامون این مطلب ضروری، مسائلی مطرح می‌شود که نیاز به بحث و توضیح دارد.

مانند اینکه: آیا روابط مذکور، روابطی حقیقی و تکوینی است یا صرفاً تابع وضع و قرارداد است و چه رابطه‌ای بین ایمان و عمل صالح و نیز بین کفر و گناه، وجود دارد و آیا میان خود اعمال نیک و بد هم تأثیر و تأثری وجود دارد یا نه؟ در این درس، نخستین مسأله را مورد بحث قرار داده توضیح خواهیم داد که روابط فوق الذکر، اموری جعلی و قراردادی نیستند.

رابطه حقیقی یا قراردادی

چنانکه بارها اشاره کردیم رابطه بین اعمال دنیوی و نعمتها یا عذابهای اخروی، از قبیل روابط مادی و معمولی نیست و نمی‌توان آن را براساس قوانین فیزیکی یا شیمیایی یا ... تفسیر و تبیین کرد و حتی تصور اینکه انرژی مصرف شده در اعمال انسانی، براساس نظریه تبدیل ماده و انرژی به یکدیگر تجسم می‌یابد و به صورت نعمتها یا عذابهای اخروی، ظاهر (صفحه ۴۳۸)

می‌شود تصور نادرستی است، زیرا:

اولاً انرژی مصرف شده در گفتارها و کردارهای یک انسان، شاید به اندازه‌ای نباشد که تبدیل به یک دانه سیب شود چه رسد به نعمتهای بی شمار بهشتی!

ثانیاً تبدیل ماده و انرژی به یکدیگر بر طبق عوامل خاصی انجام می‌گیرد و ربطی به نیکی و بدی اعمال و نیت فاعلی ندارد و براساس هیچ قانون طبیعی نمی‌توان بین اعمال خالصانه و اعمال ریاکارانه، فرق گذاشت تا انرژی یکی تبدیل به نعمت، و انرژی دیگری تبدیل به عذاب شود.

ثالثاً انرژی که یکبار در راه عبادتی صرف می‌شود ممکن است بار دیگر در راه عصیان بکار رود.

ولی نفی چنین رابطه‌ای به معنای انکار مطلق رابطه حقیقی نیست، زیرا دایره روابط

حقیقی، شامل روابط ناشناخته و تجربه ناپذیر هم می‌شود و علوم تجربی همان گونه که نمی‌توانند رابطه علیت بین پدیده‌های دنیوی و اخروی را اثبات کنند قادر به ابطال همه گونه رابطه علی و معلولی بین آنها هم نیستند، و فرض اینکه اعمال نیک و بد، تأثیر واقعی در روح انسانی داشته باشد و همان آثار روحی، موجب پیدایش نعمتها یا عذابهای اخروی گردد. نظیر تأثیر بعضی از نفوس در پدیده‌های خارق العاده چنین فرضی نامعقول نخواهد بود بلکه می‌توان براساس اصول فلسفی خاصی آن را اثبات کرد و بیان آنها متناسب با این کتاب نیست.

شواهد قرآنی

اما بیانات قرآنی، هر چند در غالب موارد به گونه‌ای است که رابطه جعلی و قراردادی را به ذهن می‌آورد مانند آیاتی که مشتمل بر تعبیر اجر و جزاء است ۱ ولی از آیات دیگری می‌توان استفاده کرد که رابطه بین اعمال انسان و ثواب و عقاب اخروی، بیش از یک رابطه قراردادی است، بنابراین، می‌توان گفت که تعبیرات دسته اول برای سهولت تفاهم و رعایت حال اکثریت مردم است که ذهنشان با این گونه مفاهیم، آشناتر است.

*****

1. تعبیر «اجر» در حدود نود بار، و تعبیر «جزاء» و مشتقاتش بیش از یکصد بار در قرآن کریم بکار رفته است.
(صفحه ۴۳۹)

همچنین در روایات شریفه، شواهد فراوانی یافت می‌شود بر این که اعمال اختیاری انسان، دارای صورتهای ملکوتی گوناگونی است که در عالم برزخ و قیامت، ظاهر می‌شود.

اینک نمونه‌ای از آیاتی را که دلالت بر وجود رابطه حقیقی بین اعمال انسان و نتایج

اخروی آنها دارد ملاحظه می کنیم.

«وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ» ۱.

هر خیری که برای خودتان پیش فرستید آن را نزد خدای متعال خواهید یافت.

«يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا» ۲.

روزی که هر کس عمل خیری که انجام داده است را حاضر شده می یابد و هر عمل بدی که انجام داده است (نیز). دوست دارد که میان او و اعمال بدش فاصله دوری باشد.

«يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ» ۳.

روزی که شخص می نگرد که دستانش چه چیزی را پیش فرستاده اند.

«فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ» ۴.

هر کس به اندازه ذره ای کار خوب کند آن را خواهد دید و هر کس به اندازه ذره ای کار بدی انجام دهد آن را خواهد دید.

«هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» ۵.

آیا جزایی که به شما داده می شود جز همان اعمالی است که (در دنیا) انجام می دادید؟

«إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا» ۶.

همانا کسی که اموال یتیمان را به ستم می خورند جز این نیست که آتشی را در شکمهایشان وارد می کنند.

بدیهی است صرف اینکه انسان در روز قیامت ببیند که چه کارهایی در دنیا انجام داده است

*****

1. بقره / ۱۱۰، و نیز رجوع کنید به مزمل / ۲۰.

2. آل عمران / ۳۰.

3. نبأ / ۴۰.

4. نمل / ۹۰، و نیز رجوع کنید به قصص / ۸۴.

5. زلزال / ۷ - ۸.

6. نساء / ۱۰.

(صفحه ۴۴۰)

پاداش و کیفر آنها نخواهد بود بلکه صورتهای ملکوتی آنهاست که در شکل نعمتها یا عذابهای گوناگون، ظاهر می شود و شخص به وسیله آنها متنعم یا معذب خواهد شد. چنانکه از همین آیه اخیر، استفاده می شود که صورت باطنی خوردن مال یتیم، خوردن آتش است و هنگامی که در جهان دیگر، حقایق ظاهر می شود خواهد دید که باطن فلان غذای حرام، آتش بوده و سوزش درونش را خواهد یافت و به او گفته خواهد شد: آیا این آتش جز همان مال حرامی است که خورده‌ای؟!

پرسی

1 - فرض اینکه تجسم اعمال، عبارت است از تبدیل انرژیهای مصرف شده در کارها به مواد، چه اشکالی دارد؟

2 - چگونه می توان رابطه حقیقی بین اعمال انسان و نتایج اخروی آنها را به صورت معقولی تصور کرد؟

3 - چه آیاتی دلالت بر تجسم اعمال دارد و وجه استعمال تعبیراتی مانند اجر و جزاء چیست؟

4 - آیا تجسم اعمال را می توان به حضور اعمال با همان صورتهای دنیوی، تفسیر کرد؟ چرا؟

54 نقش ایمان و کفر در سعادت و شقاوت

(صفحه ۴۴۳)

مسأله دیگر این است که آیا هر یک از ایمان و عمل صالح، عامل مستقلی برای سعادت ابدی است یا مجموع آنها موجب سعادت می شود و همچنین آیا هر یک از کفر و عصیان مستقلاً موجب عذاب ابدی می شود یا مجموع آنها چنین اثری را خواهد داشت و در صورت دوم، اگر کسی تنها ایمان یا عمل صالح را داشته باشد فرجام او چگونه خواهد بود و همچنین اگر کسی تنها کفر ورزیده باشد یا مرتکب گناهی شده باشد چه سرنوشتی خواهد داشت و اگر شخص با ایمانی مرتکب گناهان زیادی شده باشد یا شخص کافری اعمال نیک فراوانی انجام داده باشد آیا اهل سعادت خواهد بود یا اهل شقاوت و در هر صورت، اگر کسی بخشی از زندگی خود را با ایمان و عمل صالح، و بخش دیگر را با کفر و گناه سپری کند چه فرجامی خواهد داشت؟

این مسائل از نخستین قرن ظهور اسلام، مورد بحث واقع شد و کسانی مانند «خوارج» معتقد شدند که ارتکاب گناه، عامل مستقلی برای شقاوت ابدی است و بلکه موجب کفر و ارتداد می شود؛ و گروه دیگری مانند «مُرَجئه» معتقد شدند که وجود ایمان، برای سعادت ابدی کافی است و ارتکاب گناه، ضرری به سعادت مؤمن نمی زند.

اما قول حق این است که هر گناهی موجب کفر و شقاوت ابدی نمی شود، هر چند ممکن است تراکم گناهان، موجب سلب ایمان گردد و از سوی دیگر، چنان نیست که با وجود ایمان، هر گناهی بخشیده شود و هیچ اثر سویی نداشته باشد.

(صفحه ۴۴۴)

ما در این درس، نخست توضیحی پیرامون حقیقت ایمان کفر می دهیم و آن گاه به بیان نقش آنها در سعادت و شقاوت ابدی می پردازیم و مسائل دیگر را در درسهای آینده بیان خواهیم کرد.

حقیقت ایمان و کفر

ایمان حالتی است قلبی و روانی که در اثر دانستن یک مفهوم و گرایش به آن، حاصل می‌شود و با شدت و ضعف هر یک از این دو عامل، کمال و نقص می‌پذیرد و اگر انسان از وجود چیزی هر چند به صورت ظنی آگاه نباشد نمی‌تواند ایمان به آن، پیدا کند ولی تنها آگاهی و اطلاع، کفایت نمی‌کند زیرا ممکن است امر مورد آگاهی یا لوازم آن، خلاف دلخواهش باشد و گرایش به ضد آن داشته باشد و از این رو، تصمیم بر عمل کردن به لوازم آن نگیرد و حتی تصمیم بر عمل کردن به ضد آنها بگیرد.

چنانکه قرآن کریم درباره فرعونیان می‌فرماید:

«وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا» ۱.

آیات الهی را از روی ستم و برتری جویی انکار کردند در حالی که به آنها یقین پیدا کرده بودند.

و حضرت موسی (ع) خطاب به فرعون فرمود:

«لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» ۲.

تحقیقاً میدانی که این آیات و معجزات را جز پروردگار جهان نازل نکرده است.

با این که او ایمان نیاورده بود و به مردم می‌گفت:

«مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي» ۳.

من برای شما معبودی جز خودم نمی‌دانم.

و تنها هنگامی که مشرف به غرق شد گفت:

*****

1. نمل / ۱۴.

2. اسراء / ۱۰۲.

3. قصص / ۳۸.

(صفحه ۴۴۵)

«آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ» ۱.

ایمان آوردن به این که خدایی جز همان کسی که بنی اسرائیل به او ایمان دارند نیست. و دانستیم که چنین ایمانی اضطراری، پذیرفته نخواهد شد ۲ اگر بتوان آن را ایمان نامید.

پس قوام ایمان، به گرایش قلبی و اختیار است برخلاف علم و آگاهی که بدون اختیار هم حاصل می‌شود و از این رو، می‌توان ایمان را یک «عمل قلبی اختیاری» دانست، یعنی با توسعه در مفهوم «عمل» ایمان را هم از مقوله عمل به شمار آورد. اما واژه «کفر» گاهی به عنوان عدم ملکه ایمان بکار می‌رود و نداشتن ایمان خواه در اثر شک و جهل بسیط باشد یا در اثر جهل مرکب و خواه در اثر وجود گرایش مخالف و به صورت انکار عمدی و عناد آمیز کفر نامیده می‌شود و گاهی به قسم اخیر یعنی وجود و عناد، اختصاص می‌یابد که امری وجودی است و ضدّ ایمان به شمار می‌رود.

نصاب ایمان و کفر

بر حسب آنچه از آیات کریمه قرآن و روایات شریفه استفاده می‌شود حداقل ایمان لازم برای سعادت ابدی عبارت است از: ایمان به خدای یگانه، و پاداش و کیفر اخروی، و صحّت آنچه بر انبیاء (علیهم السلام) نازل شده است و لازمه آن، تصمیم اجمالی بر عمل به دستورات خدای متعال است و عالی‌ترین مرتبه آن، مخصوص انبیاء و اولیاء الهی (سلام الله علیهم اجمعین) می‌باشد.

و حداقل کفر عبارت است از: انکار یا شک در توحید، یا نبوت یا معاد، و یا انکار چیزی که بداند از طرف خدای متعال بر انبیاء نازل شده است و بدترین مراتب کفر، انکار عناد آمیز همه این حقایق با علم به صحّت آنها، و تصمیم بر مبارزه با دین حق است.

بدین ترتیب، شرک (انکار توحید) هم یکی از مصادیق کفر می‌باشد و نفاق، همان کفر

باطنی است که توأم با فریبکاری و تظاهر به اسلام باشد و سقوط منافق (کافر نقابدار) بیش از سایر کفار است چنانکه قرآن کریم می‌فرماید:

*****

1. یونس / ۹۰.

2. رجوع کنید به درس نهم.

(صفحه ۴۴۶)

«إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ» ۱.

نکته‌ای را که باید در اینجا خاطر نشان کنیم این است که اسلام و کفری که در فقه، مطرح می‌شود و موضوع احکامی از قبیل طهارت و حلیت ذبیحه در اصول دین ندارد زیرا ممکن است کسی شهادتین را بگوید و احکام فقهی اسلام، برای او ثابت شود در حالی که قلباً ایمانی به مضمون و لوازم توحید و نبوت نداشته باشد.

نکته دیگر آنکه اگر کسی قدرت بر شناختن اصول دین نداشت و فی المثل مجنون و فاقد عقل بود یا در اثر شرایط محیط نتوانست دین حق را بشناسد به اندازه قصورش معذور خواهد بود اما اگر کسی با وجود امکان شناخت، تقصیر کرد و در حال شک باقی ماند یا بدون دلیل، اصول و ضروریات دین را انکار نمود معذور نخواهد بود و به عذاب ابدی، محکوم خواهد شد.

تأثیر ایمان و کفر در سعادت و شقاوت ابدی

با توجه به اینکه کمال حقیقی انسان، در سایه قرب الهی تحقق می‌یابد و متقابلاً سقوط انسان در اثر دوری از خدای متعال حاصل می‌شود می‌توان ایمان به خدای متعال و ربوبیت تکوینی و تشریحی او که مستلزم اعتقاد به معاد و نبوت است را نهال تکامل حقیقی انسان دانست که اعمال خداپسند بسان شاخ و برگهایی از آن می‌روید و میوه اش سعادت ابدی است که در جهان آخرت، ظاهر می‌گردد. پس اگر کسی بذریمان

را در دل خود نیفشاند و این نهال پربرکت را غرس نکرد و به جای آن، بذر زهر آگین کفر و عصیان را در دلش پاشید استعداد خدادادش را ضایع کرده و درختی را به بار آورده که میوه اش زقوم دوزخی خواهد بود. چنین کسی راهی به سوی سعادت ابدی نمی برد و تأثیر کارهای نیکش از مرز این جهان، فراتر نمی رود. و راز آن این است که هر کار اختیاری، حرکتی است برای روح انسان به سوی غایت و هدفی که فاعل در نظر گرفته است و کسی که اعتقاد به عالم ابدی و قرب الهی ندارد چگونه می تواند چنین هدفی را در نظر بگیرد و چنین جهتی را به رفتارش ببخشد؟! و

طبعاً چنین

*****

1. انساء / ۱۴۵.

(صفحه ۴۴۷)

کسی نمی تواند انتظار پاداش ابدی را از خدای متعال داشته باشد و نهایت چیزی که می توان در مورد اعمال نیک کافران پذیرفت این است که تأثیری در تخفیف عذابشان داشته باشد زیرا چنین کارهایی می تواند روح خودپرستی و عناد را تضعیف کند.

شواهد قرآنی

قرآن کریم از یک سو، نقش بنیادی ایمان در سعادت ابدی انسان را یادآور شده و علاوه بر اینکه در دهها آیه، عمل صالح را به دنبال ایمان، ذکر فرموده در چندین آیه، ایمان را به عنوان شرط تأثیر اعمال نیک در سعادت اخروی، مورد تأکید قرار داده است چنانکه می فرماید:

«وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ» ۱.

هر مرد و زنی که از کارهای شایسته انجام دهد در حالی که مؤمن باشد، چنین کسانی وارد بهشت خواهند شد.

و از سوی دیگر، دوزخ و عذاب ابدی را برای کافران مقرر فرموده و اعمال ایشان را تباه و بی ثمر دانسته است، و در یک جا آنها را به خاکستری تشبیه کرده که باد شدیدی آن را پراکنده سازد و اثری از آن به جا نگذارد.

«مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَى شَيْءٍ ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ» ۲.

مثل اعمال کافران مانند خاکستری است که در یک روز طوفانی باد به سختی بر آن بوزد، به چیزی از دستاوردهایشان دسترسی نخواهد داشت و این است گمراهی دور. و در جای دیگر می‌فرماید: اعمال کافران را مانند گردی در هوا پراکنده می‌سازیم.

«وَقَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَّنْثُورًا» ۳.

و آمدیم به سوی هر عملی که انجام داده‌اند و آن را مانند غباری پراکنده ساختیم. و در آیه دیگری آنها را به سرابی تشبیه کرده که شخص تشنه، به آن دل می‌بندد ولی

****

1. نساء / ۱۲۴، و نیز رجوع کنید به: نحل / ۹۷، اسراء / ۱۹، طه / ۱۱۲، انبیاء / ۹۴، غافر / ۴۰.

2. ابراهیم / ۱۸.

3. فرقان / ۲۳.

(صفحه ۴۴۸)

همین که به آن می‌رسد آبی نمی‌یابد.

«وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بَقِيَعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمُّ أَنْ مَاءً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا وَوَجَدَ اللَّهُ عِنْدَهُ فَوْقَاهُ حِسَابَهُ وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ» ۱.

اعمال کافران مانند سرابی در بیابان همواری است که شخص تشنه آن را آب می‌پندارد تا هنگامی که نزد آن بیابد آن را چیزی (آبی) نمی‌یابد و خدا را نزد آن می‌یابد که به حسابش رسیدگی می‌کند و خدا سریعاً محاسبه می‌کند.

«أَوْ كَظُلُمَاتٍ فِي بَحْرٍ لُجِّيٍّ يَغْشَاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ سَحَابٌ ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ إِذَا أَخْرَجَ يَدُهُ لَمْ يَكَدْ يَرَاهَا وَمَنْ لَمْ يُجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ» ۲.

یا مانند ظلماتی است در دریایی ژرف که موجی آن را فراگرفته و روی آن موج دیگری، و روی آن ابری، تاریکی هایی فرا روی یکدیگر، هنگامی که دستش را بر آورد آن را نخواهد دید و کسی که خدا برای او نوری قرار نداده است نوری نخواهد داشت (کنایه از اینکه حرکت کافر در ظلمت هاست و راه به جایی نمی برد).

و در آیات دیگری می فرماید که نتیجه کار دنیا طلبان را در همین جهان به آنان خواهیم داد و در آخرت، بهره ای نخواهد داشت مانند این آیه:

«مَنْ كَانَ يَرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَ زِينَتَهَا نُوفٍ إِلَيْهِمْ أَعْمَالُهُمْ فِيهَا وَ هُمْ فِيهَا لَا يَبْخُسُونَ. أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَ حَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَ بَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» ۳.

کسانی که خواهان زندگی دنیا و زینت آن باشند کارهایشان را در همین دنیا به ایشان تحویل می دهیم و چیزی از آنها کاسته نمی شود ایشانند که در آخرت جز آتش ندارند و آنچه در دنیا انجام داده اند تباه شده و اعمالشان پوچ است.

*****

1. نور / ۳۹.

2. نور / ۴۰.

3. هود / ۱۵ - ۱۶، و نیز رجوع کنید به: اسراء / ۱۸، شوری / ۲۰، احقاف / ۲۰، با توجه به این آیات میزان اسلام شناسی کسانی معلوم می شود که بعضی از اندیشمندان کافر و ملحد غربی را بر بزرگان شیعه مانند خواجه نصیرالدین طوسی و علامه مجلسی ترجیح داده اند!!

(صفحه ۴۴۹)

پیش

- 1- رأی خوارج و مرجئه در مورد ایمان و کفر و قول حق را در برابر آنان بیان کنید.
- 2- حقیقت ایمان و کفر و رابطه آنها با علم و جهل را شرح دهید.
- 3- نصاب لازم ایمان و کفر را توضیح دهید.
- 4- نسبت شرک و نفاق با کفر را بیان کنید.
- 5- اسلام و کفر فقهی چه نسبتی با ایمان و کفر کلامی دارد؟
- 6- تأثیر ایمان و کفر در سعادت و شقاوت ابدی و راز آن را بیان کنید.
- 7- شواهد قرآنی بر این تأثیر را ذکر کنید.

55 رابطه متقابل ایمان و عمل

مقدمه

(صفحه ۴۵۳)

دانستیم که عامل اصلی در سعادت و شقاوت ابدی، ایمان و کفر است و ایمان پایدار، سعادت جاودانی را تضمین می کند هر چند ارتکاب گناهان، موجب عذابهای محدودی شود؛ و از سوی دیگر، کفر پایدار، موجب شقاوت ابدی می شود و با وجود آن، هیچ کار نیکی سبب سعادت اخروی نمی گردد.

ضمناً اشاره کردیم که ایمان و کفر، قابل شدت و ضعف می باشد و ممکن است تراکم گناهان بزرگ به سلب ایمان بینجامد و همچنین انجام کارهای نیک، ریشه کفر را ضعیف می کند و ممکن است زمینه ایمان را فراهم سازد.

از اینجا اهمیت سؤال درباره رابطه بین ایمان و عمل، روشن می شود و در این درس به توضیح پاسخ آن می پردازیم.

رابطه ایمان با عمل

از بیان گذشته روشن شد که ایمان، حالتی است روانی که از دانش و گرایش، مایه می‌گیرد و لازمه اش این است که شخص با ایمان، تصمیم اجمالی بر عمل کردن به لوازم چیزی که به آن ایمان دارد بگیرد.

بنابراین، کسی که آگاه به حقیقتی است ولی تصمیم دارد که هیچ‌گاه به هیچ‌یک از لوازم آن،

(صفحه ۴۵۴)

عمل نکند ایمان به آن نخواهد داشت و حتی اگر تردید داشته باشد که به آنها عمل کند یا نکند باز هم هنوز ایمان نیاورده است. قرآن کریم می‌فرماید:

«قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ»
۱.

(گروهی از) اعراب (بیابانی به پیامبر اکرم) گفتند: ما ایمان آوردیم. بگو: شما ایمان ندارید ولی بگویید اسلام آوردیم، و هنوز ایمان در دل‌هایتان وارد نشده است.

اما ایمان واقعی هم مراتبی دارد و چنان نیست که هر مرتبه‌ای از آن، ملازم به انجام همه وظایف مربوطه باشد و ممکن است هیجانات شهوی یا غضبی، شخص ضعیف‌الایمان را به عصیان بکشاند ولی نه به گونه‌ای که تصمیم بر عصیان دائم و مخالفت با همه لوازم ایمانش بگیرد و البته هر قدر، ایمان قویتر و کاملتر باشد تأثیر بیشتری در انجام اعمال مناسب با آن خواهد داشت.

حاصل آنکه: ذاتاً اقتضای عمل کردن به لوازم آن را دارد و مقدار همین تأثیر اقتضایی هم بستگی به شدت و ضعف آن دارد و در نهایت، اراده و تصمیم شخص است که انجام یا ترک کاری را متعین می‌سازد.

رابطه عمل با ایمان

عمل اختیاری یا شایسته و همسوی با ایمان است و یا ناشایسته و مخالف با جهت آن در صورت اول، ایمان را تقویت و دل را نورانی تر می‌سازد و در صورت دوم، موجب ضعف ایمان و ظلمانی شدن قلب می‌گردد. بنابراین، اعمال صالحه‌ای که از شخص مؤمن، صادر می‌شود در عین حال که از ایمانش مایه می‌گیرد به نوبه خود بر قوت و ثبات ایمان می‌افزاید و زمینه کارهای نیک دیگری را فراهم می‌سازد و می‌توان تأثیر عمل نیک در تکامل ایمان را از این آیه شریفه استظهار کرد: «إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ» ۲.

سخن و (اعتقاد) خوب به سوی خدا صعود می‌کند و عمل صالح، آن را رفعت می‌بخشد ۳.

*****

1. سوره حجرات، آیه ۱۴.

2. سوره فاطر، آیه ۱۰ پ

3. بنابراینکه ضمیر فاعلی به «الْعَمَلُ الصَّالِحُ» و ضمیر مفعولی به «الْكَلِمُ الطَّيِّبُ» عود کند.

(صفحه ۴۵۵)

و همچنین در آیات متعددی از زیاد شدن ایمان و نور و هدایت نیکوکاران یاد شده است ۱.

از سوی دیگر، در صورتی که انگیزه‌هایی مخالف با مقتضای ایمان، پدید آمد و موجب انجام کارهای ناشایسته‌ای گردید و قوت ایمان شخص به حدی نبود که مانع از بروز و صدور آنها شود ایمان وی روبه ضعف می‌نهد و زمینه برای تکرار گناه، آماده می‌شود و اگر این روند هم چنان ادامه یابد، به ارتکاب گناهان بزرگتر و تکرار آنها می‌انجامد و سرانجام اصل ایمان را تهدید به زوال می‌کند و (العیاذ بالله) آن را تبدیل به کفر و نفاق می‌سازد.

قرآن کریم درباره کسانی که کارشان به نفاق کشیده شده می‌فرماید:
«فَاعْتَبَهُمْ نَفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ»
.۲

به دنبال اینکه با خدا خلف وعده کردند و دروغ می‌گفتند نفاقی را در دل‌هایشان پدید آورد تا روزی که او را ملاقات کنند.

و نیز می‌فرماید: «ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ آسَأُوا السُّوْأَى أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِئُونَ»
.۳

آنگاه عاقبت کسانی که بدترین گناهان را مرتکب شدند این بود که آیات الهی را تکذیب کرده آنها را مورد استهزاء قرار می‌دادند.

و همچنین در آیات متعددی از افزایش کفر و ظلمت و قساوت گنهکاران یاد شده است
.۴

نتیجه

با توجه به روابط متقابل ایمان و عمل و نقش آنها در سعادت انسان می‌توان حیات سعادت‌مندانه را به درختی تشبیه کرد ۵ که ایمان به خدای یگانه و به فرستادگان و

پیامهای او

*****

1. ک: آل عمران / ۱۷۳، انفال / ۲، توبه / ۱۲۴، کهف / ۱۳، مریم / ۷۶، احزاب /

۲۲، محمد / ۱۷، مدثر / ۳۱.

2. توبه / ۷۷.

3. روم / ۱۰.

4. ک: بقره / ۱۰، آل عمران / ۹۰، نساء / ۱۳۷، مائده / ۶۸، توبه / ۳۷، اسراء / ۶۰،

۸۲، صف / ۵، نوح / ۲۴.

۵. ک: ابراهیم / ۲۴ - ۲۷.

(صفحه ۴۵۶)

و به روز پاداش و کیفر الهی، ریشه‌های آن را تشکیل می‌دهد، و تنه اش همان تصمیم اجمالی و بسیط بر عمل کردن به لوازم ایمان است که بدون واسطه، از آن می‌روید، و شاخ و برگهای آن عبارت است از اعمال شایسته‌ای که از ریشه ایمان، مایه می‌گیرند و میوه آن، سعادت ابدی خواهد بود و اگر ریشه نباشد تنه و شاخ و برگی پدید نمی‌آید و میوه‌ای هم به بار نخواهد آورد.

ولی چنان نیست که وجود ریشه همیشه ملازم با شاخ و برگ مناسب و دادن میوه مطلوب باشد بلکه گاهی در اثر نامساعد بودن شرایط محیط و بروز آفات گوناگون، شاخ و برگ لازم نمی‌روید و نه تنها میوه مطلوب را به بار نمی‌آورد که گاهی به خشکیدن درخت نیز منجر می‌شود.

همچنین ممکن است در اثر پیوندهایی که به شاخه و تنه و حتی به ریشه درخت، زده می‌شود آثار دیگری از آن، ظاهر گردد و احیاناً به تبدیل آن به درخت دیگری منتهی شود، و این همان تبدیل ایمان به کفر (ارتداد) است.

حاصل آنکه: ایمان به امور یاد شده، عامل اصلی سعادت انسان است ولی تأثیر کامل این عامل، مشروط به جذب مواد غذایی لازم از راه اعمال صالحه، و دفع آفات و مواد زیان بار به وسیله اجتناب از گناهان است.

و ترک واجبات و ارتکاب محرمات، ریشه ایمان را ضعیف می‌کند و گاهی به خشکیدن آن، منتهی می‌شود، چنانکه پیوند عقاید نادرست، موجب دگرگونی ماهیت آن می‌گردد.

پرسی

- 1- تأثیر ایمان در اعمال نیک را توضیح دهید.
- 2- تأثیر اعمال نیک و بد در قوت و ضعف ایمان را شرح دهید.
- 3- مجموع روابط متقابل ایمان و عمل و رابطه آنها با سعادت انسان را بیان کنید.

56 چند نکته مهم

مقدمه

(صفحه ۴۵۹)

برخی از کسانی که آشنایی کافی با فرهنگ اسلامی ندارند و کارهای انسانی را براساس معیارهای سطحی و ظاهری، ارزشگذاری می کنند و توجهی به اهمیت انگیزه و نیت فاعل، و باصطلاح «حُسن فاعلی» (در برابر حسن فعلی) ندارند و یا ملاک ارزش کار را تنها تأثیر در آسایش زندگی دنیوی دیگران می پندارند، چنین کسانی در تحلیل بسیاری از عقاید و معارف اسلامی، دچار انحراف می شوند و یا از درک و تبیین آنها فرو می مانند و از جمله در تبیین نقش ایمان و رابطه آن با اعمال صالحه، و نقش ویرانگر کفر و شرک، و تبیین برتری بعضی از اعمال کم حجم و کوتاه مدت بر کارهای پر حجم و درازمدت، دچار کژاندیشی می گردند و مثلاً چنین می پندارند که مخترعین بزرگی که اسباب آسایش دیگران را فراهم کرده اند یا آزادی خواهانی که در راه آزادی ملتشان مبارزه نموده اند می بایست دارای مقام اخروی والا و ارجمندی باشند هر چند بهره ای از ایمان به خدا و روز قیامت نداشته باشند و گاهی کار به آنجا می کشد که ایمان لازم برای سعادت حقیقی را ایمان به ارزشهای انسانی و پیروزی نهایی کارگران و زحمتکشان در همین جهان، معرفی می کنند و حتی مفهوم «خدا» را هم مفهومی ارزشی و مساوی با ایده آل اخلاقی، قلمداد می کنند!!

هر چند از مطالبی که در دروس گذشته بیان شده می توان نقاط ضعف و انحراف در این پندارها را باز شناخت ولی نظر به شیوع این گونه افکار در عصر حاضر و خطری

که برای نسل آینده در بردارد بجاست که توضیح بیشتری درباره آنها داده شود.
(صفحه ۴۶۰)

البته بحث وافی و همه جانبه پیرامون این گونه مسائل، مجال وسیعتری را می طلبد از این رو، در اینجا با توجه به بُعد عقیدتی آنها و با شیوه‌ای متناسب با نگارش این کتاب، تنها به بیان اساسی ترین نکات می پردازیم.

کمال حقیقی انسان

اگر درخت سیبی را با درخت بی ثمری مقایسه کنیم درخت سیب را ارزشمندتر از درخت بی ثمر می شماریم و این قضاوت، تنها بخاطر استفاده بیشتر انسان از درخت میوه دار نیست بلکه درخت میوه دار از آن جهت که وجود کامل تری دارد و آثار وجودی بیشتری از آن، پدید می آید ذاتاً ارزشمندتر می باشد. ولی همین درخت سیب در صورتی که آفت زده شود و از مسیر تکاملش منحرف گردد ارزش خود را از دست می دهد و حتی ممکن است منشأ آلودگی و زیانهایی برای دیگران نیز بشود.

انسان هم در مقایسه با سایر جانداران همین حکم را دارد و در صورتی که به کمال لایق خودش برسد و آثار وجودی متناسب با فطرتش ظاهر گردد ارزشمندتر از آنها خواهد بود ولی اگر دچار آفات و انحرافات شود ممکن است از سایر حیوانات هم پست تر و زیانبارتر گردد چنانکه در قرآن کریم، بعضی از انسانها بدتر از همه جنبندگان ۱ و گمراهتر از چهارپایان ۲ شمرده شده‌اند.

از سوی دیگر، اگر کسانی درخت سیب را فقط تا هنگام شکوفه دادن دیده باشند گمان می کنند که اوج شکوفایی آن همان است و دیگر کمال بالاتری ندارد. همچنین کسانی که تنها کمالات متوسط انسان را مشاهده کرده‌اند نمی توانند به حقیقت و کمال نهایی او پی ببرند و تنها کسانی می توانند ارزش واقعی انسان را بشناسند که با کمال نهایی وی آشنا باشند.

اما کمال حقیقی انسان از قبیل کمالات مادی و طبیعی نیست زیرا چنانکه قبلاً بیان شد انسانیت انسان، بستگی به روح ملکوتی دارد و تکامل انسانی هم در حقیقت، همان تکامل روح است که با فعالیت اختیاری خودش حاصل می‌شود خواه فعالیت درونی و قلبی باشد و خواه

*****

1. انفال / ۲۲.

2. اعراف / ۱۷۹.

(صفحه ۴۶۱)

فعالیت بیرونی و با وساطت اندامهای بدن، و چنین کمالی را نمی‌توان از راه تجارب حسی و با مقیاسهای کمی، شناسایی و اندازه‌گیری کرد و طبعاً راه رسیدن به آن را نیز نمی‌توان با وسایل آزمایشگاهی شناخت. پس کسی که خودش به چنین کمالی نرسیده و آن را با علم حضوری و شهود قلبی نیافته است باید آن را از راه برهان عقلی و یا از راه وحی الهی و کتب آسمانی بشناسد.

اما از نظر وحی و بیانات قرآنی و سخنان اهل بیت عصمت و طهارت (س) جای تردید نیست که کمال نهایی انسان، مرتبه‌ای است از وجود وی که با تعبیر «قرب الهی» به آن، اشاره می‌شود و آثار آن، نعمتهای ابدی و رضوان الهی است که در عالم آخرت، ظاهر می‌گردد و راه کلی آن، خداپرستی و تقوی است که همه شئون زندگی فردی و اجتماعی را در برمی‌گیرد.

و اما از نظر عقلی، براهین پیچیده‌ای بر این مطلب می‌توان اقامه کرد که نیازمند به مقدمات فلسفی زیادی است و ما در اینجا می‌کوشیم بیان ساده‌ای را ارائه دهیم:

تبیین عقلی

انسان بالفطره خواهان کمال نامحدود است که علم و قدرت، از مظاهر آن به شمار می‌رود، و رسیدن به چنین کمالی است که موجب لذت نامحدود و سعادت پایدار می‌گردد و هنگامی چنین کمالی برای انسان، میسر خواهد بود که با منبع نامحدود علم و قدرت و کمال مطلق یعنی خدای متعال، ارتباط پیدا کند و همین ارتباط است که به نام «قرب» نامیده می‌شود ۱.

پس کمال حقیقی انسان که هدف آفرینش اوست در سایه ارتباط و قرب به خدای متعال، حاصل می‌شود و انسانی که نازلترین مرتبه این کمال یعنی ضعیف‌ترین مرتبه ایمان را هم نداشته باشد همانند درختی است که هنوز به بار ننشسته و نوبر آن هم به دست نیامده است و اگر چنین درختی در اثر آفت زدگی، استعداد میوه دادن را از دست بدهد از درختان بی‌ثمر هم پست تر خواهد بود.

بنابراین، اهمیت نقش ایمان در کمال و سعادت انسان بدین جهت است که ویژگی

اصلی

****

1. برای توضیح بیشتر رجوع کنید به کتاب «خودشناسی برای خودسازی» از مؤلف.

(صفحه ۴۶۲)

روح انسان، ارتباط آگاهانه و اختیاری با خدای متعال است و بدون آن، از کمال لایق و آثار آن، محروم می‌شود و به دیگر سخن: انسانیتش به فعلیت نمی‌رسد و در صورتی که با سوء اختیار، چنین استعداد والایی را از بین ببرد بزرگترین ستم را بر خویش روا داشته و مستوجب عقوبت ابدی خواهد شد و قرآن کریم درباره چنین کسانی می‌فرماید:

«إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ» ۱.

تحقیقاً بدترین جنبدگان نزد خدای متعال کسانی هستند که کفر ورزیده‌اند و ایمان نمی‌آورند.

حاصل آنکه: هر یک از ایمان و کفر، جهت اصلی حرکت انسان به سوی کمال و

سعادت یا سقوط و شقاوت را تعیین می کند و طبعاً هر کدام مؤخر باشد تأثیر نهایی و سرنوشت ساز را خواهد داشت.

نقش انگیزه و نیت

با توجه به اصل مذکور، روشن می شود که ارزش حقیقی برای کارهای اختیاری انسان، بستگی به تأثیر آنها در رسیدن به کمال حقیقی یعنی قرب به خدای متعال دارد و هر چند کارهایی که به نحوی حتی با چند واسطه زمینه تکامل دیگران را فراهم می کند متّصف به حسن و فضیلت می شود اما تأثیر آنها در سعادت ابدی فاعل، منوط به تأثیری است که در تکامل روح وی داشته باشد.

از سوی دیگر، ارتباط افعال خارجی با روح فاعل، از راه اراده، حاصل می شود که کار بی واسطه اوست، و اراده کار، از میل و شوق و محبت به غایت و نتیجه کار برمی خیزد و همین انگیزه است که حرکتی در درون روح به سوی هدف مقصود، پدید می آورد و در شکل اراده کار، متبلور می شود. پس ارزش کار ارادی، تابع انگیزه و نیت فاعل است و حسن فعلی بدون حسن فاعلی، تأثیری در تکامل روح و سعادت ابدی نخواهد داشت و به همین دلیل است که کارهایی که با انگیزه های مادی و دنیوی انجام می گیرد تأثیری در سعادت ابدی ندارد

*****

1. انفال / ۵۵.

(صفحه ۴۶۳)

و بزرگترین خدمات اجتماعی هم اگر به قصد خودنمایی (ریاء) باشد کمترین سودی را برای فاعل در بر نخواهد داشت ۱ بلکه ممکن است موجب زیان و انحطاط روحی او هم بشود و بر همین اساس است که قرآن کریم، تأثیر اعمال صالحه در سعادت اخروی را مشروط به ایمان و قصد تقرّب (اراده وجه اله و ابتغاء مرضات الله) دانسته است ۲.

حاصل آنکه: اولاً کار نیک، منحصر به خدمت کردن به دیگران نیست. ثانیاً خدمت به دیگران هم مانند عبادات فردی در صورتی مؤثر در کمال نهایی و سعادت ابدی خواهد بود که از انگیزه الهی، سرچشمه گرفته باشد.

پوشی

- 1- ارزش حقیقی هر موجودی به چیست؟
- 2- کمال نهایی انسان را چگونه می توان شناخت؟
- 3- اثبات کنید که کمال نهایی انسان، تنها در سایه ارتباط و قرب به خدای متعال، حاصل می شود.
- 4- اثبات کنید که تأثیر کارهای نیک در سعادت ابدی انسان، مشروط به انگیزه الهی است.

*****

1. ک: بقره / ۲۴۶، نساء / ۳۸، انفال / ۴۷، ماعون / ۶.
2. ک: نساء / ۱۲۴، نحل / ۹۷، اسراء / ۱۹، طه / ۱۱۲، انبیاء / ۹۴، غافر / ۴۰، انعام / ۵۲، کهف / ۲۸، روم / ۳۸، بقره / ۲۰۷، نساء / ۱۱۴، اللیل / ۲۰.

57 حبط و تکفیر

مقدمه

(صفحه ۴۶۷)

یکی از مسائلی که پیرامون رابطه ایمان و عمل صالح با سعادت اخروی، و متقابلاً رابطه کفر و عصیان با شقاوت ابدی، مطرح می شود این است که: آیا رابطه هر لحظه ایمان یا کفر با نتیجه اخروی آن، و همچنین رابطه هر کار نیک و بد با پاداش و کیفرش قطعی و ثابت و تغییرناپذیر است یا اینکه به گونه ای قابل تغییر می باشد، مثلاً می توان اثر گناهی

را با کار نیکی جبران کرد یا بالعکس اثر کار نیکی را با گناهی از بین برد و آیا کسانی که بخشی از عمر خود را با کفر و عصیان، و بخش دیگری را با ایمان و اطاعت، سپری کرده‌اند مدتی گرفتار کیفر، و مدتی دیگر برخوردار از پاداش خواهند بود، یا حاصل جمع جبری آنها تعیین کننده خوشبختی یا بدبختی انسان در جهان جاودانی است یا مطلب به گونه دیگری است؟

این مسأله در واقع، همسان مسأله «حبط و تکفیر» ۱ است که از دیرباز مورد بحث و گفتگوی متکلمان اشعری و معتزلی بوده و ما در این درس، دیدگاه شیعه را به طور خلاصه، بیان خواهیم کرد.

رابطه ایمان و کیفر

در درسهای قبلی دانستیم که هیچ کار خوبی بدون ایمان به اصول اعتقادی، موجب ****

1. حبط و تکفیر، دو اصطلاح قرآنی است که اولی به معنای بی اثر شدن کارهای نیک، و دومی به معنای جبران گناهان است.

(صفحه ۴۶۸)

سعادت ابدی نمی‌شود، و به دیگر سخن: کفر، موجب بی اثر شدن کارهای شایسته است، در اینجا می‌افزاییم که ایمان انسان در پایان عمر، آثار سوء کفر سابق را محو می‌کند و همچون نور پرفروغ، تیرگیهای گذشته را برطرف می‌سازد؛ و برعکس، کفر پایانی آثار ایمان گذشته را محو می‌کند و پرونده شخص را سیاه و سرنوشتش را تباه می‌سازد و همچون آتشی که در خرمنی بیفتد همه را یکسره می‌سوزاند و به عنوان تمثیل دیگر: ایمان مانند چراغ پرفروغی است که خانه دل و روان را روشن و تابناک می‌سازد و تاریکیها و تیرگیها را می‌زداید، و کفر همانند خاموش شدن آن چراغی است که روشنیها را از بین می‌برد و تاریکیها را پدید می‌آورد و تا روان انسانی به این

سرای مادی و جهان تغییرات و دگرگونیها تعلق دارد همواره در معرض روشنی و تاریکی و افزایش و کاهش نور و ظلمت، قرار دارد تا هنگامی که رخت از این سرای گذرا بر بندد و راه گزینش ایمان و کفر بر روی او بسته شود و هر چند آرزو کند که بار دیگر به این جهان برگردد و به زدودن تیرگیها پردازد سودی نخواهد داشت ۱.

این تأثیر و تأثر بین ایمان و کفر، از دیدگاه قرآن کریم جای هیچ تردیدی نیست و آیات فراوانی دلالت بر این مطلب دارد از جمله در آیه (۹) از سوره تغابن می‌فرماید:

«وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُكْفِرْ عَنْهُ سَيِّئَاتِهِ.»

کسی که ایمان به الله آورد و کار شایسته‌ای انجام دهد کارهای بدش را محو می‌کند. و در آیه (۲۱۷) از سوره بقره می‌فرماید:

«وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَيُوتَ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ.»

و کسی از شما که از دینش برگردد (و مرتد شود) و با حال کفر بمیرد. اعمالشان در دنیا و آخرت باطل شود و اینانند دوزخیان که در آنجا جاویدانند.

*****

1. ک: درس چهل و نهم.

(صفحه ۴۶۹)

رابطه اعمال نیک و بد

نظیر رابطه بین ایمان و کفر را می‌توان فی الجمله بین کارهای نیک و بد در نظر گرفت ولی نه به طور کلی و به صورتی که همیشه یا در نامه اعمال انسان کار شایسته، ثبت باشد و اعمال ناروای پیشین، محو شده باشد (چنانکه بعضی از متکلمان معتزلی پنداشته اند) یا همیشه حاصل جمع جبری اعمال گذشته با توجه به کمیت و کیفیت آنها منعکس باشد (چنانکه بعضی دیگر گمان کرده اند) بلکه در مورد اعمال، باید قائل به

تفصیل شد به این معنی که برخی از اعمال نیک اگر به طور شایسته و مقبول انجام گیرد آثار اعمال بد گذشته را از بین می‌برد مانند توبه که اگر به صورت مطلوب انجام گیرد گناهان شخص، آمرزیده خواهد شد ۱.

و عیناً مانند پرتو نوری است که دقیقاً بر همان نقطه تاریک بتابد و آن را روشن نماید. اما هر عمل نیکی اثر هر گناهی را از بین نمی‌برد و از این رو ممکن است شخص مؤمن، مدتی گرفتار کیفر گناهش باشد و سرانجام به بهشت جاودانی درآید. گویی روح انسان، دارای ابعاد گوناگونی است و هر دسته از اعمال نیک و بد با یک رویه آن، مربوط می‌شود مثلاً عمل نیکی که مربوط به رویه «الف» است اثر گناهی که ارتباط با رویه «ب» دارد را از بین نمی‌برد مگر اینکه عمل صالح آنقدر نورانی باشد که به جوانب دیگر روح هم سرایت کند یا گناه آنقدر آلوده کننده باشد که سایر ابعاد را هم آلوده سازد. از جمله، در روایات شریفه، وارد شده است که نماز مقبول، گناهان را شستشو می‌دهد و موجب آمرزش آنها می‌شود و در قرآن کریم که می‌فرماید:

«وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَى النَّهَارِ وَ زُلْفَاً مِنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يَذْهَبْنَ السَّيِّئَاتِ» ۲.

و نماز را در دو طرف روز و ساعاتی از شب بیای دار که کارهای نیک، بدیها را می‌برد.

و بعضی از گناهان مانند عقوق والدین و شرب خمر، تا مدتی مانع قبولی عبادت می‌شود یا منت گذاری بعد از کمک رسانی، ثواب آن را نابود می‌سازد. چنانکه در قرآن کریم می‌فرماید:

«لَا تُبْطَلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى» ۳.

*****

1. ک: نساء / ۱۱۰، آل عمران / ۱۳۵، انعام / ۵۴، شوری / ۲۵، زمر / ۵۳.

2. هود / ۱۱۴.

3. بقره / ۲۶۴.

(صفحه ۴۷۰)

احسانها و صدقات خود را با منت گذاری و آزار دادن، باطل مکنید. ولی تعیین انواع و مقدار تأثیر و تأثر اعمال نیک و بد در یکدیگر را باید از طریق وحی و سخنان معصومین (علیهم السلام) به دست آورد و قاعده کلی برای همه آنها نمی توان تعیین کرد.

در پایان این درس، جا دارد اشاره کنیم که اعمال نیک و بد، گاهی آثاری در خوشیها و ناخوشیها یا توفیق و سلب توفیق برای کارهای دیگر را در همین جهان دارد چنانکه احسان به دیگران به ویژه به پدر و مادر و خویشاوندان، موجب طول عمر و دفع آفات و بلیات می شود یا بی احترامی به بزرگان به ویژه معلمین و اساتید، موجب سلب توفیق می گردد ولی ترتب این آثار به معنای دریافت کامل پاداش و کیفر نیست و جایگاه اصلی پاداشها و کیفرها جهان ابدی است.

(صفحه ۴۷۱)

پرسی

- 1- معنای حبط و تکفیر را توضیح دهید.
- 2- رابطه بین ایمان و کفر به چند صورت، تصور می شود و کدامیک از آنها صحیح است.
- 3- رابطه بین اعمال نیک و بد به چه صورت، فرض می شود و کدام صورت از آنها صحیح است؟
- 4- آیا آثار دنیوی اعمال نیک و بد، جای پاداش و کیفر اخروی آنها را می گیرد یا نه؟

58 امتیازات مؤمنان

مقدمه

(صفحه ۴۷۵)

در بخش خداشناسی ۱ دانستیم که اراده الهی اصالتاً به خیرات و کمالات، تعلق می‌گیرد و شرور و نقایص، بالتبع مورد اراده الهی، واقع می‌شوند. طبعاً در مورد انسان هم اراده اصلی الهی، بر تکامل وی و رسیدن به سعادت ابدی و بهره‌مندی از نعمتهای جاودانی، تعلق گرفته است و عذاب و بدبختی تبهکاران که در نتیجه سوء اختیار خودشان حاصل می‌شود بالتبع مشمول اراده حکیمانه الهی می‌گردد، و اگر ابتلاء به عذاب و شقاوت اخروی، لازمه سوء اختیار خود انسانها نبود رحمت و اسعه الهی اقتضاء می‌کرد که هیچ مخلوقی مبتلا به عذاب نشود. ۲.

ولی همان رحمت فراگیر الهی است که اقتضای آفرینش انسان با ویژگی اختیار و انتخاب را داشته، و لازمه انتخاب هر یک از دو مسیر ایمان و کفر، رسیدن به سرانجام نیک یا بد آن است با این تفاوت که رسیدن به فرجام نیک، متعلق اراده اصلی، و سرانجام دردناک، متعلق اراده تبعی است و همین تفاوت، اقتضاء دارد که هم در تکوین و هم در تشریح، جانب خیر، ترجیح داده شود یعنی انسان تکویناً طوری آفریده شده که کارهای خیر آثار عمیق‌تری در تکوین شخصیت او بگذارد و تشریحاً به تکالیف سهل و آسانی مکلف شود تا برای پیمودن راه

*****

1. ک: خداشناسی، درس یازدهم.

2. در دعای کمیل می‌خوانیم:

«فَبَالِقِينَ أَقْطَعُ لَوْ لَا مَا حَكَمْتَ بِهِ مِنْ تَعْذِيبِ جاحدِيكَ وَقَضَيْتَ بِهِ مِنْ إِخْلَادِ مُعَانِدِيكَ لَجَعَلْتَ النَّارَ كُلَّهَا بَرْدًا وَسَلَامًا وَمَا كَانَتْ لِأَحَدٍ فِيهَا مَقْرًا وَلَا مُقَامًا.»

(صفحه ۴۷۶)

سعادت و نجات از عذاب ابدی، نیاز به تکالیف شاق و طاقت فرسایی نداشته باشد ۱ و در مقام پاداش و کیفر هم کفه پاداش، ترجیح داده شود و رحمت الهی بر غضبش

سبقت گیرد ۲ و این تقدّم و رجحان رحمت، در اموری تبلور می‌یابد که به چند نمونه از آنها اشاره می‌شود:

افزایش ثواب

نخستین مزیتی که خدای متعال برای طالبان راه سعادت در مقام پاداش، قائل شده این است که تنها معادل ثواب عمل را به ایشان نمی‌دهد بلکه بر آن می‌افزاید. این مطلب در آیاتی از قرآن مجید صریحاً آمده است از جمله در آیه (۸۹) از سوره نمل می‌فرماید:

«مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا.»

کسی که کار نیکی انجام دهد بهتر از آن برایش خواهد بود.

و در آیه (۲۲) از سوره شوری می‌فرماید:

«وَمَنْ يَقْتِرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا.»

و کسی که کار نیکی را انجام دهد بر نیکی آن بیفزائیم.

و در آیه (۲۶) از سوره یونس می‌فرماید:

«لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ.»

برای کسانی که نیکی کرده‌اند نیک‌ترین است با افزایشی و در آیه (۴۰) از سوره نساء می‌فرماید:

«إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ وَإِنْ تَكَ حَسَنَةً يَضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا.»

تحقیقاً خدا به اندازه یک ذره هم ستم نمی‌کند و اگر کار، نیک باشد آن را دو چندان می‌کند و از نزد خود پاداشی بزرگ می‌دهد و در آیه (۱۶۰) از سوره انعام می‌فرماید:

«مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يَجْزِي إِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا

يَظْلَمُونَ.»

کسی که کار نیکی انجام دهد ده برابر آن را خواهد داشت و کسی که کار بدی انجام

دهد

*****

« 1. يَرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ » (بقره / ۱۵۸) «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج / ۷۸).

« 2. سَبَقَتْ رَحْمَتُهُ غَضَبَهُ. »

(صفحه ۴۷۷)

جز مانند آن کیفر نخواهد داشت و به ایشان ستم نمی شود.

آمزش صفائر

امتیاز دیگر این است که اگر مؤمنان از گناهان بزرگ، اجتناب کنند خدای مهربان گناهان کوچکشان را می بخشد و اثر آنها را محو می کند چنانکه در آیه (۳۱) از سوره نساء می فرماید:

«إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلِكُمْ مَدْخَلَا كَرِيمًا.»

اگر از منهایات بزرگ، دوری کنید بدیهای شما را محو می کنیم و به جایگاه ارجمندی شما را وارد می کنیم.

روشن است که آمزش گناهان کوچک برای چنین کسانی مشروط به توبه نیست زیرا توبه، موجب آمزش گناهان کبیره نیز می باشد.

استفاده از اعمال دیگران

دیگر از مزایای مؤمنان این است که خدای متعال استغفار فرشتگان و بندگان برگزیده خود را درباره آنها می پذیرد ۱ و نیز دعا و استغفار سایر مؤمنان را در حق ایشان مستجاب می کند و حتی ثواب اعمالی را که دیگران برای شخص مؤمن، هدیه کنند به او می رساند.

این مضامین در آیات و روایات فراوانی بیان شده است ولی نظر به اینکه این موضوع،

ارتباط مستقیم با مسأله شفاعت دارد و باید با تفصیل نسبی به بحث درباره آن پردازیم از این رو در اینجا به همین اشاره بسنده می‌کنیم.

پیش

- 1- راز سبقت رحمت الهی چیست؟
- 2- تبلور این سبقت را در تکوین و تشریح، بیان کنید.
- 3- موارد آن را در پاداش و کیفر انسان، شرح دهید.

****

1. ک: غافر / ۷، آل عمران / ۱۵۹، نساء / ۶۴، ممتحنه / ۱۲، ابراهیم / ۴۱ و ...

59 شفاعت

مقدمه

(صفحه ۴۸۱)

یکی از مزایایی که خدای متعال به مؤمنان، اختصاص داده این است که اگر شخص مؤمن، ایمان خودش را تا هنگام مرگ حفظ کند و مرتکب گناهی نشود که سلب توفیق و سوء عاقبت و سرانجام شک و تردید یا انکار و جحود را به بار می‌آورد، و در یک جمله «اگر با ایمان از دنیا برود» به عذاب ابدی، مبتلا نخواهد شد. گناهان کوچکش به واسطه اجتناب از کبائر، بخشوده می‌شود و گناهان بزرگش به وسیله توبه کامل و مقبول، آمرزیده می‌گردد، و اگر موفق به چنین توبه‌ای نشد تحمل گرفتاریها و مصائب دنیا بار گناهانش را سبک می‌کند و سختیهای برزخ و مواقف آغازین رستاخیز، ناخالصی هایش را می‌زداید و اگر باز هم از آلودگیهای گناهان پاک نشد به وسیله شفاعت که تجلی بزرگترین و فراگیرترین رحمت الهی در اولیاء خدا به ویژه رسول اکرم و اهل بیت کرامش (علیهم الصلوٰة و السلام) می‌باشد از عذاب دوزخ

نجات خواهد یافت ۱ و برحسب روایات فراوان «مقام محمود» ۲ که در قرآن کریم به رسول اکرم (ص) وعده داده شده همین مقام شفاعت است و نیز آیه شریفه:
*****

1. عن النبی (ص): «ادَّخَرْتُ شَفَاعَتِي لِأَهْلِ الْكِبَائِرِ مِنْ أُمَّتِي». شفاعتم را برای ارتکاب کنندگان گناهان کبیره از امتم ذخیره کرده‌ام. (بحارالانوار، ج ۸، ص ۳۷ - ۴۰)
2. ك: اسراء / ۷۹.

(صفحه ۴۸۲)

«وَلَسَوْفَ يَعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى» ۱.

و همانا پروردگارت (آنقدر) به تو عطا خواهد کرد که خشنود شوی.

اشاره به آمرزش الهی است که به واسطه شفاعت آن حضرت شامل حال کسانی که استحقاق دارند می‌شود.

بنابراین، بزرگترین و نهایی‌ترین امید مؤمنان گنهکار، شفاعت است ولی در عین حال نباید از «مکر الهی» ایمن شوند و باید همیشه بیمناک باشند که مبدا کاری از آنها سر زده باشد یا سر بزند که موجب سوء عاقبت و سلب ایمان، در هنگام مرگ گردد و مبدا علاقه به امور دنیوی به حدی در دلشان رسوخ یابد که (العیاذ بالله) با بغض خدای متعال از این جهان بروند بدان جهت که می‌بینند اوست که به وسیله مرگ، بین ایشان و محبوبها و معشوقهایشان جدایی می‌افکند.

مفهوم شفاعت

شفاعت که از ریشه «شفیع» به معنای «جفت» گرفته شده در محاورات عرفی بدین معنی به کار می‌رود که شخص آبرومندی از بزرگی بخواهد که از کیفر مجرمی در گذرد یا بر پاداش خدمتگزاری بیفزاید و شاید نکته استعمال واژه شفاعت در این موارد، این باشد که شخص مجرم به تنهایی استحقاق بخشودگی را ندارد یا شخص خدمتگزار به

تنهایی استحقاق افزایش پاداش را ندارد ولی ضمیمه شدن و جفت شدن درخواست «شفیع» چنین استحقاقی را پدید می آورد.

در موارد متعارف، علت اینکه کسی شفاعت شفیع را می پذیرد این است که می ترسد اگر نپذیرد شفاعت کننده رنجیده شود و رنجش خاطر وی موجب محرومیت از لذت مؤانست و خدمت و یا حتی موجب ضرری از ناحیه شفیع گردد. مشرکانی که آفریدگار جهان را دارای اوصاف انسانی و از جمله نیاز انس با همسر و ندیمان و کمک یاران و همکاران و یا ترس از انبازان و همتایان می پنداشتند برای جلب توجه خدای بزرگ یا مصونیت از خشم وی دست به دامن خدایان پنداری می زدند و به پرستش فرشتگان و جنیان و کرنش در برابر بتها و تندیسها

*****

1. ك: الضحی / ۵.

(صفحه ۴۸۳)

می پرداختند و می گفتند.

«هُؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ» ۱.

اینان شفیان ما نزد الله هستند و نیز می گفتند.

«مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى» ۲.

اینان را پرستش نمی کنیم؛ جز این منظور که قرب و منزلتی برای ما نزد الله تحصیل کنند و قرآن کریم در مقام رد چنین پندارهای جاهلانه ای می فرماید:

«كَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ» ۳.

ولی باید توجه داشت که نفی چنان شفیعان و چنین شفاعتی به معنای نفی مطلق شفاعت نیست و در خود قرآن کریم آیاتی داریم که «شِفاعتِ بِإِذْنِ اللَّهِ» را اثبات، و شرایط شفیعان و نیز شرایط کسانی که مشمول شفاعت، واقع می شوند را بیان فرموده است و پذیرفته شدن شفاعت شفیعان مأذون، از طرف خدای متعال، به واسطه ترس یا نیاز به

ایشان نیست بلکه راهی است که خود او برای کسانی که کمترین لیاقت دریافت رحمت ابدی را دارند گشوده و برای آن، شرایط و ضوابطی تعیین فرموده است و در حقیقت، فرق بین اعتقاد به شفاعت صحیح و شفاعت شرک آمیز، همان فرق بین اعتقاد به ولایت و تدبیر باذن الله و ولایت و تدبیر استقلالی است که در بخش خداشناسی بیان شد ۴.

واژه شفاعت گاهی به معنای وسیع تری بکار می‌رود و شامل ظهور هر تأثیر خیری در انسان به وسیله دیگری می‌شود و چنانکه پدر و مادر نسبت به فرزندان و گاهی بالعکس، یا آموزگاران و ارشادگران نسبت به شاگردانشان و حتی مؤذن نسبت به کسانی که با صدای اذان او به یاد نماز افتاده و به مسجد رفته‌اند شفاعت می‌کنند و در حقیقت، همان اثر خیری که در دنیا داشته‌اند به صورت شفاعت و دستگیری در قیامت، ظاهر می‌شود.

نکته دیگر آنکه: استغفار برای گنهکاران در همین دنیا نیز نوعی شفاعت است و حتی دعا کردن برای دیگران و درخواست قضاء حوائجشان از خدای متعال نیز در حقیقت از

قبیل

****

1. یونس / ۱۸، و نیز ر. ک: روم / ۱۳، انعام / ۹۴، زمر / ۴۴ و ...

2. زمر / ۳.

3. انعام / ۷۰، و نیز همین انعام / ۵۱، سجده / ۴، زمر / ۴۴ و ...

4. ک: بخش خداشناسی، درس شانزدهم.

(صفحه ۴۸۴)

«شفاعت عندالله» به شمار می‌رود زیرا همگی اینها وساطت نزد خدای متعال برای رساندن خیری به شخص دیگر یا دفع شرّی از اوست.

ضوابط شفاعت

همان گونه که اشاره شد شرط اساسی برای شفاعت کردن و شفاعت شدن، اذن الهی است چنانکه در آیه (۲۵۵) از سوره بقره می‌فرماید:

«مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ.»

کیست که بدون اذن خدا نزد او شفاعت کند؟

و در آیه (۳) از سوره یونس می‌فرماید:

«مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ.»

هیچ شفاعت کننده‌ای نیست مگر بعد از اذن الهی.

و نیز در آیه (۱۰۹) از سوره طه می‌فرماید:

«يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا.»

در آن روز، شفاعت سودی نبخشید مگر برای کسی که خدای متعال به او اذن داده و سخنش را پسندیده باشد.

و در آیه (۲۳) از سوره سبأ می‌فرماید:

«وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ.»

و شفاعت نزد او سودی نبخشد جز برای کسی که مشمول اذن الهی باشد.

از این آیات، اجمالا شرط اذن الهی ثابت می‌شود ولی از ویژگیهای مأذونین، استفاده نمی‌شود. اما از آیات دیگری می‌توان شرایط روشن تری برای طرفین به دست آورد. از

جمله آیه (۸۶) از سوره زخرف می‌فرماید:

«وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ.»

و کسانی را که جز خدا می‌خوانند مالک شفاعت نیستند (و هیچ کس مالک شفاعت

نیست) مگر کسی که به حق شهادت دهد و دارای علم باشد.

شاید منظور از «مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ» شهداء اعمال باشند که به تعلیم الهی از اعمال و نیات

(صفحه ۴۸۵)

بندگان، اطلاع دارند و می‌توانند به کیفیت و ارزش رفتار آنان، شهادت بدهند. چنانکه

از تناسب حکم، و موضوع می توان استفاده کرد که شفیعان باید دارای چنان علمی باشند که صلاحیت اشخاص را برای شفاعت شدن، تشخیص دهند، و قدر متیقن از کسانی که واجد این دو شرط هستند حضرات معصومین (علیهم السلام) می باشند. از سوی دیگر، از آیاتی استفاده می شود که شفاعت شوندگان باید مورد رضایت الهی باشند، چنانکه در آیه (۲۸) از سوره انبیاء می فرماید:

«وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى.»

شفاعت نمی کنند جز برای کسی که (خدا) او را پسندیده باشد.

و در آیه (۲۶) از سوره النجم می فرماید:

«وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئاً إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى.»

چه بسا فرشتگانی در آسمانها که شفاعتشان کارساز نیست مگر بعد از آنکه خدا برای هر کس بخواهد و پسندد اذن دهد.

روشن است که منظور از اینکه شفاعت شونده مورد رضایت الهی باشد این نیست که تمام اعمالش پسندیده باشد و گرنه نیازی به شفاعت نبود، بلکه منظور مرضی بودن خود شخص از نظر دین و ایمان است چنانکه در روایات به همین صورت، تفسیر شده است.

از طرف دیگر، در آیاتی چند، خصلتهای کسانی که مشمول شفاعت نمی شوند بیان شده است مانند آیه (۱۰۰) از سوره شعراء که از قول «مشرکان» می فرماید: «فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ» و در سوره مدثر از آیه ۴۰ تا ۴۸ آمده است که از علت به دوزخ رفتن مجرمین، سؤال می شود و آنان در پاسخ خصلتهایی مانند ترک نماز ۱ و کمک نکردن به بینوایان و تکذیب روز جزا را بر

*****

1. امام صادق در واپسین لحظات عمر شریفش فرمود: «إِنَّ شَفَاعَتَنَا لَا تَنَالُ مُسْتَخْفًا»

بِالصَّلَاةِ». شفاعت ما به کسی که نماز را سبک بشمارد نمی‌رسد. (بحار الانوار، ج ۴، ص ۲).

(صفحه ۴۸۶)

می‌شمرند، آن گاه می‌فرماید: «فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ». از این آیات استفاده می‌شود که مشرکان و منکرین قیامت که خدا را عبادت نمی‌کنند و به بندگان نیازمندش کمک نمی‌رسانند و پایبند به اصول صحیحی نیستند هرگز مشمول شفاعت نخواهند شد و با توجه به اینکه استغفار پیامبر اکرم (ص) در دنیا هم نوعی شفاعت به شمار می‌رود و استغفار آن حضرت درباره کسانی که حاضر نیستند از او درخواست استغفار و شفاعت کنند قبول نمی‌شود ۱ می‌توان استفاده کرد که منکر شفاعت هم مشمول شفاعت، واقع نمی‌شود چنانکه همین مضمون در روایات هم آمده است ۲.

حاصل آنکه

شفیع مطلق و اصلی باید علاوه بر مآذونیت از طرف خدای متعال، خودش اهل معصیت نباشد و قدرت ارزیابی مراتب اطاعت و عصیان دیگران را داشته باشد و پیروان راستین چنین کسانی می‌توانند در پرتو او مراتب نازل تری از شفاعت را داشته باشند چنانکه چنین پیروانی در زمره شهداء و صدیقین محشور می‌شوند ۳ و از سوی دیگر، کسی لیاقت شفاعت شدن را دارد که علاوه بر اذن الهی، ایمان راستین به خدا و پیامبران و روز رستاخیز و آنچه خدا بر پیامبرانش نازل فرموده و از جمله، حقانیت شفاعت، داشته باشد و این ایمان را تا پایان عمر، حفظ کند.

*****

1. ک: منافقون / ۵ - ۶.

2. عن النبی (ص): «مَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِشَفَاعَتِي فَلَا أَنَا لَهُ اللَّهُ شَفَاعَتِي». خدا کسی را که ایمان

به شفاعت من ندارد مشمول شفاعت من قرار ندهد. (بحار الانوار، ج ۸، ص ۵۸، ح ۸۴).

« 3. وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ وَالشُّهَدَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ » و کسانی که ایمان به خدا و پیامبران آوردند نزد پروردگارشان صدیقان و شهیدان خواهند بود. (صفحه ۴۸۷)

پرسی

- 1- معنای شفاعت و موارد استعمال آن را شرح دهید.
- 2- فرق بین شفاعت صحیح و شفاعت شرک آمیز را بیان کنید.
- 3- شرایط شفاعت کننده را توضیح دهید.
- 4- شرایط شفاعت شونده را شرح دهید.

60 حل چند شبهه

اشاره

(صفحه ۴۹۱)

درباره شفاعت، اشکالات و شبهاتی مطرح شده که در این درس، به ذکر مهمترین شبهات و پاسخ آنها می پردازیم:

شبهه ۱ (بررسی آیات نفی شفاعت)

نخستین شبهه این است که چندین آیه قرآن کریم دلالت دارد بر اینکه در روز قیامت، شفاعت درباره هیچ کس پذیرفته نمی شود، از جمله در آیه (۴۸) از سوره بقره می فرماید:

«وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يَنْصَرُونَ.»

بترسید از روزی که هیچ کس به هیچ وجه از دیگری کفایت نمی کند و از هیچ کس

شفاعتی پذیرفته نمی‌شود و از کسی عوضی و بدلی گرفته نمی‌شود و نه مورد یاری واقع می‌شوند.

ج. پاسخ این است که این گونه آفات، در مقام نفی شفاعت استقلالی و بی ضابطه است که کسانی به آن، معتقد بودند. افزون بر این آیات مزبور عام است و به وسیله آیاتی که دلالت بر پذیرش شفاعت، باذن الله و با ضوابط معین دارد تخصیص داده می‌شود چنانکه در درس گذشته به آنها اشاره شد.

شبهه ۲ (خدای متعال تحت تأثیر شفاعت کنندگان قرار نمی‌گیرد)

لازمه صحت شفاعت این است که خدای متعال، تحت تأثیر شفاعت کنندگان قرار گیرد یعنی شفاعت ایشان موجب مغفرت که فعل الهی است بشود.
ج. پذیرفتن شفاعت به معنای تحت تأثیر قرار گرفتن نیست، چنانکه قبول توبه و (صفحه ۴۹۲)

استجاب دعا نیز چنین لازمه نادرستی ندارد، زیرا در همه این موارد، کارهای بندگان موجب آمادگی برای پذیرش رحمت الهی می‌شود و به اطاعت «شرط قابلیت قابل است نه شرط فاعلیت فاعل.»

شبهه ۳ (شفاعت کنندگان مهربانتر از خدا نیستند)

لازمه شفاعت این است که شفاعت کنندگان، مهربانتر از خدای مهربان باشند! زیرا فرض این است که اگر شفاعت آنان نمی‌بود گنهکاران مبتلا به عذاب می‌شدند یا عذابشان دوام می‌یافت.

ج. دلسوزی و مهربانی شفاعت کنندگان پرتوی از رحمت بی پایان الهی است، و به دیگر سخن، شفاعت وسیله و راهی است که خدای متعال خودش برای آمرزش بندگان گنهکارش قرار داده، و در حقیقت، تجلی و تبلور بالاترین رحمت‌های اوست که در

بندگان شایسته و برگزیده اش نمایان می‌شود و چنانکه دعا و توبه نیز وسایل دیگری هستند که او برای قضای حوائج و آمرزش گناهان، قرار داده است.

شبهه ۴ (شفاعت منافاتی با عدل الهی ندارد)

اشکال دیگر این است که اگر حکم الهی به عذاب گنهکاران، مقتضای عدالت باشد پذیرفتن شفاعت درباره آنان خلاف عدل خواهد بود، و اگر نجات از عذاب که مقتضای پذیرفتن شفاعت است عادلانه باشد حکم به عذاب که قبل از انجام گرفتن شفاعت وجود داشت غیر عادلانه بوده است.

ج. هر یک از احکام الهی چه حکم به عذاب قبل از شفاعت، و چه حکم به نجات از عذاب بعد از آن موافق عدل و حکمت است و معنای عادلانه و حکیمانه بودن هر دو، جمع بین ضدین نیست، زیرا موضوع آنها تفاوت دارد. توضیح آنکه: حکم به عذاب، مقتضای ارتکاب گناه است صرف نظر از مقتضیاتی که موجب تحقق شفاعت و پذیرش آن در حق گنهکار می‌شود؛ و حکم به نجات از عذاب، به موجب ظهور مقتضیاتی مزبور می‌باشد و تغییر حکم به تبعیت از تغییر قید موضوع نظایر فراوانی در احکام و تقدیرات تکوینی و در احکام و قوانین تشریحی دارد، و همچنانکه عادلانه بودن حکم منسوخ نسبت به زمان خودش منافاتی با عادلانه بودن حکم ناسخ در زمان بعد از نسخ ندارد، و حکیمانه بودن تقدیر بلاء قبل از دعاء یا دادن صدقه منافاتی با حکیمانه بودن رفع آن بعد از دعاء و صدقه ندارد و حکم به آمرزش گناه بعد از شفاعت هم منافاتی با حکم به عذاب قبل از تحقق شفاعت نخواهد داشت.

(صفحه ۴۹۳)

شبهه ۵ (شفاعت موجب تغییر سنت الهی نیست)

اشکال دیگر این است که خدای متعال، پیروی از شیطان را موجب دچار شدن به عذاب دوزخ دانسته است چنانکه در آیات (۴۲) و (۴۳) از سوره حجر می‌فرماید:

«إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ.»

تحقیقاً تو (ای ابلیس) بر بندگان من تسلطی نخواهی داشت مگر گمراهانی که از تو پیروی کنند و وعده گاه همگی ایشان در دوزخ است.

و در حقیقت، عذاب کردن گنهکاران در عالم آخرت، یکی از سنتهای الهی است و می‌دانیم که سنتهای الهی، قابل تغییر و تبدیل نیست. چنانکه در آیه «۴۳» از سوره فاطر می‌فرماید:

«فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَحْوِيلًا.»

هرگز برای سنت خدا تبدیلی نخواهی یافت و هرگز برای سنت خدا تغییری نخواهی یافت. پس چگونه ممکن است این سنت به وسیله شفاعت، نقض شود؟

ج. پاسخ این است که پذیرفتن شفاعت درباره گنهکار واجد شرایط، یکی از سنتهای تغییرناپذیر الهی است. توضیح آنکه: سنتهای الهی، تابع ملاکها و معیارهای واقعی است و هیچ سنتی با وجود مقتضیات و شرایط وجودی و عدمی آن، تغییرپذیر نیست ولی عباراتی که دلالت بر این سنتها می‌کند غالباً در مقام بیان همگی قیود موضوع و شرایط مختلف آن نیست، و از این رو، مواردی یافت می‌شود که ظاهر آیات مربوط به چند سنت مختلف، شامل آنها می‌گردد در صورتی که در واقع، مصداق آیه اخص و تابع ملاک اقوی است. پس هر سنتی با توجه به قیود و شرایط واقعی موضوعش (و نه تنها قیود و شرایطی که در عبارت آمده است) ثابت و تغییرناپذیر خواهد بود و از جمله آنها سنت شفاعت است که نسبت به گنهکاران خاصی که واجد شرایط معین و مشمول ضوابط مشخصی باشند ثابت و غیرقابل تبدیل می‌باشد.

شبهه ۶ (وعده شفاعت باعث گستاخی مردم نمی‌شود)

وعده شفاعت، موجب تجرّی و گستاخی مردم در ارتکاب گناهان و پیمودن کژراهه‌ها می‌شود.

ج. پاسخ این اشکال که در مورد قبول توبه و تکفیر سیئات نیز جریان دارد این است که مشمول شفاعت و مغفرت واقع شدن، مشروط به شرایطی است که شخص گنهکار نمی‌تواند یقین به حصول آنها پیدا کند و از جمله شرایط شفاعت شدن این است که ایمان خود را تا (صفحه ۴۹۴)

واپسین لحظات حیاتش حفظ کند و می‌دانیم که هیچ نمی‌تواند به تحقق چنین شرایطی یقین داشته باشد. از سوی دیگر، کسی که مرتکب گناهی شد، اگر هیچ امیدی به آمرزش نداشته باشد گرفتار یأس و نومیدی می‌شود و همین نومیدی، انگیزه ترک گناه را در او ضعیف می‌کند و به ادامه راه خطا و انحراف می‌کشاند. از این روست که روش تربیت مربیان الهی این است که همواره مردم را بین خوف و رجاء نگهدارند و نه چندان به رحمت الهی امیدوارشان کنند که دچار «آمن از مکر الهی» شوند و نه چندان آنان را از عذاب بترسانند که گرفتار «یأس از رحمت الهی» گردند و چنانکه می‌دانیم اینها از گناهان کبیره به شمار می‌روند.

شبهه ۷ (تحصیل شرایط استحقاق شفاعت، سعی در راه رسیدن به سعادت است)

اشکال دیگر این است که تأثیر شفاعت در نجات از عذاب به معنای تأثیر کار دیگران (شفاعت کنندگان) در سعادت و رهایی از شقاوت است در صورتی که به مقتضای آیه شریفه «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى» تنها تلاش و کوشش خود شخص است که او را به سعادت می‌رساند.

ج. سعی و کوشش شخص برای رسیدن به مقصود، گاهی به طور مستقیم انجام

می‌گیرد و تا پایان راه، ادامه می‌یابد و گاهی به طور غیرمستقیم و با فراهم کردن مقدمات و وسایط. شخصی که مورد شفاعت قرار می‌گیرد نیز سعی و کوششی در تحصیل مقدمات سعادت انجام می‌دهد زیرا ایمان آوردن و تحصیل شرایط استحقاق شفاعت، کوششی و تلاشی در راه رسیدن به سعادت، محسوب می‌شود و هر چند تلاشی ناقص و نارسا باشد و به همین جهت، مدتی گرفتار رنجها و سختیهای برزخ و عرصات آغازین رستاخیز شود ولی بهر حال، خودش ریشه سعادت یعنی ایمان را در زمین دلش غرس کرده و احیاناً آن را با اعمال شایسته‌ای آبیاری کرده به گونه‌ای که تا پایان عمر دنیویش نخشکد. پس سعادت نهائیش مستند به کوشش و تلاش خودش می‌باشد هر چند شفاعت کنندگان هم به نحوی تأثیر در بارور شدن این درخت دارند چنانکه در دنیا هم کسان دیگری مؤثر در هدایت و تربیت انسانها هستند و تأثیر آنان به معنای نفی سعی و کوشش خود فرد نیست.

(صفحه ۴۹۵)

پرسی

- 1- با وجود آیات نفی شفاعت چگونه می‌توان اعتقاد به تحقق آن داشت؟
- 2- آیا لازمه شفاعت، تأثیر گذاری دیگران بر خدای متعال نیست؟
- 3- آیا لازمه شفاعت، این نیست که شفاعت کنندگان دایه مهربانتر از مادر باشند؟
- 4- رابطه شفاعت با عدل الهی را توضیح دهید.
- 5- آیا شفاعت، موجب تغییر سنت الهی نیست.
- 6- آیا وعده شفاعت، باعث گستاخی گنهکاران نمی‌شود؟
- 7- توضیح دهید که شفاعت، منافاتی با استناد سعادت افراد به سعی و کوشش خودشان ندارد.

دروس حوزه - پایه سوم

مشخصات کتاب

سرشناسه: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، ۱۳۸۹
عنوان و نام پدیدآور: دروس حوزه (پایه اول تا دهم) / واحد تحقیقات مرکز تحقیقات
رایانه ای قائمیه اصفهان

مشخصات نشر: اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان ۱۳۸۹.

مشخصات ظاهری: نرم افزار تلفن همراه و رایانه

موضوع: حوزه و دانشگاه.

موضوع: حوزه‌های علمیه -- ایران.

موضوع: دانشگاه‌ها و مدارس عالی -- ایران.

شناسه افزوده: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان